Coperta de: *Dumitru Negrescu*

EMANUEL VASILIU

FONOLOGIA ISTORICĂ A DIALECTELOR DACOROMÂNE

EDITURA ACADEMIEI REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA
BUCUREȘTI 1968

R00034 72028

PC
640
.V3

PREFAȚĂ

În momentul în care am extins cercetările noastre de fonologie descriptivă asupra *dialectelor* limbii române, în momentul în care am încercat o serie de comparații între sistemele fonologice ale acestor dialecte, ne-au atras atenția, cum era și firesc, o serie de probleme de fonologie evolutivă. Acesta este punctul de plecare al lucrării de față.

Ulterior, chestiunile de fonologie evolutivă și de fonologie comparată a dialectelor limbii române au constituit obiectul unor cursuri universitare predate la *Universitatea din Chicago*, departamentul de lingvistică (1963—1964 și 1964—1965) și la *Facultatea de limba și literatura română* din București (1965—1966). O parte din materia acestor cursuri a fost inclusă în studiul de față.

Volumul se adresează în primul rînd specialiștilor (în lingvistica română și romanică) și, în consecință, nu poate fi folosit ca mijloc de inițiere în fonologia evolutivă a limbii române sau în dialectologia comparată și istorică a limbii române. Considerăm însă că lucrarea este accesibilă pentru orice cititor care deține cunoștințele fundamentale de fonologie gene-

rală, de fonetică istorică, precum și de dialectologie descriptivă și istorică a limbii române.

În perioada de pregătire sau de elaborare a lucrării am beneficiat de competentele observații critice și de sugestiile primite în discuțiile avute cu Andrei Avram (de la *Centrul de cercetări fonetice și dialectale*), lector Gr. Brîncuși, lector Matilda Caragiu-Marioțeanu, prof. Ion Coteanu (de la *Facultatea de limba și literatura română* din București), prof. Eric P. Hamp (de la *Universitatea din Chicago*), Marius Sala (de la *Institutul de lingvistică* din București). Îi rugăm să primească sincerele și călduroasele noastre mulțumiri.

Progresele lucrării au fost urmărite cu interes constant și solicitudine caracteristică de profesorul nostru, acad. Al. Rosetti. Deosebit de utile ne-au fost discuțiile purtate asupra unor chestiuni în care punctul nostru de vedere este diferit de cel susținut de domnia-sa, în diverse lucrări, discuții care ne-au determinat uneori să ne revizuim unele păreri, alteori să le susținem cu noi argumente. Îl rugăm să găsească aici expresia sincerei noastre recunoștințe.

București, iunie, 1967

E. V.

1. NOȚIUNI GENERALE

1.1. CONCEPTUL DE FONOLOGIE ISTORICĂ (EVOLUTIVĂ)

Există, după părerea noastră, două modalități principale de a înțelege conceptul de „fonologie istorică (evolutivă)", asupra cărora ne vom opri în cele ce urmează.

1.11. Fonetica istorică (evolutivă) își propune să stabilească o serie de corespondențe regulate între sunetele constitutive ale cuvintelor care au origine identică în limbi înrudite genetic sau limbi care au venit într-un fel oarecare în contact. Se pot deci stabili corespondențe fonetice regulate între cuvinte care au origine identică (latină) în română, italiană, franceză, spaniolă etc. (deci în limbile romanice); sau se pot stabili corespondențe fonetice regulate între cuvintele de origine slavă din limba română și cuvintele corespunzătoare lor din vechea slavă sau/și din limbile slave actuale.

Un caz particular al primei situații este stabilirea de corespondențe fonetice între cuvintele dintr-o limbă dată (de ex. româna) și cuvintele corespunzătoare din limba de origine (de ex., în cazul nostru, latina).

Comparînd cuvinte ca rom. *noapte*, it. *notte*, fr. *nuit*, sp. *noche* cu lat. *nocte(m)*, sau rom. *opt*, it. *otto*, fr. *huit*, sp. *ocho*

cu lat. *octo* ş.a.m.d. se pot stabili corespondenţele lat. [kt] : rom. [pt], it. [tt], fr. [jt], sp. [ĉ].

Comparînd rom. *soare, moară* ş.a.m.d. cu corespondentelor latineşti *solem, molam*, se poate stabili corespondenţa fonetică lat. [l] (intervocalic) : rom. [r] (intervocalic).

Dacă se compară v.sl. *kǫpona, dǫbrava, lǫka* cu dr. *cumpănă, dumbravă, luncă*, se poate stabili corespondenţa între v. sl. ǫ şi dr. *un*.

Regularitatea acestor corespondenţe se explică prin ipoteza că sunetele de origine au suferit un număr de schimbări, transformîndu-se în alte sunete, diferite de cele dintîi : astfel se poate spune că lat. [kt] s-a „transformat" în rom. [pt], it. [tt], fr. [jt], sp. [ĉ]; că lat. [l] s-a „transformat" în poziţie intervocalică în [r] în limba română. Trebuie făcute două observaţii în legătură cu acest mod de înţelegere a evoluţiei fonetice.

În primul rînd menţionăm faptul că aceste schimbări se produc „în afara observaţiei noastre", în sensul că ceea ce îi este dat cercetătorului în mod direct nu sînt decît *punctul iniţial* şi *rezultatul* evoluţiei, nu schimbarea însăşi. *Cauzele* acestor schimbări fonetice au rămas pînă în prezent obscure, în sensul că nu putem spune *de ce* în condiţii contextuale identice, un sunet suferă uneori o anumită transformare, iar alteori nu o suferă. Se poate spune, de ex., că, într-o anumită perioadă a evoluţiei limbii latine, [k, g] urmaţi de o vocală anterioară, [e, i], s-au africatizat. Cu toate acestea, tot în limba latină şi în acelaşi context fonetic, într-o perioadă anterioară sec. al V-lea e.n., cele două consoane erau încă *oclusive*.

În al doilea rînd remarcăm caracterul strict *fonetic* al corespondenţelor stabilite în modul amintit. Spunînd de exemplu că unui lat. [a] neaccentuat îi corespunde un rom. [ə] (lat. *casa, camĭsia* : rom. *casă, cămaşă*) nu facem decît să stabilim un fel de identitate în timp între cele două *sunete* în contextul fonetic al cuvintelor care le conţin. Stabilirea unei astfel de identităţi nu spune nimic nici cu privire la statutul fonematic al sunetului de origine, lat. [a], nici cu privire la statutul fonematic al sunetului rom. [ə] care rezultă din schimbarea celui dintîi.

Spunînd, de asemenea, că în anumite condiţii un sunet „se conservă", aceasta nu înseamnă în mod necesar că, între sunetul originar şi sunetul conservat în limba derivată, există o identitate de statut fonematic. Lat. [i] s-a conservat în anumite situaţii în limba română. Însă statutul fonematic al rom. [i] este diferit de acela al lat. [i]; cele două sunete aparţin în cele două limbi la foneme care se definesc în mod diferit, deoarece au alt loc în sistem : lat. /i/ face parte dintr-un sistem fonematic cu 5 vocale, care nu face decît distincţia între vocale anterioare şi vocale posterioare, în timp ce rom. /i/ face parte dintr-un sistem cu 7 vocale, care face distincţia între vocale anterioare : /e, i/, vocale centrale : /ə, ɨ/ şi vocale posterioare : /o, u/. Aceasta pentru a nu mai lua în discuţie problema mai complexă a distincţiilor de cantitate şi/sau de timbru existente în latină şi inexistente în română.

Constituirea fonologiei ca disciplină independentă de fonetică a pus într-o lumină nouă chestiunea schimbărilor fonetice. Fonologul nu este interesat de schimbările pe care le suferă sunetele în evoluţia lor, ci de schimbările pe care le suferă *sistemele fonologice* în totalitatea lor ; schimbările de sunete nu sînt interesante pentru fonolog decît ca manifestări ale unor mutaţii care se produc în sistemul fonematic.

Din faptul că sunetele limbii nu sînt altceva decît elemente ale unei structuri specifice, fonologice, şi că valoarea lor este determinată de locul pe care îl ocupă în această structură, s-a putut trage relativ uşor concluzia că nici schimbările de sunete nu sînt independente de locul pe care ele îl ocupă în structura

fonologică. În acest sens s-a ajuns la ideea că structura (sau sistemul) fonologic(ă) ar putea explica ceea ce fonetica istorică tradițională lăsase încă neexplicat sau nesatisfăcător explicat : care este *cauza* schimbărilor fonetice? În acest fel s-a ajuns la explicarea schimbărilor fonetice prin ipoteza presiunii sistemului sau a „constrîngerilor paradigmatice" (vezi pentru întreaga teorie Martinet, 1955 ; pentru aplicări, Haudricourt — Juilland, 1949 ; Luigi Romeo, 1964).

În conformitate cu această teorie, cauza diftongărilor romanice [o] > [wo], [ɛ] > [i̯e] ar fi *asimetria* creată în sistem prin reducerea diftongilor lat. *ae*, *au* la [ɛ̄] și [ɔ̄], respectiv și integrarea acestor noi elemente vocalice în sistemul vocalic existent.

Acestei teorii i se poate aduce o singură obiecție : că nu diferă în mod *principial* de explicațiile oferite de fonetica istorică tradițională și că nu este decît un fel de *rafinare* a aceluiași principiu explicativ prin luarea în considerație a unui nou parametru : cel paradigmatic.

Într-adevăr, o asimetrie în sistem, deci paradigmatică, nu determină cu necesitate o mutație (fonologică sau fonetică) tot așa cum un anumit context sintagmatic nu determină cu necesitate o anumită schimbare fonetică. În limba latină, sistemul consonantic este asimetric, deoarece, spre deosebire de oclusive, continuele nu au corespondente sonore. „Completarea" locurilor goale (fr. «cases vides») s-a făcut abia în latina tîrzie sau în perioada romanică. Situația este perfect analogă cu aceea a oclusivelor [k, g] urmate de vocale anterioare : africatizarea lor se produce foarte tîrziu (abia în sec. al V-lea e.n.). Considerînd „presiunea sistemului" ca un fel de context paradigmatic în care se produce o mutație fonologică, putem spune că acest context paradigmatic nu constituie decît *condiția unei mutații posibile*, tot așa cum contextul sintagmatic nu

constituie nici el nimic altceva decît *condiția unei mutații posibile*.

Ni se pare deci greu de admis că teoria „presiunii sistemului" sau a „constrîngerii paradigmatice" ar putea oferi un adevărat principiu explicativ pentru schimbările fonetice : ea nu face decît să precizeze condițiile în care o schimbare poate fi de așteptat. În acest sens, ca valoare explicativă, teoria în discuție este echivalentă cu valoarea explicativă a regulilor de corespondență fonetică de forma : „sunetului x urmat de z în L_1 îi corespunde y în L_2" (sau „sunetul x urmat de z în L_1 *devine* y în L_2"). Nu se poate spune deci că teoria „presiunii sistemului" *explică* schimbările fonetice în timp ce teoria corespondențelor fonetice nu oferă o astfel de explicație.

Cu aceste precizări, ajungem la concluzia că teoria „presiunii sistemului" nu este altceva decît complementara teoriei corespondențelor fonetice.

Ierarhia existentă între cele două puncte de vedere complementare o vom discuta în paragraful următor.

1.12. Din punctul de vedere al unei teorii fonologice, regulile de corespondență fonetică, în forma pe care o au în fonetica istorică și comparativă, pot fi fără dificultate interpretate ca propoziții asupra *distribuției sunetelor*, mai exact : asupra *modificărilor* intervenite în distribuția sunetelor.

Presupunem că L_1 și L_2 reprezintă două stadii ale evoluției unei limbi, L. Presupunem că, în legătură cu L_1 și L_2 putem formula o regulă de corespondență de forma următoare : (I) „În poziția P_1, sunetului x din L_1 îi corespunde sunetul y în L_2".

Regula (I) nu face decît să stabilească o *restricție* în distribuția sunetului x apărută în L_2, în comparație cu L_1 : în L_1 x poate apărea în P_1, în timp ce în L_2 nu poate apărea ; restricția este în favoarea lui y.

Presupunem, în continuare : (1) că sunetul *y* nu exista în L_1, (2) că sunetul *y* apare în L_2 numai ca rezultat al regulii (I) şi numai pe această cale şi (3) că nici unui alt sunet care poate apărea în L_1 în poziţia P_1 nu-i corespunde sunetul *x* în L_2 în aceeaşi poziţie.

Dacă toate cele trei condiţii sînt satisfăcute, rezultă că, în L_2, *x* şi *y* sînt în distribuţie complementară, şi, prin urmare, aparţin aceluiaşi fonem. Schimbarea (I) duce la apariţia unei noi *variante* a fonemului la care *x* aparţine în L_1.

Dacă condiţiile (2) sau (3) nu sînt satisfăcute rezultă următoarele :

a) Presupunem că *y* apare în L_2 *şi* ca rezultat al regulii (I) *şi* ca rezultat al regulii

(II) În poziţia P_2, sunetului *z* din L_1 îi corespunde sunetul *y* în L_2.

Presupunem că în legătură cu *x* se poate formula :

(III) În poziţia P_2 sunetul *x* din L_1 se *conservă* în L_2.

În aceste condiţii, se observă că, în L_2, sunetele *x* şi *y* au posibilitatea de contrast în P_2 (deşi se exclud mutual din P_1) ; aşadar, în L_2, *x* şi *y* aparţin la două foneme distincte, /x/ şi /y/. Aşadar, schimbările (I) — (III) au ca rezultat apariţia unui nou fonem în L_2, inexistent în L_1.

b) Presupunem că *x* apare în L_2 ca rezultat al regulii :

(IV) În P_1, sunetului *w* din L_1 îi corespunde *x* în L_2.

În L_2 *y* apare prin (I).

Se observă că, în P_1, apare atît *x*, rezultat din (IV), cît şi *y*, rezultat din (I) ; urmează că *x* şi *y* contrastează în P_1, aşadar *x* şi *y* aparţin în L_2 la două foneme distincte, /x/ şi /y/. După cum se vede, regulile (I) şi (IV) au acelaşi rezultat în plan fonematic ca regulile (I) — (III) : apariţia unui fonem nou în L_2, inexistent în L_1.

Presupunem, în sfîrşit, că în L_1 există *şi* sunetul *x şi* sunetul *y* aparţinînd fiecare la fonemele /x/ şi /y/, respectiv, distincte între ele.

Dacă între L_1 şi L_2 se poate stabili numai regula de corespondenţă (I), rezultă că în L_2 se produce numai o *neutralizare* a opoziţiei dintre /x/ şi /y/ în poziţia P_1, prin excluderea fonemului /x/ din această poziţie.

În cazul în care poziţia P_1 este în L_1 *singura* poziţie în care *x* şi *y* contrastează, rezultă că, prin regula (I), se ajunge la confundarea fonemelor /x/ şi /y/ în L_2.

Dacă P_1 nu este singura poziţie de contrast în L_1 şi dacă *x* şi *y* se conservă neschimbaţi în L_2 cel puţin într-o poziţie, să spunem P_i, rezultă că (I) are ca rezultat o simplă modificare în distribuţia celor două foneme în L_2, distincţie care are ca rezultat neutralizarea opoziţiei dintre /x/ şi /y/ într-o poziţie P_n, în care cele două foneme nu se neutralizau în L_1.

Cele discutate în acest paragraf nu reprezintă o *teorie* a modului în care schimbările fonetice pot determina mutaţii în sistemul fonematic, ci au rolul de a *exemplifica* o parte dintre situaţiile posibile. Cele cîteva principii formulate aici nu reprezintă decît un fel de ,,perifrază'' a ideilor formulate de Jakobson (1957).

Această a doua modalitate de înţelegere a fonologiei evolutive concepe aspectul paradigmatic (= sistemul fonematic) ca fiind *determinat* de schimbările fonetice, care la rîndul lor se produc în anumite condiţii sintagmatice (aceste condiţii pot fi uneori inexistente (zero), situaţie care ar putea defini aşa-numitele schimbări fonetice spontane).

În alţi termeni, am putea spune că această concepţie îşi propune să degajeze *consecinţele* pe care schimbările fonetice le au asupra sistemelor fonematice.

Se observă că ceea ce deosebeşte această concepţie de cea discutată sub **1.11.** este tocmai inversarea raportului dintre sintagmatic şi paradigmatic. Din punctul de vedere al primei concepţii, paradigmaticul ar reprezenta *cauza* schimbărilor fonetice; din punctul de vedere al celei de a doua, schimbările în paradigmatic sînt *consecinţe* ale schimbărilor fonetice, schimbări care nu sînt altceva decît modificări ale distribuţiei sunetelor, intervenite la momente diferite de evoluţie a unui idiom.

Am arătat sub **1.11.** de ce considerăm că „presiunea sistemului" sau, în terminologia adoptată de noi, relaţiile paradigmatice nu pot fi considerate drept *cauză* a schimbărilor fonetice. Am arătat, de asemenea, că prin considerarea aspectului paradigmatic nu se obţine decît o rafinare, o întregire a conceptului de *evoluţie*. Rămîne să stabilim care este *ierarhia* dintre aspectul sintagmatic şi aspectul paradigmatic al schimbărilor fonetice. Din cele arătate în acest paragraf rezultă că ierarhia „normală" este aceea în care concepem schimbările din paradigmatic (= mutaţii la nivelul fonemelor, al variantelor sau al realizării distincţiilor fonematice) ca fiind *determinate* de schimbările fonetice, determinate, la rîndul lor, sintagmatic.

Această ierarhizare este în acord cu ideea necontestată încă, după cunoştinţele noastre, că singurul mod de manifestare a paradigmaticului este axa sintagmatică. Orice propoziţie cu privire la o anumită relaţie paradigmatică se bazează pe observaţia unei realităţi sintagmatice. Dacă spunem că x este diferit fonologic de y sau este identic cu acesta, această propoziţie se bazează pe observarea unui anumit comportament sintagmatic (= distributiv) al celor doi termeni: x este diferit de y atunci cînd cei doi termeni se găsesc cel puţin o dată în contrast; x este identic cu y atunci cînd cei doi termeni se exclud din toate poziţiile (= nu sînt niciodată în contrast). Un sistem fonologic nu este altceva decît reprezentarea modului de

structurare a materiei sonore în actele concrete de vorbire (cf. în acest sens şi Vasiliu, 1965 a, p. 24—25). A spune că sistemul (paradigmaticul deci) reprezintă *cauza* modificărilor fonetice (manifestate sintagmatic) echivalează cu o *hipostaziere* a sistemului. Rezultă prin urmare că ierarhia implicată de cea de a doua modalitate de înţelegere a conceptului de fonologie evolutivă se dovedeşte a fi în acord cu *principiul empiric*, şi pentru acest motiv o considerăm preferabilă şi o adoptăm ca principiu metodologic fundamental.

1.2. CONCEPTUL DE „SCHIMBĂRI FONETICE" CA IPOTEZĂ EXPLICATIVĂ

Am arătat (cf. **1.11.**) că singurul dat *imediat* şi *real* cu care cercetătorul operează este faptul că: (a) unui sunet x din L_1 îi corespunde un sunet y în L_2 (într-un context anumit sau independent de orice context) şi (b) că această corespondenţă se *repetă* de un număr suficient de mare de ori (deci nu în mod necesar *totdeauna*); această repetabilitate a corespondenţei face posibilă caracterizarea ei ca *regulată*.

Conceptul de „schimbare fonetică" nu are atributul realităţii imediate şi observabile; acest concept nu face altceva decît să *explice* corespondenţa detectată pe cale strict empirică. Formule ca „se transformă în" (simbolic: $>$) sau „provine din" (simbolic: $<$) nu sînt deci altceva decît construcţe ale intelectului, menite să *explice* o stare de fapt: regularitatea corespondenţei. În acest sens spunem că schimbările fonetice nu reprezintă decît o *ipoteză explicativă* a unei realităţi şi nu realitatea însăşi (cf. în acelaşi sens, Meillet,

1921, p. 33, 45, 47; Bröndal, 1948, p. 32; Rosetti, 1948, p. 22). Spunem că aceste raporturi sînt „constructe", deoarece realitatea denumită de ele nu este în marea majoritate a cazurilor observabilă (direct observabili sînt numai *termenii* raportului exprimat prin „se transformă în" sau „provine din").

Nimeni nu a putut constata empiric *transformarea* lat. *a* în rom. *ă* în poziție neaccentuată; singurul lucru observat a fost faptul că oricărui lat. *a* neaccentuat (dacă nu e în poziție inițială) îi corespunde în rom. un *ă*. În acest sens trebuie interpretată, credem, observația lui Meillet (citată în acest paragraf) din punctul de vedere al metodologiei științifice contemporane

Rezultă din cele arătate că formularea unei (sau a unui ansamblu de) schimbări fonetice nu reprezintă o „înregistrare" a *faptelor*, ci formularea unei (sau unor) propoziții care *se referă la* fapte. Consecința acestei stări de lucruri este că o schimbare fonetică (sau un ansamblu de astfel de schimbări) se testează ca orice *ipoteză*:

(a) prin capacitatea ei explicativă (= dacă are un caracter de mai mare generalitate decît o altă ipoteză: dacă dintre două ipoteze alternative I_1 și I_2 care se referă la aproximativ același domeniu de fapte, se dovedește că I_1 explică un număr mai mare de fapte decît I_2, urmează că I_1 este ipoteza care trebuie preferată);

(b) prin capacitatea ei de a fi pusă în relație cu alte ipoteze (= dacă I_1 și I_2 sînt două ipoteze alternative referitoare la aproximativ același domeniu de fapte, și dacă se dovedește că I_1 este în acord cu o altă ipoteză I_3 — referitoare la un alt domeniu de fapte, sau la un domeniu mai larg, în care domeniul lui I_1 și I_2 este inclus, în timp ce I_2 nu are această calitate, atunci urmează că I_1 trebuie preferată lui I_2);

(c) prin simplitate (= dacă I_1 și I_2 se referă la (aproximativ) același domeniu și I_1 este mai simplă decît I_2, atunci I_1 trebuie preferată ipotezei I_2).

Cele arătate duc la concluzia că, așa cum putem vorbi despre o non-unicitate a soluțiilor fonologice, putem vorbi și de o non-unicitate a soluțiilor evolutive (diacronice). Opțiunea pentru *una* dintre soluțiile posibile se face în ambele cazuri pe baza unui test al gradului de adecvare. Pentru a exemplifica cele arătate în acest paragraf, vom considera corespondența dintre lat. *e* accentuat care precedă o silabă conținînd un alt *e*: *é...e*. Dacă ne limităm la perechi de tipul lat. *legem*: rom. *lege*, lat. *mensae*: rom. *mese*, lat. *stellae*: rom. *stele*, am putea spune că *e* s-a conservat în această poziție. Din compararea formelor lat. *septem*, *serpens*, *sedet* cu rom. *șapte*, *șarpe*, *șade*, am putea spune că *e* se transformă în *a* atunci cînd este precedat de *ș* și urmat de o silabă care conține un alt *e*.

Această ipoteză lasă însă neexplicate următoarele fapte:

1°. În dialectele aromâne găsim forme ca *dzațe* pentru dr. *zece*;

2°. Prezența lui *a* după *ș* în locul unui lat. *e* este paralelă cu prezența unui *a* după aceeași consoană, atunci cînd *e* originar precedă o silabă care conține un *ă*: *șadă* (sau *șază*) pentru lat. *sĭdeat*; sau cu prezența unui *a* după *ț*: *țară*: lat. *tĕrra*, sau după *m*: *masă*: lat. *mensa*. În celelalte cazuri, unui lat. *e* accentuat care precedă o silabă conținînd un *ă*, îi corespunde un rom. *ea*: lat. *lĭgat*: rom. *leagă*, lat. *sera*: rom. *seară*, lat. *nĭgra*: rom. *neagră*.

3°. În sec. al XVI-lea găsim frecvent grafia ѣ, ѧ (alături de grafia *e*) pentru un *e* accentuat care precedă o silabă conținînd un *e*.

Cele menționate sub 2° pun în evidență că, cel puțin după *ș*, *é...e* are același tratament ca *é...a*; în ambele cazuri rezultatul schimbării este *a*.

Cele două serii de corespondențe care se stabilesc pentru *é...ă* ((1) rom. *a...ă* după *ș*, *m*, *ț* etc. și (2) *ea...ă* în celelalte poziții) pot fi explicate, la rîndul lor, prin mai multe ipoteze alternative:

I 1°. *é...ă* > *á...ă* după *ș*, *m*, *ț* etc.;
2°. *é...ă* > *eá...ă* în celelalte poziții.
II 1°. *é...ă* > *eá...ă* în *toate* pozițiile;
2°. *eá* > *a* după *ș*, *m*, *ț* etc.

Cea de-a doua ipoteză are calitatea de a explica o serie de fapte dialectale ca: diftongul *eá* după *m* în **measă*, după *ș* în *așează*, după *ț* în *țeavă* etc. Aceste fapte se explică, în acest caz, prin aceea că, în dialectele menționate, schimbarea 2° nu s-a produs.

Prima ipoteză prezintă dezavantajul că formulează schimbări *diferite* ale aceluiași sunet pentru dialecte diferite: există dialecte în care se produc I 1° și 2° și dialecte în care se produce I 2° în toate pozițiile.

Prezența corespondenței *á...e* după *ș* paralelă cu corespondența *á...ă* în aceeași poziție sugerează un principiu unic de explicație: *é...e* a avut aceeași evoluție cu *é...ă*. Dacă admitem pentru *é...ă* ipoteza II, urmează că putem admite și pentru *é...e* aceeași evoluție.

III 1°. lat. *é...e* > rom. *ea...e*;
2°. = II 2° (adică *eá* > *a* după *ș*, *m*, *ț* etc.);
3°. *eá...e* > *é...e*.

Ipoteza III explică și faptele din aromână (*dzáțe*: dr. *zéce*: lat. *decem*) precum și faptele de grafie din sec. al XVI-lea menționate sub 3°.

Se observă din cele arătate că, în opoziție cu prima ipoteză, ipoteza III prezintă avantajul unei mai mari capacități explicative (explică situațiile menționate sub 1°—3°, pe care prima

ipoteză nu le explică). Tot în opoziție cu prima, ipoteza III poate fi pusă în legătură cu II și ambele subsumate unor principii comune de evoluție: *diftongarea e* > *ea* și evoluția identică a diftongului *ea* în condiții identice (precedat de *ș*, *m*, *ț* etc.). În sfîrșit, ipoteza III este mai economică, întrucît ne dispensează de construirea de ipoteze explicative suplimentare pentru faptele menționate sub 1°—3°; în felul acesta *întregul* sistem explicativ devine mai simplu.

Este de observat că nici prima ipoteză menționată, nici ipoteza III nu ignoră faptele; ambele ipoteze sînt construite pentru *aceleași* fapte. Opțiunea se face nu prin descoperirea caracterului „eronat" al uneia dintre ele, ci pe baza unei *evaluări*, bazate pe principii explicit formulate.

Cele discutate pînă aici au avut rolul de a elimina o idee preconceputăă destul de frecventă, chiar dacă de cele mai multe ori neformulată explicit: ideea că există un fel de schimbări fonetice pe care lingvistul nu face altceva decît să le „descopere" și să le „inventarieze"; în acest caz schimbarea formulată de lingvist este considerată oarecum ca „numele" unei realități palpabile; în această situație ar fi o schimbare ca aceea a lat. *a* neaccentuat în *ă* (în toate pozițiile, cu excepția celei inițiale). În opoziție cu aceste schimbări-nume ar exista și schimbări-ipoteze (cu caracterele descrise de noi mai sus). Aceste schimbări-ipoteze țin de domeniile permanent controversate ale foneticii istorice (cum ar fi, în cazul limbii române, evoluția lat. *u* în poziție finală).

Conform cu cele arătate în acest paragraf, o astfel de concepție apare ca principial nemotivată; atîta timp cît nu există încă posibilitatea de a observa direct schimbarea fonetică, de a o surprinde, conceptul de „schimbare fonetică" rămîne o pură *ipoteză* explicativă a unei corespondențe mai

mult sau mai puțin regulate. Foneticianul nu „descoperă" legi pentru ca ulterior să le „numească" și cu acest „nume" să le înregistreze într-un inventar; foneticianul nu face deci *niciodată* nimic altceva decît să emită *ipoteza* unei schimbări.

Existența problemelor „controversate" în opoziție cu problemele care întrunesc consensul unanim rezidă exclusiv în *gradul în care este confirmată* o ipoteză.

Pentru ipoteza schimbării lat. $a >$ rom. *ă* în poziție neaccentuată nu se cunosc încă fapte care să o invalideze (= așa -numitele „excepții"); mai mult: ea este confirmată de un număr foarte mare de fapte (numărul de cuvinte cu care această schimbare poate fi exemplificată este foarte mare).

În schimb, pentru ipoteza că lat. *ĕ* s-a transformat în *ie* atunci cînd era urmat de un *n* se poate invoca un singur fapt sigur: africatizarea consoanei *t* în *tĕnet* > rom. *ține*; pentru invaliditatea ei tot un singur fapt: evoluția lat. *tĕnerum* > rom. *tînăr* (și nu **țînăr*). Se observă că ambele ipoteze sînt în egală măsură validate sau invalidate de fapte. Ambele ipoteze sînt *slab* confirmate.

Această situație nu ne permite însă să considerăm că în primul caz avem a face cu un fapt (mai exact: *numele* unui fapt) în timp ce în cel de-al doilea caz cu o ipoteză. În ambele cazuri avem a face cu *ipoteze*, însă gradul lor de confirmare este diferit.

De observat în plus că cea de-a doua ipoteză nu *poate* avea un grad înalt de confirmare, deoarece există un număr foarte mic de cuvinte latine transmise limbii române care să conțină un *ĕ* precedat de o dentală și urmat de *n*; în felul acesta se poate spune că *orice* ipoteză (deci nu numai cele existente) privitoare la reflexul lat. *ĕ* în această poziție nu poate avea decît o slabă confirmare.

1.3. CRONOLOGIA

Cronologia (relativă și absolută) a schimbărilor fonetice reprezintă, după cum se știe, una dintre problemele de bază ale foneticii istorice.

În momentul în care cercetătorul își propune să stabilească consecințele pe care schimbările fonetice le au asupra sistemului și a structurii fonologice, cronologia acestor schimbări devine *indispensabilă*. Atîta timp cît cercetătorul se limitează a spune că în poziția P_i sunetul x se transformă în y, precizarea *momentului* în care această schimbare se produce reprezintă un plus de precizie. Dacă însă cercetătorul își pune problema statutului fonologic al sunetului y (rezultat din x), el trebuie în mod necesar să stabilească dacă în momentul schimbării $x > y$ în poziția P_i se produseseră sau nu se produseseră o serie de alte schimbări fonetice pentru a decide dacă prin $x > y$ apare un fonem nou, o variantă nouă, se produce o neutralizare, între x și y, sau se produce o confuzie totală între cele două foneme (pentru condițiile în care se produc aceste schimbări la nivel fonematic, vezi mai sus, **1.12.**).

Astfel, pentru a putea stabili evoluția, în română, de la sistemul vocalic latin cu 5 vocale la sistemul cu 6 vocale (*e*, *i*, *a*, *ă*, *o*, *u*) și apoi la sistemul actual cu 7 vocale (*e*, *i*, *a*, *ă*, *î*, *o*, *u*), este nevoie de stabilirea cronologiei tuturor schimbărilor care au ca rezultat sunetul *ă* și sunetul *î* (în afară de inventarierea tuturor situațiilor în care sunetele de origine se conservă nemodificate). Fără această cronologie nu putem spune care este schimbarea care a *determinat* apariția fonemului /ə/ sau care este schimbarea care a determinat apariția fonemului /ɨ/. Dacă acestor schimbări fonetice „determinante" nu li se stabilește (sau nu li se poate stabili) cronologia relativă, urmează

că, din punctul de vedere al fonologiei evolutive, nu se ajunge decît la formularea unui rezultat trivial : totalitatea schimbărilor fonetice suferite de vocalele limbii latine au determinat apariția sistemului vocalic românesc. Caracterul trivial al acestui rezultat provine tocmai din faptul că investigația nu a condus la stabilirea modului în care schimbările fonetice considerate au afectat sistemul și structura fonologică.

Urmează din cele discutate pînă aici că ipoteza *ordonării în timp* (= cronologia cel puțin relativă) a schimbărilor fonetice considerate este condiția liminară a oricărei tentative de fonologie evolutivă.

2. METODA

Metoda de investigație a fost cea pe care o sugerează principiile directoare expuse în capitolul precedent.

Cei doi termeni ai comparației au fost constituiți de ceea ce în capitolele următoare vom numi *romanica balcanică* și *dialectele românești contemporane.*

2.1. Prin romanică balcanică înțelegem un stadiu de limbă imediat precedent constituirii idiomelor romanice din Balcani (inclusiv dialectele dacoromâne). Am folosit acest termen pentru acurateță terminologică : există o serie de particularități fonetice (și fonologice) ale limbii latine tîrzii care explică faptele de limbă română. Nu ne-am propus să stabilim dacă și în ce măsură aceste particularități sînt general romanice (= aparțin acelui stadiu de limbă comună imediat precedent idiomelor romanice). Este sigur că multe fapte denumite în această lucrare ca „romanic balcanice" sînt în fond general romanice (diversele deplasări de accent, palatalizarea velarelor și a dentalelor etc.). Nu este însă mai puțin adevărat că este discutabil (și discutat) caracterul general romanic al altor schimbări, cum ar fi diftongarea lat. *ĕ* accentuat.

Pe baza cercetării faptelor de limbă română, am ajuns uneori la concluzia că trebuie admisă ipoteza că unele schim-

bări fonetice sînt anterioare românei comune. Este cazul, de ex., al diftongării lat. *ĕ* şi *ae* sub accent. Pentru a nu angaja în acest fel (sau a angaja cît mai puţin) cronologia schimbărilor fonetice ale întregului domeniu romanic, am atribuit aceste schimbări preromâne comune unui stadiu ipotetic „romanic balcanic".

Dacă *toate* faptele atribuite de noi perioadei romanice balcanice se vor dovedi, pe baza teoriilor existente sau pe baza celor viitoare, a putea fi considerate ca general romanice, conceptul de „romanică balcanică" îşi va pierde utilitatea. Dacă însă va continua să existe cel puţin un fapt care nu va putea fi atribuit perioadei române comune şi, în acelaşi timp, nu va putea fi considerat nici general romanic nici caracteristic şi altor idiome romanice decît cele vorbite în Balcani, atunci ipoteza unui stadiu „romanic balcanic" îşi va menţine utilitatea.

Lucrarea de faţă nu şi-a propus însă să lămurească în nici un fel chestiuni de acest ordin. După cum arătam la începutul acestui paragraf, conceptul aici în discuţie este o simplă modalitate de a evita deciziile cu privire la cronologia faptelor romanice şi trebuie înţeles şi acceptat ca atare.

2.2. Din comparaţia celor două stadii de limbă, din considerarea regulilor de schimbare fonetică şi din stabilirea cronologiei acestora, am ajuns la reconstituirea unui număr de sisteme fonologice care s-au succedat între cele două stadii extreme : sistemul *românei comune*, al dialectelor de tip *moldovean* (comun în parte cu al istroromânei) şi al celor de tip *muntean* ; în acelaşi timp, am ajuns să stabilim care sînt schimbările fonetice care au determinat evoluţia sistemelor fonologice menţionate.

Se poate observa că lucrarea de faţă reprezintă o istorie a dialectelor *dacoromâne* (dialectele vorbite pe teritoriul Ro-

mâniei) ; dialectele sud-dunărene sînt luate în discuţie numai ca termen de comparaţie în vederea reconstrucţiilor şi a cronologiei unor fenomene.

Ordinea *prezentării* faptelor nu reflectă decît în mică măsură modul de investigare. Drumul urmat a fost, în linii mari, următorul : descrierea sistemului fonologic de origine ; descrierea sistemului fonologic imediat următor ; enumerarea schimbărilor fonetice care au determinat transformarea unui sistem în altul ; descrierea sistemului fonologic imediat următor ; enumerarea schimbărilor fonetice care i-au determinat apariţia ş.a.m.d.

În felul acesta se vorbeşte despre :

(a) sistemul fonologic al romanicei balcanice ;

(b) sistemul fonologic al românei comune ;

(c) schimbările fonetice care au determinat apariţia sistemului român comun ;

(d) sistemul fonologic al perioadei de comunitate a dialectelor munteneşti ;

(e) sistemul fonologic al perioadei de comunitate a dialectelor moldoveneşti ;

(f) schimbările fonetice care au determinat apariţia sistemelor fonologice d) şi e) ;

(g) schimbări fonetice apărute după perioadele de comunitate.

În cadrul acestei metode de expunere este evident că nu-şi găseşte locul discutarea tuturor schimbărilor fonetice care sînt înregistrate de manualele şi tratatele de fonetică istorică şi de istorie a limbii române. Sînt menţionate şi discutate aici numai acele schimbări fonetice care sînt într-un fel sau altul integrate în ipoteza fonologică evolutivă construită de noi. De aceea, lucrarea de faţă nu se poate substitui unui manual sau tratat de fonetică istorică. Mai mult, considerăm

că această lucrare presupune cunoaşterea prealabilă de către cititor a foneticii istorice a limbii române. Existenţa unor lucrări fundamentale pentru fonetica istorică a limbii române, datorate lui Candrea, Capidan, Densusianu, Petrovici, Philippide, Puşcariu şi Rosetti ne-a dispensat de obligaţia de a face aici o expunere asupra foneticii istorice.

Ultima ediţie a *Istoriei limbii române* (vol. I—III, 1964, vol. IV—VI, 1966) a acad. Al. Rosetti conţine bibliografia adusă la zi a tuturor problemelor importante de fonetică şi fonologie română, fapt pentru care am considerat drept inutilă alcătuirea unei bibliografii speciale pentru lucrarea de faţă.

2.3. Lucrarea de faţă îşi propune să urmărească în mod exclusiv *evoluţia internă* a sistemului fonologic. Menţionăm că acest mod de prezentare nu este singurul compatibil cu fonologia evolutivă. Ca şi fonetica istorică, fonologia istorică (evolutivă) poate fi privită în relaţie cu factorii externi : economici, sociali, politici, culturali. Deoarece cadrul extern de evoluţie a sistemului fonologic al limbii române nu este altul decît cel al evoluţiei generale a limbii române, am considerat că datele furnizate în acest sens de lucrările existente de istorie a limbii nu e necesar să fie repetate aici, aceasta cu atît mai mult cu cît am considerat că, nefăcînd nici o cercetare specială în acest domeniu, nu avem de adus nimic nou.

2.4. Sistemele fonologice reconstruite aparţinînd diverselor stadii (română comună, munteană comună, moldoveană comună) sînt concepute ca pure ipoteze explicative. Ele reprezintă stadii ideale de invarianţă (spaţială şi socială) şi, în consecinţă, probabil niciodată realizate. Un stadiu de comunitate (reconstituit) nu reprezintă în concepţia noastră decît o modalitate de exprimare a înrudirii genetice dintre mai multe idiome (cf. o aceeaşi modalitate de înţelegere a conceptului de „limbă comună" la Meillet, 1925, p. 15, Saussure, 1931, p. 301). O dată acceptată această idee, admiterea unor diferenţieri dialectale în interiorul stadiului de comunitate apare (cf. în acest sens Puşcariu, 1937, p. 73—76, 92—94), în mod evident, ca un nonsens.

Putem admite existenţa unor astfel de diferenţieri numai în măsura în care descindem la nivelul *realizării concret-istorice* a sistemului reconstruit. Dar în momentul în care am identificat într-un fel sau altul aceste diferenţieri am formulat concomitent şi prima observaţie cu privire la evoluţia divergentă a sistemului care a aparţinut stadiului de comunitate.

2.5. Pentru lucrarea de faţă, am folosit materialul de fapte inclus în lucrări fundamentale de istorie a limbii şi dialectologie română (vezi referinţele bibliografice). Este vorba de fapte de limbă aparţinînd perioadei cuprinse între limba latină şi limba română din sec. al XVI-lea, inclusiv, precum şi de cele aparţinînd dialectelor sud-dunărene (aromân, meglenoromân şi istroromân).

Materialul privitor la dialectele dacoromâne a fost extras din *Textele dialectale* culese de acad. Emil Petrovici (= Petrovici, 1943). Pentru secolele al XVII-lea şi al XVIII-lea, am extras material dintr-o serie de texte aparţinînd acestei perioade. Am folosit în acest scop *Glosarele* alcătuite în vederea elaborării *Tratatului de istorie a limbii române* (sub redacţia acad. prof. Al. Rosetti), aflate în biblioteca *Institutului de lingvistică* din Bucureşti, glosare la care am avut acces datorită bunăvoinţei conducerii tratatului.

Textele, excerptate pe baza glosarelor amintite, sînt următoarele :

VARLAAM = Varlaam, *Cazania*, 1643. Fundaţia pentru literatură şi artă, Bucureşti, 1943.

NOUL TEST. = *Noul testament sau ꙗpъcarea au lĕgĕ noao*, Bălgrad (Alba-Iulia), 1648.

DOSOFTEI = Dosoftei, *Viața și petrѧcerѧ svinților*, Iași, 1682 (fotocopii).

BIBL. BUC. = *Biblia, adecă dumnezeiasca scriptură ale cei vechi și ale cei noao lĕge*, București, 1688.

CALENDAR 1733 = *Calendari acum ꙗtѫi rumѫnesc alcătuit de pe cel sărbesc*, 1733 (fotocopii).

PRAV. COND. = *Pravilniceasca condică*, 1780. Edit. Acad. R.P.R. (București), 1957.

EC. STUP. = *Economia stupilor acum ꙗtѫi izvodită și dată de Ioan Molnar*, 1785 (fotocopii).

Am folosit, în general, sistemul internațional de transcriere fonetică. Notațiile diferite sînt următoarele:

c = africată dentală surdă (=[ts])
ḑ = africată dentală sonoră (=[dz])
ĉ = africată anteropalatală surdă (=[tʃ])
ĝ = africată anteropalatală sonoră (=[dʒ]).

Simbolurile incluse între paranteze drepte: [] reprezintă notația fonetică (alofonică); simbolurile cuprinse între bare oblice: // reprezintă notația fonematică.

Exemplele luate din diversele lucrări de dialectologie (inclusiv Petrovici, 1943) au fost transpuse în sistemul adoptat de noi. Pentru a ușura posibilitatea de transpunere în sistemul de notație fonetică originar (cel din lucrările folosite) menționăm că:

— ceea ce dialectologii notează în istroromână prin *å* (sau *ą*) sau în meglenoromână prin *ǫ* este redat în sistemul nostru prin [ɔ];

— ceea ce dialectologii notează prin ę (în istroromână sau meglenoromână) este redat în sistemul nostru prin [ɛ].

3. SISTEMUL FONOLOGIC AL ROMÂNEI COMUNE. EVOLUȚIA DE LA ROMANICA BALCANICĂ LA ROMÂNA COMUNĂ

În cele ce urmează, referindu-ne la limba latină, vom avea în vedere numai acel aspect al latinei tîrzii care stă la baza limbii române și pe care îl numim romanica balcanică.

3.1. ACCENTUL

Sistemul de accentuare al romanicei balcanice diferă structural de sistemul de accentuare al limbii latine.

3.11. ACCENTUL ÎN LATINĂ

În latina clasică accentul este fonologic nerelevant, în sensul că locul lui este *determinat* de cantitatea *silabei penultime*. Cantitatea unei silabe este egală cu cantitatea a două vocale scurte. Unitatea prozodică nu este deci silaba ci *mora*: o silabă scurtă este egală cu o moră, o silabă lungă, cu două more.

În limba latină accentul cade, în cuvintele polisilabice, pe penultima moră de dinaintea ultimei silabe.

cĕcĭ-di deci *cécĭdi* (de la *cado*)

față de

cecī-di deci *cecídi* (de la *caedo*).

O silabă închisă valorează două more, independent de cantitatea vocalei conținute de această silabă. În felul acesta se explică de ce, independent de cantitatea vocalei, o silabă închisă poartă întotdeauna accentul:

ĕ́rigo dar *ĕrĕ́ctum* unde vocala este scurtă (cf. *rego* al cărui compus este *ĕrĭgo*).

Accentul nu poate distinge *în mod independent* două cuvinte, deoarece locul lui este determinat în mod automat de cantitatea silabei. Este un caz evident de redondanță. În schimb, cantitatea vocalei poate distinge două cuvinte, în mod independent de accent sau de alți factori: *pŏ́pŭlus* „plop": *pópŭlus* „popor".

O dată cu dispariția distincției dintre vocalele lungi și vocalele scurte, petrecută pe întregul teritoriu romanic, era natural ca acest sistem de accentuare să dispară.

3.12. DEPLASĂRI DE ACCENT ÎN FAZA ROMANICĂ

1°. O silabă penultimă urmată de grupul „muta cum liquida" devine silabă închisă, deci lungă (de două more). În aceste condiții accentul se deplasează de pe silaba antepenultimă pe silaba penultimă: *íntĕgrum* > *intḗgrum* (it. *intiéro*, fr. *entier**).

2°. Cînd silaba antepenultimă conține un [e, i] în hiat, accentul se deplasează pe silaba penultimă (atunci cînd era situat pe silaba antepenultimă): *paríĕtem* > *pariḗtem* (dr. *păréte*, ir. *perẹ́te*, it. *paréte*, cat., sp. *peréd*, port. *paréde*); *mulíĕrem* > *muliḗrem* (dr. *muiére*, ar. *mul'áre*, ir. *mul'ẹ́re*, it. *mogliéra*, v. fr. *moilliér**, cat. *mullér*, sp. *mujér*, port. *mulhér*.

* Semnul ' notează aici accentul fonetic, nu ortografic.

Deplasarea de accent se poate explica ca o consecință a faptului că [e, i] au devenit în această poziție semivocale; accentul s-a deplasat, în aceste condiții, pe vocală (cf. Densusianu, 1926, p. 66). Nu este însă mai puțin adevărat că se poate presupune că transformarea lui [e, i] în hiat în semivocale poate fi explicată, la rîndul ei, prin deplasarea de accent. În acest din urmă caz trebuie găsită o explicație plauzibilă pentru deplasarea de accent.

3°. Verbele compuse cu prefixe erau accentuate în latină pe prefix: *íncipit*, *pérficit*. Ulterior, datorită unui proces de „recompoziție", accentul se deplasează pe temă (cu restabilirea vocalismului inițial): *incípit*, *perfácit*.

3.13. „FONOLOGIZAREA" ACCENTULUI ÎN FAZA ROMANICĂ

Dispariția cantității vocalice, care am văzut că determina locul fix al accentului, nu a făcut, prin ea însăși, decît să dea o libertate „virtuală" accentului, în sensul că, nemaifiind determinat de cantitatea vocalică, accentul putea sta, *în principiu*, pe oricare silabă a cuvîntului.

O deplasare de accent de tipul *mulíĕrem* > *muliḗrem* (cu transformarea lui [i] în [j]), indiferent de faptul că o explicăm prin transformarea [i] > [j] sau nu (vezi mai sus **3.12.** 2°) reprezintă o schimbare fonetică esențială din punctul de vedere al procesului de fonologizare a accentului. În faza romanică, o pereche de cuvinte de tipul *muliĕrem*, *pectĭnem* sînt identice din punctul de vedere al cantității silabei penultime; în ambele ea conține *o singură moră*. Cele două cuvinte se deosebesc din punct de vedere accentual: primul este accentuat pe silaba penultimă, cel de-al doilea pe silaba antepenultimă: *muliḗrem*, *péctĭnem*.

Această situaţie poate fi explicată prin două ipoteze alternative :

(a) Cantitatea vocalică există, însă ea nu mai determină locul accentului.

În felul acesta, două cuvinte, ca cele de mai sus, identice din punctul de vedere al cantităţii silabei penultime, pot să fie diferite din punctul de vedere al modului de accentuare.

(b) Cantitatea vocalică a dispărut (sau nu mai este distinctivă din punct de vedere fonologic), astfel încît cuvintele citate sînt identice din punctul de vedere al structurii silabice (ambele au trei silabe), şi pot să fie diferite numai din punctul de vedere al modului de accentuare.

Independent de ipoteza pe care o admitem, schimbarea fonetică menţionată (*mulĭĕrem* > *mulĭĕrem*) marchează o mutaţie fonologică : accentul devine *liber*, şi, prin aceasta, fonologic relevant.

Cele discutate în acest paragraf pun în evidenţă dispariţia unei restricţii esenţiale existente în sistemul de accentuare latin : accentul nu poate cădea decît pe penultima moră, care precedă silaba finală. Prin dispariţia acestei restricţii, accentul devine fonologic distinctiv.

3.14. EVOLUŢIA TIPULUI ROMANIC DE ACCENTUARE ÎN LIMBA ROMÂNĂ

În romanica comună, accentul nu mai depinde de cantitatea silabei penultime.

În această fază se menţine însă una dintre restricţiile care caracterizau sistemul de accentuare latin şi anume faptul că, într-un cuvînt polisilabic, silaba finală nu poate fi accentuată.

3.141. Această restricţie dispare în următoarele condiţii :

(a) consoanele [b, v] dispar în flexiunea perfectului şi a imperfectului indicativ : *cantavi* > *cantái*, *cantabam* > **cantáam*, *videbam* > **vidéam* ;

(b) secvenţele de vocale [ai], [aa], [ea] erau probabil la început disilabice : ulterior [ai] > [aj], [a—a] s-a contras în [a], iar [éa] a devenit [ęá], cu transformarea lui [e] în semivocală şi cu deplasarea accentului pe [a]. Aşadar [*kantái] — trisilabic —, [*kantáam], [*vidéam] > [*kantáj, *kantám, *vidęám]. În felul acesta, ultima silabă a cuvîntului devine accentuată. Tipul de accentuare este deci diferit de tipul de accentuare latin, unde silaba finală (a unui cuvînt polisilabic) nu poate fi accentuată.

Este de observat că schimbările fonetice (a) şi (b), menţionate în acest paragraf, *nu* sînt, probabil, de dată romanică.

Imperfectul spaniol în *-aba, -abas, -aba, -abamos*, pentru conjugarea I, sau *-ia, -ias, -ia, -iamos* pentru conjugările a II-a şi a III-a, sau imperfectul italian în *-avo, -evo, -ivo* (pentru cele trei conjugări) indică fie faptul că consoana intervocalică s-a păstrat (conj. I), fie că, după dispariţia consoanei intervocalice, vocalele în hiat nu s-au contras într-un diftong.

Perfectul din limbile romanice indică cu certitudine căderea consoanei intervocalice [*-v-*] de la conjugările I şi a IV-a : *-avi, -ivi* > *-ai, -ii*. Perfectul italian *-ai, -ii* trebuie explicat prin statutul disilabic al acestor secvenţe vocalice în romanica comună. Forme ca sp. *trabaje* nu ne permit să stabilim statutul mono- sau disilabic al acestor terminaţii pentru această perioadă.

Diversitatea formelor de imperfect şi de perfect din limbile romanice ne permite să presupunem că paradigmele respective reprezintă inovaţii ale fiecărei limbi (eventual ale fiecărui grup de limbi) romanice în parte.

Aşadar imperfectul rom. în [-am, -ęam], perfectele conj. I şi a IV-a în [-aj, -ij] reprezintă şi ele inovaţii ale limbii române în raport cu romanica comună.

Consecinţele pe care aceste inovaţii le au pentru sistemul de accentuare caracterizează deci şi ele *româna comună* şi nu romanica comună.

Este de remarcat, de asemenea, că inovaţia românei comune în ce priveşte sistemul de accentuare poate fi observată şi în alte limbi romanice. Cu alte cuvinte, posibilitatea de a accentua silaba finală a cuvintelor polisilabice apare şi în alte limbi romanice. Faptul se datoreşte însă în aceste cazuri unor cauze diferite (eventual morfofonemice). De exemplu, în franceză, accentul pe silaba finală a cuvîntului se datoreşte faptului că tranşa postaccentuală a cuvîntului s-a redus la „*e* mut" sau dispare fără urmă : *caballum* > fr. *cheval*, lat. *casam* > fr. *chez*, lat. *capram* > fr. *chèvre*.

3.142. Tipul de accentuare descris în acest paragraf (cuvînt polisilabic cu accentul pe silaba finală) a devenit frecvent în limba română în următoarele condiţii :

1°. În perioada care a urmat românei comune, în dacoromână [-u, -i] finali au devenit vocale nesilabice [*lupu, *lupi] > [lup$^{u}_{\cdot}$, lup$^{i}_{\cdot}$]. Ulterior, [-$^{u}_{\cdot}$] a amuţit complet în unele dialecte : [lup].

În felul acesta, forme de tipul rom. com. [*kəntámu, *kəntáci], cu accentul pe silaba penultimă, devin în dr. [kintám$^{u}_{\cdot}$, kintác$^{i}_{\cdot}$], cu accentul pe ultima silabă.

În aromână, [u] final s-a conservat într-o măsură mai mare, fie ca vocală, fie ca vocală asilabică, [$^{u}_{\cdot}$]. În cel de al doilea caz, pierderea caracterului silabic al lui [-u] a dus la mărirea numărului de cuvinte polisilabice cu accentul pe silaba finală : rom. com. [*kəntámu] > ar. [kəntám$^{u}_{\cdot}$], ca în dacoromână.

2°. Prin dispariţia fonemului [l] (ortografic *ll*) din cuvinte ca lat. *stella*, *maxilla* s-a ajuns la forme ca dr. [stęa, məsęá], accentuate pe silaba finală deschisă. Formele cu silabă finală deschisă accentuată apar numai în dialectele dacoromâne şi istroromâne [stɛ, vicɛ́] (cf. dr. *stea*, *viţea*) ; în celelalte dialecte apar forme în [-áwə] : ar. [kəcáwə, kəcáo ; stęáwə, stęáo] ; megl. [kəcáwə, məsęáwə, stęáwə] (cf. Philippide, 1927, p. 116).

Situaţia descrisă poate fi explicată prin două ipoteze alternative :

(a) fonetismul din dacoromână şi istroromână reprezintă fonetismul primar (român comun) de la care s-a refăcut o formă nearticulată [stęáwə] corespunzătoare formei articulate [stęáwa] ;

(b) fonetismul din română şi meglenoromână reprezintă fonetismul primar (român comun) de la care dacoromâna şi istroromâna au evoluat, prin suprimarea tranşei finale : [məsęáwə] > [məsęá]. În cazul în care admitem prima explicaţie, trebuie să admitem că tipul de accentuare, reprezentat de această categorie de cuvinte (polisilabice accentuate pe silaba finală deschisă), a apărut încă din româna comună. În cazul în care admitem cea de-a doua explicaţie, trebuie să admitem că acest tip de accentuare apare mai tîrziu, după perioada de comunitate, eventual într-o perioadă de comunitate a istroromânei cu dacoromâna.

Numărul cuvintelor de acest tip a fost amplificat în dacoromână prin pătrunderea de elemente turceşti, care prezintă aceeaşi structură accentuală : [saltęá, baklavá, basmá, musaká] etc.

3.2. VOCALISMUL

3.21. SISTEMUL VOCALIC LATIN

Latina are un sistem vocalic constituit din 5 foneme. Orice vocală poate fi lungă sau scurtă. Sistemul poate fi reprezentat printr-un triunghi, unde vocalele situate la bază sînt vocale *închise* : [i, u], vocala situată în vîrf este *deschisă* : [a], vocalele situate între vocala deschisă şi vocalele închise sînt vocale de deschidere *medie* : [e, o].

Vocalele situate pe latura stîngă sînt *anterioare* : [e, i], vocalele situate pe latura dreaptă sînt *posterioare* (şi labializate) : [o, u]. Fiecare vocală, indiferent de locul ocupat în sistemul descris, poate fi *lungă* sau *scurtă* :

ī ĭ ū ŭ

ē ĕ ō ŏ

ā ă

Fig. 1

Vocalele [i, u] pot apărea şi în funcţie nesilabică (ca „semivocală" într-un diftong). Deşi asemănătoare din punct de vedere fonetic, cele două semivocale sînt destul de diferite din punctul de vedere al distribuţiei (pentru detalii, cf. Lüdtke, 1956, p. 54—55).

Diftongii care au jucat un rol important în istoria vocalismului romanic sînt [ae, oe] şi [au].

Este probabil că vocalele scurte erau pronunţate deschis, iar vocalele lungi, cu o închidere mai mare a canalului fonator (cf. Lüdtke, 1956, p. 59—60, 90—92).

Aşadar [ă] avea varianta [ą̆]

/ā/ „ „ [ą̄]

/ĕ/ „ „ [ę̆]

/ē/ „ „ [ę̄]

/ĭ/ „ „ [į̆]

/ī/ „ „ [į̄]

/ŏ/ „ „ [ǫ̆]

/ō/ „ „ [ǭ]

/ŭ/ „ „ [ų̆]

/ū/ „ „ [ų̄]

Limbile romanice arată că sistemul vocalic latin, bazat pe corelaţia de cantitate, a fost modificat în sensul că opoziţia *vocală lungă — vocală scurtă* şi-a pierdut caracterul distinctiv, iar opoziţia *vocală închisă — vocală deschisă* s-a transformat în trăsătură fonologic relevantă din trăsătură pur fonetică redondantă, care acompania în mod automat distincţia cantitativă dintre vocale.

Pierderea caracterului distinctiv al opoziţiei de cantitate şi fonologizarea opoziţiei deschis-închis este general romanică.

Modul în care se trece de la sistemul cantitativ la sistemul nou (bazat pe opoziţia de deschidere) precum şi forma concretă a sistemelor vocalice rezultate din această mutaţie fonologică este diferit de la o limbă romanică la alta.

3.22. SISTEMUL VOCALIC AL ROMANICEI BALCANICE

3.221. Pe întreg teritoriul romanic, diftongii *ae, oe* s-au monoftongat. Rezultatul acestei monoftongări a fost apariţia unui *e* lung şi deschis [ɛ̄] în locul diftongului *ae* şi a unui *e* lung închis [ę̄] în locul diftongului *oe*.

(1) ae > [ɛ̄], oe > [ǭ]

Sunetul [ǭ], rezultat din monoftongarea lui *oe*, se confundă cu [ǫ] primar. Sunetul [ɛ̄] rămîne un sunet distinct care se poate presupune că a influențat evoluția ulterioară a sistemului fonematic latin.

Sistemul vocalic al romanicei balcanice (care stă deci la baza limbii române) este următorul (cf. Lüdtke, 1956, p. 64) :

ī ŭ = ū
ĭ = ē ŏ = ō
ĕ = ē
ă = ā

Fig. 2

Prin semnul „=" am indicat faptul că sunetele simbolizate prin literele de la dreapta și de la stînga se confundă într-un singur fonem.

3.222. Este probabil că sistemul vocalic reprezentat în fig. 2, unde cantitatea și-a pierdut valoarea distinctivă, se datorește unui fenomen de *metafonie* a vocalelor accentuate, care a fost general romanic.

Prin metafonie, vocala accentuată se „acomodează" la gradul de deschidere a vocalei din silaba următoare : unei vocale închise, din seria [i, u], îi corespunde în silaba accentuată o vocală închisă ; unei vocale deschise , din seria [a, e, o,], îi corespunde în silaba accentuată o vocală deschisă.

Este probabil că, inițial, metafonia a afectat numai *variantele* fonemelor vocalice : înaintea unei silabe conținînd o vocală deschisă, apărea varianta deschisă a vocalei accentuate (cu menținerea cantității) ; înaintea unei silabe cu vocală închisă,

apărea varianta închisă a vocalei accentuate (cu menținerea cantității) :

[ą̆ ę̆ ı̆ ǫ̆ ų̆] } + vocală deschisă
[ą̄ ę̄ ı̄ ǭ ų̄] }

[ă ĕ ĭ ŏ ŭ] } + vocală închisă
[ā ē ī ō ū] }

Fig. 3

În aceste condiții, se observă că metafonia era un fenomen care se desfășura la nivel strict fonetic (= la nivelul *variantelor* fonemelor) ; ea nu ducea la substituiri de foneme.

Într-un stadiu ulterior de evoluție se produce *fonologizarea* distincției de deschidere (cf. Lüdtke, 1956, p. 75—76 și pass.).

Ținînd seama de faptul că vocalele lungi se realizau fonetic ca vocale *mai închise* decît vocalele scurte, este ușor de presupus că varianta deschisă prin metafonie a unui fonem vocalic lung s-a putut confunda *ca timbru* cu fonemul vocalic corespunzător scurt, care se realiza ca vocală deschisă. Admițînd deci că, de ex., /ŏ/ se realiza ca [ǫ̆], este ușor de presupus că un [ǭ], variantă a lui /ō/ înainte de vocală deschisă, a putut să se confunde cu [ǫ̆] în momentul în care cantitatea și-a pierdut caracterul distinctiv.

(2) [ǭ] + voc. deschisă > [ǫ̆] + voc. deschisă.

Că distincția cantitativă dintre vocale a dispărut ne-o dovedesc următoarele schimbări fonetice care stau la baza vocalismului românesc :

(3) [ĭ, ē] + [a, e] > [ɛ]

Exemple : lat. *nĭgra(m)* > dr. [nę́agrə] prin faza romanică balcanică [*négra] la fel cu lat. *sēra(m)* > dr. [sę́ărə] prin faza romanică balcanică [*séra].

În cazul schimbării (3) două vocale cu cantităţi diferite, [ĭ] şi [ē], sînt înlocuite prin metafonie cu vocala [ɛ].

(4) [ĭ, ē] + [i, u] > [e]

Exemple : lat. *nĭgru(m)* > dr. [négru] prin faza romanică balcanică [*négru] la fel cu lat. *plēnu(m)* > dr. [plin] printr-o fază romanică balcanică [*plénu].

(5) [ē], [ĕ] > [i̯e]* înainte de vocală închisă.

Exemple : lat. *caelu(m)* > dr. [cer] prin faza [*ci̯éru] (cf. fr. *ciel*, it. *cielo*), lat. *pectu(m)* > dr. [pjept], prin faza romanică balcanică [*pi̯éptu].

(6) [ē], [ĕ] > [i̯ɛ] înainte de vocală deschisă.

Exemple : lat. **daeda(m)* (< *taeda(m)*) > dr. [zádə] dintr-un mai vechi [*zẹ́ádə] provenind dintr-un romanic balcanic [*di̯éda], lat. *petra(m)* > dr. [pjátrə] prin faza romanică balcanică [pi̯étra].

Observaţie. Credem că rezerva făcută de Philippide (1927, p. 35) cu privire la faptul că, în *caelum*, *ae* s-ar fi confundat cu *e* şi ar fi urmat, ulterior, evoluţia acestuia, nu este justificată.

Că diftongarea s-a produs, [i̯e], ne-o dovedesc corespondentele romanice ale cuvîntului românesc (cf. mai sus sub (5)). Absenţa semivocalei în română se datoreşte influenţei exercitate de africata palatală precedentă care a „absorbit" semivocala palatală următoare [*ci̯éru] > [céru] tot aşa cum [c] a „absorbit" pe [j] din [*cjẹ́ărə] devenit [cẹ́ărə] şi, ulterior, [cărə].

Este necesar să precizăm, de asemenea, că schimbările fonetice (5) şi (6) trebuie să fie anterioare — cel puţin în romanica balcanică — metafoniei [ē, ĭ] > [ɛ] (3). Dacă am admite cronologia inversă, nu ar mai fi posibilă explicarea faptului că, în limba română, [ɛ] provenit din (3) evoluează la

* În diftongii notaţi [i̯e, i̯ɛ] este probabil că primul element nu era un [j] (cf. Petrovici, 1957, p. 100—101, Avram, 1964, p. 79—81).

[ẹ̯a], în timp ce [ĕ, ē] (proveniţi din, respectiv, lat. *ĕ* şi *ae*) evoluează la [i̯e] înainte de silabă cu vocală închisă şi la [i̯ẹ̯a], înainte de silabă cu vocală deschisă.

Aceasta înseamnă că, spre deosebire de Densusianu, 1926, p. 73—74 şi Rosetti, 1926, p. 107—111 (care sînt de părerea că diftongul [i̯e], rezultat din lat. *ĕ*, *ae* accentuaţi, ar fi un rezultat al unei evoluţii paralele a limbilor romanice), considerăm schimbările (5) şi (6) ca aparţinînd unei perioade anterioare românei comune (cf. în acest sens şi observaţia făcută de Rosetti, 1966, p. 37, care arată că fenomenul diftongării „pare a fi atestat de gramatici în secolul al V-lea e.n.", deci — adăugăm noi — înainte de perioada română comună).

Schimbările (3), (4) arată că două vocale cu cantităţi diferite s-au confundat din punct de vedere funcţional numai pe *baza asemănării de timbru*, independent de cantitate. În cazul (4), cele două vocale s-au confundat pe baza asemănării de timbru dintre variante ; în cazul (3) [ĭ, ē], diferite din punctul de vedere al cantităţii, alternează ambele cu o a treia, [ɛ].

Pe baza celor discutate, se poate stabili următoarea distribuţie a vocalelor accentuate în romanica balcanică :

Înainte de :

Vocală deschisă		— Vocală închisă	
a		a	
i̯ɛ	ɔ	i̯e	
ɛ	ɔ	e	o
i	u	i	u

Fig. 4

Figura de mai sus reprezintă distribuţia *sunetelor* vocalice accentuate în raport cu caracterul deschis sau închis al vocalelor

din silaba imediat următoare. Diftongii [i̯ɛ, i̯e] pot fi omişi din această schemă, ca fiind constituiţi dintr-o *secvenţă* de vocale.

Metafonia, se poate uşor observa, nu afectează decît vocalele de deschidere medie (*e* şi *o*).

În poziţie neaccentuată, unde metafonia nu se poate produce, au loc următoarele schimbări :

(7) [ē, ĕ, ē, ĭ] > [e].

Exemple : lat. *sēminare* > dr. [semənă], lat. *sĕrvare* > dr. [serbá], lat. *casae* > dr. [káse], lat. *vĭgilare* > dr. [vegá].

(8) [ŏ, ō] > [*o] > dr. [u].

Exemple : lat. *ōrrare* > dr. [urá], lat. *rŏgare* > dr. [rugá].

Pe baza celor discutate în acest paragraf, se poate observa că distribuţia sunetelor [ɛ, e, ɔ, o] era în romanica balcanică următoarea :

Poziţie accentuată		*Poziţie neaccentuată*
Înainte de vocală deschisă	Înainte de vocală închisă	
ɛ	e	e
ɔ	o	o

Fig. 5

Din fig. 5 rezultă că seria deschisă [ɛ, ɔ] nu apare niciodată în aceeaşi poziţie cu seria închisă corespunzătoare [e,o]. Între cele două serii nu există un raport de comutare, ceea ce înseamnă că distincţia *deschis/închis* este subfonemică şi caracterizează numai variantele (alofonele) fonemelor /e, o/.

Trebuie subliniat faptul că, din punct de vedere fonematic, nu se poate vorbi de o *înlocuire* a corelaţiei de cantitate vocalică printr-o corelaţie de deschidere, ci pur şi simplu de *pierderea* corelaţiei de cantitate. Distincţia deschis/închis a reprezentat în romanica balcanică o distincţie fonetică între

alofone şi nu o distincţie între foneme : între vocalele deschise şi vocalele închise ([ɛ, ɔ] şi [e, o]) exista un raport de distribuţie complementară.

3.23. SISTEMUL VOCALIC AL ROMÂNEI COMUNE

Sistemul vocalic al românei comune poate fi reprezentat după cum urmează (cf. Rosetti, 1966, p. 63) :

i u

ə

e o

a

Fig. 6

Vocalele se clasifică după *localizare* în :

(a) anterioare : /i, e/

(b) centrale : /ə/

(c) posterioare (labializate) : /o, u/

şi după *deschidere* în :

(a) deschise : /a/

(b) medii : /e, o/

(c) închise : /i, u/.

Vocala /a/ (singura deschisă) este neutră din punctul de vedere al localizării, deoarece nu se opune altor vocale anterioare şi posterioare cu acelaşi grad de deschidere.

Vocala /ə/ este neutră din punctul de vedere al trăsăturii *vocală închisă / vocală medie*, deoarece nu se opune unei vocale centrale închise. Ea se distinge de /a/ prin faptul că este *centrală* (/a/ este neutră din punctul de vedere al localizării) şi *nondeschisă* (/a/ fiind vocală deschisă) (Petrovici, 1956, p. 34,

consideră că sistemul vocalic al românei comune din sec. al VI-lea — al VIII-lea avea 2 vocale centrale : [ə, ɨ]).

În afară de vocalele care figurează în fig. 6, din sistemul vocalic al românei comune fac parte următorii diftongi : [*e̯a], [*o̯a], [*i͡e], [*jo] [*ju], [*aj], [*ej], [*oj], [*uj], [*aw], [*ew], [*iw], [*ow].

Din punct de vedere fonematic, vom vedea că toți acești diftongi pot fi reduși la secvențe de două foneme vocalice. Așadar nu este necesar să presupunem că în româna comună existau *foneme* semivocalice /j, e̯, w, o̯/, ci numai vocale care în funcție nesilabică aveau o realizare semivocalică.

În plus, în româna comună exista un număr de triftongi : [*i͡e̯a, *jej, *e̯aj, *o̯aj], care și ei pot fi reduși la secvențe fonemice de vocale, unde vocalele nesilabice se realizează ca semivocale.

3.231. CARACTERISTICILE SISTEMULUI VOCALIC AL ROMÂNEI COMUNE ÎN COMPARAȚIE CU SISTEMUL ROMANIC BALCANIC. În comparație cu sistemul romanic balcanic, româna comună a inovat în următoarele direcții :

1°. A apărut fonemul central /ə/, inexistent în faza romanică balcanică.

2°. Au apărut secvențe de vocale (diftongi și triftongi) care nu existau în romanica balcanică : /*ea, *oa, *ai, *oi, *ui, *au, *eu, *iu, *ou, *iea, *eai, *oai/.

3°. Au apărut variantele [e̯, o̯] ale vocalelor /e, o/ ; a apărut un alofon *secundar* al lui /u/, semivocala [w] ; spunem că [w] este secundar în româna comună, deoarece semivocala primară [w] fie că a dispărut (uneori cu labializarea consoanei precedente) : *quene* (= [kwéne]) > [kéne] > [ĉéne] > dr. [ĉíne] ; *aqua* (= [ákwa]) > [*ápwa] > [ápa] > dr. [ápə] ; *lingua* (=[língwa]) > [*límbwa] > [límba] > dr. [límbə] ; fie că s-a consonificat : [w] > [v], vezi mai jos **3.321.**

3.232. CARACTERISTICILE SISTEMULUI VOCALIC AL ROMÂNEI COMUNE ÎN COMPARAȚIE CU SISTEMELE VOCALICE ALE DIALECTELOR ROMÂNE CONTEMPORANE. Dialectele române contemporane au inovat față de vocalismul românei comune prin faptul că au dezvoltat o a doua vocală centrală [ɨ].

În toate dialectele române triftongul /*iea/ a fost redus la /ia/.

3.24. SCHIMBĂRI FONETICE CARE DETERMINĂ APARIȚIA VOCALISMULUI ROMÂNEI COMUNE

În acest capitol ne ocupăm de acele schimbări fonetice care au determinat trecerea de la sistemul vocalic al romanicei balcanice la sistemul românei comune.

3.241. VOCALA /ə/. Următoarele schimbări fonetice au ca rezultat apariția *sunetului* [ə] în limba română.

3.2411. (9) lat. [a] neaccentuat > [ə]

Exemple : lat. *casa(m)*, *parente(m)*, *sanitate(m)* > dr. [kásə, pərínte, sənətáte] ; ar. [kásə] (<lat. *casa*), [kəcáwə] (< lat. *catĕlla*) (Papahagi, 1963, s.v.) ; megl. [únə] (< lat. *una*), [o̯árə] (< lat. *horra*) (Capidan, 1936, s.v.) ; ir. [kumpərɔ́] (infinitiv < lat. *comparare*) (Philippide, 1927, p. 26).

Schimbarea se produce și în cuvintele de origine slavă : v. sl. *platiti* > dr. *plăti* (aceeași formă în ir., Philippide, 1927, p. 26).

Un număr de schimbări fonetice al căror rezultat este un [ə] sînt posterioare epocii române comune.

3.2412. (10) [e, e̯a] > [ə, a] în contextul

labială — { vocală nepalatală / # }

Exemple : lat. *melu(m)*, *pĭlu(m)*, *pĭru(m)*, *vĭdeo*, *fētu(m)* > dr. [mər, pər, pər] (arbore), [vəd, fət] (dar *mere*, *peri*, *peri*, *vezi*, *feți*); lat. *fēta(m)* > [fe̯átə] > dr. [fátə], lat. *mensa* > [me̯ásə] > dr. [másə] etc.; v. sl. *nevěsta* > dr. [nevástə].

Această schimbare, (10), este caracteristică numai pentru dialectele *dacoromâne*. În aromână apar forme ca : [mer, per] (arbore), [ved]; [fe̯átə, me̯ásə, nive̯ástə] etc. (cf. Papahagi, 1963, s.v.).

În megl. : [mer, per] (arbore), [ved]; [fe̯átə, me̯ásə, nive̯ástə] (cf. Capidan, 1936, s.v.).

În ir. : [fet] (< lat. *fetu(m)*), [métura] (< lat. *metŭla*), [pekɔ́t] (< lat. *peccatu(m)*) etc. (cf. Puşcariu, 1926, p. 75—76).

Cele arătate dovedesc că (10) este o inovație a dialectelor dacoromâne şi că, deci, schimbarea nu a putut avea loc în româna comună.

În aceste condiții, este sigur că (10) nu poate fi considerat ca sursă a sunetului [ə] în româna comună. Rosetti, 1966 (p. 43—44, 212, 234), admițînd rolul pe care labiala îl are în schimbarea fonetică [e] > [ə] (tipul [mer] > [mər]), contestă totuşi rolul pe care labiala l-a avut în monoftongarea [ea] > [a] (tipul [me̯ásə] > [másə]) (cf. şi Rosetti, 1926, p. 144—145).

Rolul labialei în monoftongare este contestat pentru următoarele motive :

(a) monoftongarea se produce şi atunci cînd [e̯a] nu este precedat de labială : v. dr. [de̯áka] > dr. [dákə];

(b) există situații în care monoftongarea nu se produce, deşi [e̯a] este precedat de o labială : [me̯árgə, klipe̯álə] etc.

După părerea d-sale, monoftongarea se produce sub influența vocalei [a] din silaba imediat următoare : [fe̯átə, me̯ásə] devin [fátə, másə] datorită faptului că, la forma articulată, substantivele de acest tip conțin un [a] în silaba imediat următoare diftongului; deci [fe̯átă, me̯ása] > [fátă, másă] sub influența acestui [a], conform cu regula propusă.

Explicației propuse i se pot aduce următoarele obiecții :

1°. Există un număr mare de cuvinte şi forme în care diftongul [e̯a] este conservat, chiar atunci cînd silaba imediat următoare conține un [a] : [deʃte̯ápta, ne̯ágra, se̯ára, tre̯ába, ce̯ápa] etc.

2°. Explicația dată de Rosetti, 1926, p. 145 conservării diftongului în forme de acest tip este următoarea : diftongul este membru al unei alternanțe morfologice : *deşteaptă/deştepte*, *treabă/treburi*, *țeapă/țepi* etc. şi, în consecință, diftongul este morfologic protejat.

Explicația aceasta nu se poate susține, deoarece şi în [fe̯áta, me̯ásа, neve̯ásta, pe̯ára] etc. diftongul [e̯a] alternează cu [e] (cf. [féte, mése, nevéste, pére]) fără ca aceasta să împiedice monoftongarea; într-adevăr, în toate aceste situații formele au evoluat la [fáta, másа, nevásta, pára].

3°. Singurul caz sigur în care [e̯a] > [a] fără a fi precedat de labială este [de̯áka] devenit [dáka], [dákə].

4°. Atunci cînd [e̯a] este precedat de o consoană continuă, monoftongarea se explică, după cum arată Rosetti, 1926, p. 144, prin prezența acestei consoane : [ce̯árə, se̯árə] > [cárə, sárə], datorită prezenței consoanelor [c] şi [s] (prima conținînd un element fricativ care urmează ocluziunii). Trebuie observat însă că această explicație se bazează în mod implicit pe faptul că aceste consoane continue, [c, s, z, ʃ, ʒ] în unele dialecte, nu tolerează după ele vocale anterioare; de aceea [incép,

semn, zéĉe, ʃed, iŋgriʒésk] > [incə́p, səmn, zə́ĉe, ʃəd, iŋgriʒə́sk].

Este de presupus că aceste consoane au avut o acțiune analogă și asupra diftongului, eliminînd sunetul palatal cu care diftongul începe; de unde [cę́árə, sę́árə, ʃę́ádə, iŋgriʒę́áskə] > [cárə, sárə, ʃádə, iŋgriʒáskə]. În sprijinul acestei presupuneri vine faptul că monoftongarea este, de obicei, dialectal, paralelă cu trecerea vocalelor anterioare [e, i] în seria centrală, [ə, ɨ], după [c, s, z, ʃ, ʒ].

În dialectele dacoromâne, labialele se află în aceeași situație cu [c, s, z, ʃ, ʒ], în sensul că ele determină „posteriorizarea" vocalei [e]: rom. com. [*per, *betrə́n, *mer, *fet, *vez] >[pər, bətrɨn, mər, *fət, vəz] (rolul labialei în această schimbare nu este contestat nici de Rosetti, 1966, p. 43—44, 210). Întrebarea firească este: dece trebuie respinsă ideea că, atunci cînd erau urmate de [ę̯a], labialele au avut o acțiune asemănătoare cu aceea a consoanelor [c, s, z, ʃ, ʒ], eliminînd vocala anterioară cu care diftongul începe? Dece să nu admitem, cu alte cuvinte, că [fę́ətə] devine [fátə] în aceleași condiții în care [sę́árə] devine [sárə]? Aceasta cu atît mai mult, cu cît, în dialectele sud-dunărene, unde labialele nu determină „posteriorizarea" vocalei [e], nu se produce nici monoftongarea lui [ę̯a]. După părerea noastră, această situație pune în mod clar în evidență relația dintre acțiunea labialei asupra unui [e] imediat următor și monoftongare.

5°. Multe dintre cazurile care par a contrazice regula monoftongării după labială se caracterizează prin faptul că diftongul se află la joncțiunea dintre două morfeme: [klipę́álə] poate fi analizat în [klip-] și [-ę́álə]; [rupę́á, vorbę́á] pot fi analizate în [rup-], [vorb-] — radicale, [ę̯] — vocală tematică, [a] — sufix de imperfect.

În forme ca [mę́árgə], avem a face cu o generalizare analogică a vocalei [e] din forme ca [mérĝem, merséj] etc. la întreaga paradigmă; în poziție de alternanță, acest [e] este substituit prin [ę̯a], deci [merg/mę́árgə] ca și [trek/trę́ákə]. În această ordine de idei, trebuie făcută observația, importantă pentru discuția noastră, că prezența diftongului [ę̯a] după labială este *paralelă* cu prezența vocalei [e] în aceeași poziție, deși etimologic vorbind, ar fi fost de așteptat un [ə]: deci [mę́árgə] este paralel cu [merg] (în loc de [mərg], etimologic). Am putea spune că această situație reproduce în plan morfofonemic situația existentă în dialecte: acolo unde [e]>[ə] după labială, se produce și monoftongarea [ę̯a]>[a] în aceeași poziție; acolo unde „posteriorizarea" lui [e] nu se produce, nu se produce nici monoftongarea. Dovada o fac și unele variante morfologice dialectale sau arhaice ale unui verb ca *merge*: în regiunile sau în textele în care apar forme ca [mərg] (cu tratamentul normal al lui [e] după labială) apar și forme ca [márgə] (cu tratamentul normal al diftongului după labială).

6°. Admițînd explicația propusă de Al. Rosetti, am fi puși în următoarea situație neobișnuită:

(a) monoftongarea determinată exclusiv de un [a] imediat următor se produce în mod sigur într-un singur cuvînt: [dę̯áka] > [dáka];

(b) în restul situațiilor monoftongarea nu se produce atîta timp cît nu există și una dintre condițiile următoare: prezența unei consoane precedente din seria [c, s, z, ʃ, ʒ] (lucru admis de Rosetti, 1926, p. 144) sau din seria labială (ipoteză exclusă de Rosetti, ibid., 144—145, 1966, p. 43—44, 212, 234, dar admisă de noi, alături de Philippide, 1927, p. 40—43, Densusianu, 1938, p. 20, 62—64, Procopovici, 1929—1930, p. 414).

Atîta timp cît monoftongarea *poate* fi pusă în corelaţie cu prezenţa unei consoane precedente din seria [c, s, z, ʃ, ʒ] sau [p, b, m, f, v] şi *nu poate* fi pusă decît o singură dată în mod sigur în corelaţie în mod exclusiv cu un [a] următor, ni se pare logic să considerăm că monoftongarea se datoreşte prezenţei unei consoane precedente (aparţinînd la una din cele două serii) şi nu vocalei [a]. De asemenea, ni se pare necesar să includem seria consoanelor labiale între factorii care pot determina monoftongarea.

Rezultă din cele arătate că ipoteza propusă de Al. Rosetti este mai puţin adecvată faptelor şi, în consecinţă, cu o capacitate explicativă mai redusă decît ipoteza acceptată de noi.

3.2413. (11) rom. com. [*ʃ′, *ʒ′] > [ʃ, ʒ].

Schimbarea (11) ne interesează, deoarece, după un [ʃ] depalatalizat sau după un [ʒ] depalatalizat, seria vocalică [e, i] este înlocuită cu seria [ə, ɨ]. În acelaşi timp, după o consoană palatalizată nu sînt admise vocale din seria centrală ([ə] sau [ɨ]).

Trebuie să admitem că, în româna comună, [*ʃ′, *ʒ′] erau consoane *palatale*. În această calitate ele au determinat trecerea lui [*ə] la [*e]; deci lat. *camīsia(m)* > **camesia* > **kameʃ′a* > rom. com. [*kəméʃ′e]. Prin diftongarea lui [é] (vezi mai jos) > [kəmẹ́ ʃ′e].

Existenţa unei forme de tipul [kəmẹ́aʃ′e] este susţinută de următoarele fapte:

a) În dialectele dacoromâne moldoveneşti apare forma [kəméʃə]. Această formă denotă o depalatalizare tîrzie a consoanei [ʃ′], adică după monoftongarea lui [ẹa] înainte de o silabă conţinînd un [e] ([lẹáĝe] > [léĝe]). Cum această monoftongare a lui [ẹa] s-a încheiat *după* sec. al XVI-lea (vezi mai jos **5.1.** 3°), urmează că depalatalizarea lui [ʃ′] s-a produs şi ea tot după sec. al XVI-lea. Aşadar, de la forma rom. com. [*kəmẹ́aʃ′e] s-a ajuns la forma [kəméʃ′e] (prin monoftongarea lui [ẹa]) şi, ulterior, la [kəméʃə] (forma actuală din dialectele moldoveneşti), prin depalatalizarea lui [ʃ′]. Trebuie remarcat că forma [*kəmeáʃ′e] corespunde întru totul formei din româna comună. O formă cu [ə] final nu ar putea explica forma actuală din dialectele moldoveneşti.

b) Faptele din dialectele moldoveneşti (unde depalatalizarea lui [ʃ′] s-a produs tîrziu) concordă cu faptele din aromână, unde întîlnim, în majoritatea cazurilor, un [e] după [ʃ′] şi nu un [ə]. Capidan (1932, p. 233) remarcă: „După *š* (= [ʃ] în notaţia noastră, NA) cazurile (= de [ə] pentru [e], NA) sînt foarte rare şi se întîlnesc numai în limba scriitorilor din sec. al XVIII-lea. Astăzi sînt generale numai formele cu *e* menţinut".

În sprijinul acestei afirmaţii se pot cita următoarele forme: [kəmẹáʃe, kəpúʃe, úʃe] (cf. Papahagi, 1963, s.v.). De observat că, în cazul cuvîntului [kəpúʃ′e], [e] nu este originar: cuvîntul albanez cu care este înrudit are un [ə]: *kepushë*. Aşadar, ca şi în cazul lui [kəméʃ′e] avem a face cu înlocuirea unui [ə] etimologic cu un [e], după [ʃ′].

Fonemul [ʒ] a apărut, probabil, mai tîrziu în româna comună (v. mai jos **3.3422**). Dat fiind că, în majoritatea cazurilor, statutul acestui sunet este paralel cu statutul lui [ʃ′] (acolo unde apare un [ʃ′] — palatal — apare şi [ʒ′] — tot palatal; unde apare [ʃ], apare [ʒ]) în dialectele române contemporane, putem presupune că o situaţie asemănătoare există şi în româna comună, atunci cînd apare /ʒ/. Aşadar, avem a face în româna comună cu un [*ʒ′], paralel cu [*ʃ′]. Dovada o fac forme ca [ʒilésku] alături de [ʒəlésku], [ʒilít] „îndoliat" (ambele având la bază v. sl. *žalĭ*; prin derivare, [ʒəlí]; [ə] a fost substituit prin [e], printr-un proces analog celui prin care [ə] > [e] după [ʃ′]; acest [e] secundar neac-

centuat devine în mod normal [i] în aromână, de unde [ʒ'ilésku, ʒ'ilít]).

În aromână, apariția vocalei [ə] după [ʃ, ʒ], deci depalatalizarea celor două consoane, trebuie considerată ca un fenomen de dată recentă.

Cele menționate aici ne fac să considerăm că, în româna comună, cele două consoane continue erau *palatale*: [*ʃ', *ʒ']. Așadar ele nu puteau determina apariția lui [ə], prin substituția [e]>[ə].

3.2414. După consoanele [c, s] sau [ḍ, z], unele dialecte dacoromâne prezintă trecerea vocalelor [e, i] și a diftongului [e̯a] la [ə, ɨ] și, respectiv, [a]. Aceasta este o caracteristică a dialectelor din Moldova, nordul Ardealului și Banat și a unei părți din dialectele muntenești (cf. Vasiliu, 1966 a). În aceste graiuri, sînt deci de așteptat forme ca [səmn, sɨŋgur; incəp, cɨn; zəce, zɨce, ḍəce, ḍɨce] sau [sárə, incápə, trezá] corespunzătoare formelor literare [semn, síŋgur, incép, cin, zéce zíce, se̯árə, ince̯ápə, treze̯á].

Aceeași substituție vocalică apare și în aromână după [c, ḍ]: [dumniḍəsku, ŋkəlḍəsku, ḍáce, patruḍáci] etc. (cf. Capidan, 1932, p. 232).

Trecerea este foarte rară după [s] (cf. Capidan, 1932, p. 233).

Situația este asemănătoare în dialectele meglenoromâne: [kəcɔ́l, cəs] pentru *cățel, țes*, [zəc] pentru *zeci*, [kucɔ́t, anflə-mənzɔ́] pentru *cuțit, flămînzesc* (cf. Capidan, 1925, p. 112—113).

În schimb găsim [semn, seu, silă, sin] (= sîn) (cf. Capidan, 1936, s.v.).

După [c, s, z], [e, i] se conservă în dialectele istroromâne (cf. Pușcariu, 1926, p. 77, 90).

În dialectele dacoromâne care cunosc substituția [e, i]> [ə, ɨ] după [c, s, z], acest fenomen este de dată recentă.

În sprijinul acestei idei trebuie invocate următoarele argumente:

(a) Schimbarea trebuie să se fi produs după schimbarea (10) ([e, e̯a] > [ə, a] după labiale), deoarece, în alte condiții, nu s-ar fi putut menține distincția între subj. [ɨnvéce] și indicativ [ɨnvácə], între sg. [másə] și pl. [mése]; dacă trecerea [e, i] > [ə, ɨ] după [c, s, z] s-ar fi produs *înainte* de (10), atunci [*ɨnve̯ácе, *me̯ásе] > [*ɨnve̯ácə, *me̯ásə] > [*ɨnvácə, *másə], și nu [ɨnvécə, mésə], așa cum aceste forme apar în dialectele care cunosc substituția vocalică în discuție.

(b) Schimbarea trebuie să se fi produs *după* monoftongarea lui [e̯a]... [e] > [e] ... [e], (deci *după* sec. al XVI-lea), deoarece, altfel, subjonctivul ar fi trebuit să fie identic cu indicativul în cazul unui verb ca *boteza*, singularul cu pluralul, în cazul unui cuvînt ca *mireasă*. Dacă am presupune că substituția a avut loc înainte de monoftongare, atunci forma de subjonctiv [*boteáze] ar fi trebuit să devină [*botea-zə], iar forma de plural [*mire̯ásе] ar fi trebuit să devină [*mire̯ásə]. Dar [*botea̯zə, *mire̯ásə] (subj. și pl. respectiv) nu ar fi putut trece prin procesul de monoftongare [e̯a] ... [e] > [e] ... [e], deoarece silaba următoare diftongului [e̯a] ar fi conținut un [ə] și nu un [e] (= condiția monoftongării).

În sec. al XVI-lea se găsesc atestări pentru trecerea [e, i] > [ə, ɨ] după [c, s, z] cu următoarele restricții:

I această trecere nu avea loc decît atunci cînd [c, s, z] făceau parte din *același morfem* cu vocala imediat următoare;

II această schimbare nu avea loc atunci cînd silaba următoare conținea un [e].

Restricția I înseamnă că, în această perioadă, apar forme ca [səmn] dar nu ca [*vérs-ə] unde [s] aparține radica-

lului iar [ə] este flexiunea; restricția II înseamnă că ne putem aștepta să găsim forma [səmn] dar nu [sə́mne] sau [sámne].

Se pot cita ca exemple următoarele forme din sec. al XVI-lea:

Dumneḑău, PS III, 3, 7; IV, 2; V, 3, 5, 12, PH II, 11, *ḑău* PV LXXVII, 41, 56 (ap. Densusianu, 1938, p. 55), *săm* PH XCIX, 3, *sămnul* CL. XXIV, 740 (ap. *loc. cit.*, p. 58). Nu se dau exemple de [ɐa] ... [e] > [a] ... [e] sau [ə] ... [e] după [c, s, z].

Alături de formele cu [e, i] > [ə, i̯] sau [ə] apar și forme cu vocalismul originar conservat: *țermure* CT, Matei 28 (ap. Densusianu, 1938, p. 55), *sem* PH.CII, 14 (ap. *loc. cit.*, p. 58), *meser* PS LXXI, 4, 12, 13, *tremese* PH CIV 26, *înțeleseră* PS LXXXI, 5; CV, 7 etc. (ap. *loc. cit.*, p. 60).

Cele arătate dovedesc următoarele:

(a) Concordanța între dialectele aromâne și meglenoromâne, pe de o parte, între dialectele dacoromâne și istroromâne, pe de alta.

(b) Din (a) rezultă că trecerea

(12) [e, i] > [ə, i̯] sau [ə] în contextul [c-, s-, z-]

nu poate fi de dată română comună. Este posibil ca (12) să fi avut loc în perioada de comunitate dintre meglenoromână și aromână (deci în româna de sud) și în felul acesta se explică concordanța celor două dialecte (Pușcariu, 1937, p. 78—79 consideră că schimbarea [e] > [ə], [i] > [i̯] după [c] este de dată română comună).

În dacoromână (12) s-a produs *după* perioada de comunitate cu istroromâna (deci după scindarea unității române de nord), mai precis, s-a perfectat *după sec. al XVI-lea*.

3.2415. După un [r̄] care reprezintă un lat. *r* inițial sau un *rr* se produce o substituție vocalică asemănătoare cu aceea care are loc după [c, s, z]:

(13) [e, i] > [ə, i̯] sau se confundă în [ə] în contextul [r̄—].

Exemple: în aromână schimbarea se produce: [arə́w] (= rău) < lat. *reu(m)*, [aurə́sku] (= urăsc) < lat. *horresco* (Capidan, 1932, p. 233); dar [arí̯w, arí̯d, arí̯pə] < lat. *rivu(m)* și *ridĕre*, *ripa(m)* (Papahagi, 1963, s.v.).

Aceeași schimbare în meglenoromână: [rɔw] (= rău), [rɔm] (= rîm) < lat. *rimo*, [rɔw] (= *rîu*)< < lat. *rivu(m)*, [rɔ́pə] (= rîpă) < lat. *ripa(m)* (cf. Capidan, 1936, s.v.; id., 1925, p. 112).

În istroromână [i] > [ə] după [r̄] (cf. Pușcariu, 1926, p. 90) însă găsim și [*rev*, *rɛv*] pentru *rău* (singurul exemplu citat de Pușcariu (*loc. cit.*, p. 77) ca excepție de la regula (13)).

În textele moldovenești din sec. al XVI-lea găsim, după [r̄], atît vocalismul primar [e, i] cît și vocalismul mai nou, [ə] sau [ə, i̯].

Cîteva exemple cu vocalismul primar conservat: *reu* CV XLVII, 5; PS IX, 27; PH VII, 5; *înderret* PH XXXIX, 15; LXIX, 4; *înderetnicii* PH XVII, 27 (ap. Densusianu, 1938, 55); *fărrima* PH II, 9; III, 8; *înterita* PS IX, 25; *ride* PS XXIV, 3; *risulu* CV CXXIX, 4; *riu* PS XXIII, 2; *rriu* PH XXIII, 22; *țarină* PS CIII, 29; *urí* PS XXIV, 19 etc. (ap. *loc. cit.*, p. 70).

Schimbarea (13) nu poate fi de dată română comună deoarece unele dialecte vechi dacoromâne atestă conservarea vocalismului primar.

În al doilea rînd, faptul că rezultatul schimbării nu este identic în toate dialectele dovedeşte acelaşi lucru. Dacă (13) s-ar fi produs în româna comună, s-ar explica mai greu de-ce meglenoromâna a confundat cele două sunete în unul singur, [ɔ], istroromâna în [ə], iar dacoromâna şi o parte din dialectele aromâne au menţinut cele două vocale distincte, cu toate că punctul lor de articulaţie s-a deplasat din regiunea anterioară în regiunea centrală.

Rezultă că nici schimbarea (13) nu poate reprezenta o sursă a sunetului [ə] în româna comună (Puşcariu, 1937, p. 78—79, consideră că [re] > [rə] aparţine românei comune).

3.2416. Cea mai dificilă problemă legată de apariţia sunetului [ə] în româna comună este legată de cronologia următoarei schimbări:

(14) [a] > [ə] la:

(a) pers. 4° a indicativului verbelor de conj. I (*cîntăm* faţă de *cîntaţi*)

(b) pluralul în *-i* al femininelor cu [a] accentuat tematic (*mări* faţă de *mare*)

(c) pers. 3° a perfectului simplu al verbelor de conj. I (*cîntă* faţă de *cînta*)

(d) verbele monosilabice de conj. I (*dă, stă* etc. faţă de *da, sta* etc.).

În toate aceste situaţii prezenţa vocalei [ə] nu poate fi explicată prin criterii strict fonetice (deoarece [a] este sub accent). Explicaţiile propuse sînt multe (pentru bibliografie, cf. Densusianu, 1938, p. 158—159; vezi explicaţia lui [ə] în flexiunea verbală la Procopovici, 1928, p. 28—29) şi nu ne propunem să le discutăm aici. Ceea ce ne propunem să facem este discutarea *cronologiei* fenomenului.

Aromâna şi meglenoromâna concordă în această privinţă: în aceste dialecte există fie o vocală centrală [ə] (în aromână), fie o vocală care provine dintr-o vocală centrală accentuată [ə] (în meglenoromână). Exemple:

Aromână: [kárte/kərc^{i}] (Papahagi, 1963, s.v.), [afl$\acute{ə}$m^{u}] (Capidan, 1932, p. 439), [kɨnt$\acute{ə}$m^{u}] (*ibid.*, p. 438); perfect [kɨnt$\acute{ə}$] (pers. 3°), [kɨnt$\acute{ə}$m] (pers. 4°) (*ibid.*, p. 455).

Meglenoromână: [kárte — kɔrc] (Capidan, 1936, s.v.); prez. [kəntɔ́m, lukrɔ́m] (Capidan, 1925, p. 158); [kəntɔ́, kəntɔ́m] (*ibid.*, p. 163).

Istroromâna: situaţia alternanţei [a/ə] de tipul *carte/cărţi* din dacoromână nu apare cu claritate din descrierea lui Puşcariu (1926, p. 74, 142—143). La p. 74 se citează forma *cĕtaţ* care apare la Ascoli şi care ar dovedi că aceste dialecte păstrează vocalismul primar; la p. 142 se citează două forme care apar la Maiorescu *părţi* şi *părti* şi se adaugă că prima e suspectă.

La verbele de conj. I apare [ɔ] (< [a]); [skəpɔ́n] (= = scăpăm), [rugɔ́n] (= rugăm) (cf. Puşcariu, 1926, p. 185).

Textele dacoromâne din sec. al XVI-lea atestă conservarea în unele cazuri a vocalismului originar [a] la formele substantivale şi verbale din categoriile citate:

bu(n)rătaţile CV CXLVI, 13; PS XV 2; *caile* CV CXI, 3; *cărari* PS LXXVII, 50, *carţi* CV LXXX, 9; *ĕtaţi* PS, PH CVI, 36 etc. (ap. *Densusianu*, 1938, p. 156—157).

Uneori [a] apare conservat la pers. 4° a conj. I: *şi se iertam, să ne îmbrăcam* (cf. Rosetti, 1966, p. 287).

Se observă că vechea dacoromână concordă cu istroromâna (cel puţin în parte) în sensul că păstrează vocalismul primar [a] (în ir. ulterior [a] > [ɔ]); istroromâna consecvent în flexiunea verbală şi nesigur în flexiunea nominală,

dacoromâna inconsecvent în flexiunea nominală şi sporadic în flexiunea verbală.

Aromâna şi meglenoromâna concordă în sensul că ambele inovează la [ə] (în megl., ulterior, [ə́] > [ɔ]). Rezultă de aici că schimbarea nu poate fi de dată română comună (Pușcariu, 1937, p. 77—78 consideră că această schimbare apare în româna comună *dialectal*).

Dificultatea constă în faptul că este greu de explicat cum dialectele dacoromâne pe deoparte, dialectele aromâne şi meglenoromâne, pe de altă parte, au inovat *în acelaşi sens în mod independent*, fără ca inovaţia să poată fi explicată pe baza unei schimbări fonetice cu caracter general. Cu alte cuvinte, schimbarea aici în discuţie nu este rezultatul unei „legi fonetice" (care putem presupune că poate acţiona în mod independent dar paralel în două idiome diferite), ci o mutaţie ale cărei cauze nu pot fi precizate în nici unul dintre dialecte.

3.2417. Dintre toate schimbările fonetice al căror rezultat este sunetul [ə], numai (9) (= [a] > [ə], în poziţie neaccentuată) poate fi considerată că aparţine românei comune.

Se poate observa că, în româna comună, [a] şi [ə] erau două vocale în distribuţie complementară în raport cu accentul : [a] apare în poziţie accentuată (unde nu apare niciodată [ə]), iar [ə] apare în poziţie neaccentuată (unde nu apare niciodată [a]).

3.2418. Fonemicizarea vocalei [ə]. Pentru ca [ə] să devină fonem independent, distinct de [a], este necesar ca cel puţin una din următoarele două condiţii să fie satisfăcută :

(a) ca [ə] să poată apărea în poziţie accentuată sau

(b) ca [a] să poată apărea în poziţie neaccentuată.

Oricare dintre schimbările (10)—(14) poate avea ca rezultat apariţia unui [ə] în poziţie accentuată, însă nici una dintre aceste schimbări nu este de dată română comună.

Alternativa (b) a devenit posibilă datorită unei schimbări care poate fi considerată de dată română comună.

Este vorba de *postpunerea articolului* definit şi de fuziunea celor două unităţi, *substantiv* + *articol*, într-un singur cuvînt. Aşadar

(15) (a) lat. *illa* > rom. [a]

(b) *casă* + *a* > [kása]

(eventual : *casa* + *illa* > *casă* + *a* > *casa*).

Prin (15), [ə] apare în contrast cu [a] în poziţie neaccentuată după jonctura morfemelor : [kás-ə : kás-a]. În acest moment se poate spune că [ə] şi [a] aparţin la două foneme diferite /ə/ şi /a/ (cf. Rosetti, 1966, p. 64).

Ipoteza că (15) este de dată română comună este susţinută de concordanţa perfectă a tuturor dialectelor în ce priveşte a) *poziţia* articolului definit de nominativ şi acuzativ singular, b) *forma fonetică* a articolului în discuţie şi c) faptul că în *toate* dialectele româneşti s-a produs *fuziunea* într-un singur cuvînt a substantivului urmat de articol.

Dacă ţinem, totodată, seama că postpunerea articolului este o particularitate a limbii române în opoziţie cu toate celelalte limbi romanice, precum şi de faptul că această particularitate apropie limba română de albaneză şi că, în consecinţă, ea se poate explica fie prin *influenţa albaneză* fie prin influenţa *substratului* comun celor două limbi (cf. Rosetti, 1964, II, p. 92—97 ; şi referinţele bibliografice ; Sandfeld, 1930, p. 170 consideră că există tendinţe de postpunere a articolului încă din latina balcanică), ne dăm seama că este mai greu să presupunem că postpunerea articolului s-a produs

după perioada de comunitate, deci prin inovații independente în același sens.

3.242. VOCALA /ɨ/. Am văzut că nici una dintre schimbările fonetice (11)—(13) nu poate fi considerată ca fiind de dată română comună. Acest lucru este important nu numai pentru a stabili cronologia apariției fonemului /ə/, ci și pentru apariția celei de-a doua vocale centrale, /ɨ/. Aceasta deoarece, în toate cele trei cazuri — după /ʃ, ʒ/ depalatalizați (11), după /c, s, z/ (12), după /r̄/ (13) — /e/ devine /ə/ iar /i/ devine /ɨ/.

Dacă (11)—(13) ar fi fost de dată română comună, ar fi trebuit să considerăm că în această perioadă au existat două vocale centrale și că, pornind de la acest stadiu, o serie de dialecte *au confundat* aceste două vocale într-una singură, într-o perioadă ulterioară.

Deoarece însă am văzut că toate aceste schimbări apar *mai tîrziu* și că ele se produc în mod *independent* (deși convergent) în diverse dialecte, trebuie să stabilim dacă există cumva *alte* schimbări fonetice care să constituie surse ale sunetului /ɨ/ și care să se fi produs în perioada română comună.

3.2421. În poziție nazală [a] devine [ɨ] conform regulii

(16) [a] > [ɨ] în contextul $\begin{cases} -[n]\ (C)\ V \\ -[m]\ C\ \ V \end{cases}$

Exemple: lat. *cane(m)* > dr. [kɨne], lat. *pane(m)* > dr. [pɨne]; lat. *canto* > dr. [kɨnt]; lat. *campu(m)* > dr. [kɨmp].

Observație. Formele literare și muntenești [kɨjne, pɨjne] sînt noi și se datoresc influenței pluralului asupra singularului: [kɨnʲ, pɨnʲ] > [kɨjnʲ, pɨjnʲ] prin anticiparea articulației palatale care urma după [n] în forma de plural (în același fel se explică forme ca [ojk', vejk']). De la plural, unde se justifica prin evoluția fonetică, diftongul s-a generalizat în paradigmă: [kɨne, pɨne] > [kɨjne, pɨjne] prin analogie cu pluralul (cf. Rosetti, 1926, p. 84, 142—144; 1966, p. 240).

În aromână, rezultatul schimbării (16) este diferit după regiuni: la aromânii din sud apare „aproape peste tot" (Capidan, 1932, p. 207—208) pronunțarea [i]; la aromânii din Macedonia și Albania apare „mai mult" sunetul [ə] (Capidan, *loc. cit.*, p. 208).

În meglenoromână, în această poziție apare un [ɔ] (Philippide, 1927, p. 17) cînd vocala este accentuată (ca și în [ʃɔd] < [ʃəd]). În poziție neaccentuată, apare [ə]: [kəntáj, kəntáʃ, kəntɔ] (Capidan, 1925, p. 163).

În istroromână apare [ə] (Philippide, 1927, p. 17; Pușcariu, 1926, p. 70, 75: [pləŋgu, betər, lərɛ] „plîng", „bătrîn", „lînă").

Rosetti (1964, II, p. 85) consideră că actualelor forme cu [ɨ] din dacoromână le corespunde într-o fază mai veche [*ə], deci lat. *cane(m)* > [*kəne] > [kɨne]. Stadiul [*ən] este comun cu dialectul tosc al albanezei (cf. *loc. cit.*, p. 84); spre deosebire de dialectul tosc dialectele dacoromâne merg mai departe, prin închiderea [*ən] > [ɨn].

Prezența stadiului intermediar [*ən] explică divergența dintre dialectele românești: pornind de la stadiul rom. com. [*ən], dialectele dacoromâne și o parte din dialectele aromâne (cele sudice) au inovat, prin

(16 a) [*ən] > [ɨn].

Dialectele istroromâne, meglenoromâne și aromâne din Macedonia și Albania au conservat stadiul român comun.

Așadar (16 a) este o schimbare posterioară românei comune (cf. Rosetti, 1966, p. 78).

Este de observat că chiar dacă am admite că (16) s-a produs în româna comună (deci că rezultatul nazalizării vocalei [a] ar fi fost [*ɨn] și nu [*ən], aceasta nu ne permite să spunem

că, în româna comună, /ɨ/ era un fonem diferit de /ə/. Prin schimbarea fonetică (16), sunetul [ɨ] apare accentuat sau neaccentuat în poziție nazală. Din această poziție este exclusă apariția vocalei [ə], a cărei singură sursă este un [a], în poziție neaccentuată (9) (cf. **3.317**), dar *nu* în poziție nazală unde a trecut la [ɨ], în conformitate cu (16). Așadar, [ə] și [ɨ] ar fi în acest caz în distribuție complementară și, în consecință, variante ale aceluiași fonem central /ə/, caracterizat prin faptul că este mai închis decît /a/.

Observăm deci că, independent de ipoteza admisă (că rezultatul nazalizării lui [a] în româna comună va fi fost [ə] sau va fi fost [ɨ]), trebuie să considerăm că [ə] nazalizat și [ə] neaccentuat erau variante ale aceluiași fonem. Singurul lucru care poate fi discutat privește în mod strict nivelul alofonic : dacă în cele două poziții apăreau *sunete* diferite sau apărea același sunet (în alți termeni, dacă cele două segmente erau sau nu erau identice din punct de vedere fonetic).

3.2422. În unele dialecte dacoromâne, un [ɨ] corespunde unui lat. [i] inițial în poziție nazală : lat. *integru(m)*, *imperator* > dr. [ɨntrég, ɨmpərát], conform regulii

(17) [i] > [ɨ] în contextul # — $\begin{cases} \text{[n] (C)} \\ \text{[m] C} \end{cases}$ orală

Faptul că dr. [ɨ] din cuvinte de acest tip ar reprezenta continuarea modificată a vocalei din latină este contestat de unii cercetători (cf. în acest sens Densusianu, 1938, p. 31—32, 26 ; Pușcariu, 1922—1923, p. 391—392 ; Petrovici, 1956, p. 31 ; Avram, 1964, p. 116 ; pentru părerea diferită, cf. Philippide, 1927, p. 71—72).

Cei care contestă faptul că [ɨ] din (17) reprezintă continuarea vocalei latinești se bazează pe faptul că în *toate* dialectele românești (dr., ar., megl., ir.) formele cu vocală inițială coexistă alături de formele cu consoană inițială : [ntrég, mpərát]

(unde nazala poate fi silabică [n̩trég, m̩pərát]). În al doilea rînd forme ca *ampirat*, *anălbesc* din megl. reprezintă în mod evident cazuri de *protezǎ* a unei vocale inițiale, care nu continuă deci vocala din latină (cf. Capidan, 1925, p. 113).

Trebuie să menționăm că și în acest caz, chiar dacă admitem că [ə, ɨ] din dialectele dacoromâne și istroromâne continuă vocala din latină și deci că, în româna comună, într-un cuvînt ca *împărat* segmentul inițial era o vocală centrală, trebuie să admitem una dintre următoarele alternative :

(a) această vocală era identică din punct de vedere fonetic cu [ə] provenit din [a] neaccentuat ;

(b) dacă cele două vocale erau diferite din punct de vedere fonetic, cele două segmente [ə] (< [a] neaccentuat) și [ɨ] (< [i], [a] inițiale în poziție nazală) erau în distribuție complementară, iar în poziție # — $\begin{cases} \text{[n] (C)} \\ \text{[m] C} \end{cases}$ nu putea apărea un [ə] provenind dintr-un [a] neaccentuat, deoarece, accentuat sau nu, acest [a] devine [ɨ] în această poziție.

Așadar, fie că admitem ipoteza (a), fie că admitem ipoteza (b), cele două segmente fonice nu puteau fi decît variante ale aceluiași fonem.

3.2423. (18) [ə] > [ɨ] în următoarele contexte :

(a) în poziție neaccentuată urmat de $\left.\begin{matrix} \text{— [r]} \\ \text{— [s]} \end{matrix}\right\}$ C

lat. **carnaceu(m)* > [*kərnác] > dr. [kɨrnác], lat. *vĭrtute(m)* > [*vərtúte] > dr. [vɨrtúte], lat. *castĭgare* > [*kəʃtigá] > dr. [kɨʃtigá] ;

(b) în poziție $\begin{cases} \text{— [m] C} \\ \text{— [n] (C)} \end{cases}$ accentuat sau nu

lat. *ventu (m)* > [*vənt] > dr. [vɨnt], lat. *ventulare* > [*vənturá] > dr. [vɨnturá], lat. *vena(m)* > [*vénə] > dr. [vínə] ;

(c) în cuvintele de origine slavă, înainte de $\left.\begin{matrix} - [\text{r̥}] \\ - [\text{l̥}] \end{matrix}\right\}$ C

v. sl. *mršavŭ* >[*mórʃav] > dr. [mɨrʃav], v. sl. *plŭkŭ* >[*pəlk] >dr. [pɨlk], v. sl. *drŭzŭ*> [*dərz] > dr. [dɨrz]*.

În legătură cu situaţiile (a)—(c) trebuie să observăm următoarele :

1°. În primele două — (a) şi (b) — [ə] nu este primar : în (a), [ə] apare datorită schimbării fonetice (9) ([ə] este la origine un [a] neaccentuat); în (b), [ə] apare dintr-un [e] primar precedat de o labială (10).

2°. Cel puţin schimbarea produsă în contextul (b) trebuie să fi avut loc într-o perioadă mai tîrzie decît româna comună, adică după ce schimbarea (10) s-a produs **.

3°. În ce priveşte schimbarea menţionată sub (a), observăm că ea nu se produce în toate dialectele. În megl. găsim de ex. forma [kərnát] (Capidan, 1936, s.v.); în arom., alături de [kɨʃtigá] găsim şi [kəʃtigá] (cf. Papahagi, 1963, s.v.), ca şi în dacoromână. În istroromână găsim [ə] pentru dr. [ɨ] în regulă generală.

Situaţia aceasta dovedeşte că dialectele, în care (18) s-a produs în situaţiile menţionate sub (a), au inovat în acest sens în mod independent *după* perioada română comună.

În condiţiile descrise sub (c), schimbarea (18) se produce într-un mod asemănător : ar. [nvɨrtésku] şi [nvərtésku] (Papahagi, 1963, s.v.), megl. [anvərtés] (Capidan, 1936, s.v.), în ir., conform regulii generale, unui dr. [ɨ], îi corespunde un [ə]. Unele dialecte dacoromâne prezintă fluctuaţii între pronunţarea [ə] şi [ɨ], cf. Avram, 1964, p. 49—52. Rezultă de aici

* Pentru tratamentul lichidelor silabice din slavă, cf. Rosetti, 1964, III, p. 104—105.

** Pentru cronologia schimbării (10), cf. **3.312**.

că şi în cazurile descrise sub (c), schimbarea se produce în mod paralel, dar independent.

Cele arătate în acest paragraf ne duc la concluzia că (18) nu putea fi o cauză a apariţiei sunetului [ɨ] în româna comună. Cu atît mai puţin deci nu putea ea determina apariţia *fonemului* /ɨ/ distinct de /ə/.

Schimbarea (18), cel puţin în condiţiile (a) şi (c), se produce mult mai tîrziu, după sec. al XVI-lea (cf. Avram, 1964, p. 55—60).

3.2424. Cele discutate în **3.2—3.23.** dovedesc că în româna comună nu exista un fonem /ɨ/.

Numai schimbările (17) şi (18) ar putea fi, în parte, de dată română comună. În cazul în care rezultatul acestor schimbări va fi fost sunetul [ɨ], acesta, ca rezultat al acestor schimbări, nu putea fi decît în *distribuţie complementară* cu sunetul [ə], adică nu putea aparţine decît la acelaşi fonem la care aparţinea şi [ə].

3.25. DIFTONGII ŞI TRIFTONGII

3.251. DIFTONGII /ea, oa/. În romanica balcanică, prin metafonie (vezi mai sus, **3.223**), în silaba accentuată apar variantele [ɛ, ɔ] ale vocalelor /e, o/, cînd silaba accentuată se găsea înaintea unei vocale deschise /e, a/.

În româna comună, [ɛ, ɔ] se diftonghează, conform regulii

(19) [ɛ́, ɔ] > [e̯á, o̯á] în contextul — $\begin{cases} [e] \\ [ə] \end{cases}$

Observaţie. În româna comună, datorită schimbării lui [a] neaccentuat în [ə], contextul diftongării vocalelor deschise este [ə], deci nu este identic cu contextul metafoniei în romanica balcanică.

Schimbarea (19) este comună pentru toate dialectele românești.

Exemple : lat. *lĭgat*, *vĭdet* > dr. [lẹ́ágə], v. dr. [*vẹ́ade]; lat. *crĭsta*(*m*) > ar. [krẹ́astə], lat. *feta*(*m*) > ar. [fẹ́atə] (Capidan, 1932, p. 235), lat. *dĭgĭtu*(*m*) > ar. [dẹ́ądit] (*ibid.*, p. 240); lat. *crĭsta*(*m*) > megl. [krẹ́astə], lat. *nĭgra*(*m*) > megl. [nẹ́ágrə] (Capidan, 1925, p. 102), lat. *sĭte*(*m*) > megl. [sẹ́ati], lat. *dĭgĭtu*(*m*) > megl. [zẹ́azit] (Capidan, 1925, p. 107).

În istroromână, diftongului îi corespunde un [ɛ] (Puşcariu, 1926, p. 88) : lat. *nĭgra*(*m*) > ir. [nɛ́grə] (Philippide, 1927, p. 40); lat. *fetae* > ir. [fɛ́te] (Puşcariu, 1926, p. 88).

Stadiul [ɛ] din istroromână nu este vechi (cf. Puşcariu, *loc. cit.*, p. 88); el este o inovaţie de la stadiul rom. com. [*ẹa].

Pentru diftongarea [ɔ] > [ọa] : dr. [rọátə, sọáre] < lat. *rota*(*m*), *sole*(*m*) ; ar. [rọátə, sọáre] (Papahagi, 1963, s. v.), megl. [rọátə, sọári] (Capidan, 1936, s.v.).

În istroromână, diftongului [ọa] din celelalte dialecte îi corespunde [ɔ] : [kɔ́dɛ] (< lat. *coda*(*m*)), [nɔ́pte] (< lat. *nocte*(*m*)) ; stadiul [ɔ] este o inovaţie a acestui dialect, care are la bază rom. com. [*ọa] (cf. Puşcariu, 1926, p. 95 —96).

Trebuie reţinut faptul că diftongarea în poziţie [ə] apare şi în cuvintele care nu aparţin fondului latin : v.sl. *kosa* : dr. [kọásə].

În poziţie —[e], diftongul [ẹa] se monoftonghează în dialectele dacoromâne : v.dr. [lẹ́ágẹ, fẹ́ate] > dr. [lẹ́gẹ, fẹ́te].

În istroromână, diftongul evoluează la [ɛ] în ambele poziţii (înainte de [e] şi de [ə]).

Tot în istroromână, [ọa] > [ɔ].

Diftongul [ẹa] apare de asemenea printr-un proces de contragere a desinenţei [-e] a substantivelor feminine de declinarea a treia cu articolul postpus :

(20) [vúlpe] + [-a] > [vúlpẹa].

Regula (20) trebuie considerată ca fiind de dată română comună pentru motivele arătate sub **3.2418.** Este evident că nu putem şti cu siguranţă dacă segmentul final (constituit din *desinenţă* + *articol*) era un diftong în româna comună, aşa cum este astăzi. Cu toate acestea, trebuie să observăm următoarele :

(a) Într-o situaţie identică se află şi diftongul [ẹa] rezultat din diftongarea vocalei [é] (19) : nu putem şti cu siguranţă dacă în româna comună [ẹa] din [sẹ́árə] se pronunţa aşa cum se pronunţă astăzi. Ipoteza că într-un cuvînt de acest tip exista un diftong este confirmată de concordanţa dintre dialectele româneşti din etapa lor actuală de dezvoltare. O ipoteză similară poate fi făcută şi cu privire la sunetul rezultat din contragerea (20), ipoteza fiind confirmată în acelaşi mod.

(b) Dacă admitem, prin ipoteză, că $[ẹa]_1$ din [vúlpẹa] era fonetic diferit de $[ẹa]_2$ din [sẹ́árə], trebuie să observăm că cele două segmente fonice, $[ẹa]_1$ şi $[ẹa]_2$, erau în distribuţie complementară : $[ẹa]_2$ apare sub accent (acolo unde $[ẹa]_1$ nu poate apărea); $[ẹa]_1$ apare numai în poziţie neaccentuată (acolo unde $[ẹa]_2$ nu poate apărea). Aşadar $[ẹa]_1$ şi $[ẹa]_2$, dacă sînt diferite din punct de vedere fonetic, ele sînt variante ale aceluiaşi fonem, deoarece sînt în distribuţie complementară.

Diftongii [ẹa] şi [ọa] au o situaţie diferită în sistemul vocalic al românei comune. Datorită postpunerii articolului (20), diftongul [ẹa] contrastează cu [e] [vúlpe : vúlpẹa]. Aşadar cele două segmente fonice reprezintă două unităţi fonematice distincte : vocala /e/ şi secvenţa vocalică /ea/. Cu alte cuvinte [e] şi [ẹa] *nu* sînt variante ale aceluiaşi fonem.

În schimb, diftongul [o̯a] nu are posibilitatea de a contrasta cu [o]: [o̯a] apare numai în silabă accentuată urmată de vocalele [ə, e], cf. (19); [o] este exclus din această poziție prin regula (19). Așadar [o] și [o̯a] sînt două variante ale aceluiași fonem /o/.

Observație. Formele [sórə, nórə] care apar în dialectele românești astăzi trebuie considerate ca inovații recente, produse după ce regula (19) încetase să mai funcționeze. Textele dacoromâne din sec. al XVI-lea atestă formele vechi *soru*, *noru* conservate (cf. Rosetti, 1966, p. 267). În felul acesta, nu se poate presupune că, în perioada română comună, [o] putea apărea în silabă accentuată, înainte de [ə], contrastînd în felul acesta cu [o̯a].

3.252. DIFTONGUL [i͡e]. Acest diftong a fost moștenit din faza romanică (vezi mai sus **3.222** sub (6) și **3.12**, 2°). Diftongul [i͡e] contrastează cu [e] : lat. *pĕreo* > rom. com. [*pi͡éru], lat. *pĭru(m)* > rom. com. [*péru].

În urma influenței slave, [e] inițial a fost preiotat.

(21) [#e-] > [#je-].

Fenomenul este general în dacoromână. În meglenoromână apar forme preiotate : [jew, jo, iwa] „eu" (cf. Capidan, 1925, p. 151) (cf. totuși *ela* „vino", *elă* „specie de arbore", *estu* „pronume", Capidan, 1936, s.v.). La fel în istroromână (cf. Pușcariu, 1926, p. 84, 92—93, 157).

În aromână [e] inițial nu este preiotat (cf. Capidan, 1932, p. 230, id., 1925, p. 70) pentru formele verbului *a fi* (1932, p. 483).

Se pare deci că preiotarea este un stadiu român comun. De la acest stadiu, aromâna a inovat prin eliminarea preiotării (cf. Procopovici, 1924—1926, p. 41—42).

3.253. DIFTONGII în [-j] și [-w]. Diftongii al căror al doilea element este constituit din semivocalele [j] sau [w] au luat naștere, în general, prin dispariția unei consoane intervocalice sau prin simplă contragere.

(22) lat. *novi* > [*noi] > rom. com. [*noj], lat. vulg. *fácui* > [* fakúi] > rom. com. [*fəkúj], lat. *cantavi* > [* kantái] > rom. com. [*kəntáj], lat. *nos* > [*noi] > rom. com. [*noj], lat. *audivi* > [*audíi] > rom. com. [*au̯díj], lat. *novus* > [*nou] > rom. com. [*now], lat. vulg. **grevus* > [*greu] > rom. com. [*grew], lat. *vivu(m)* > [*viu] > rom. com. [*viw], lat. *habunt* > [*au] > rom. com. [*aw].

Observație. În exemplele date sub (22) am notat al doilea element al diftongului ca semivocală : [j, w].

Această notație se bazează pe următoarele considerente :

(a) Concordanța dialectelor române în ce privește realizarea celui de-al doilea element al diftongului atunci cînd acesta este urmat de pauză : în toate dialectele apare fie o semivocală [j, w], fie o consoană rezultată din consonificarea lui [w] : ir. [rɛv].

(b) Consonificarea semivocalei [w] în unele dialecte înainte de consoană : [ew] > [ev] înainte de consoană sonoră ; [ef] înainte de consoană surdă (Capidan, 1932, p. 290) ; [aw] > [av, af] în aceleași condiții (*ibid.*, p. 288). În istroromână consonificarea are loc și înainte de vocală sau de pauză (cf. Pușcariu, 1926, p. 334—355).

Posibilitatea de a inova prin consonificare presupune un stadiu premergător, cu [-w] și nu cu [-u].

Cu toate acestea, considerațiile făcute sub (a) și (b) nu sînt decisive. Se poate admite și ipoteza că stadiul român comun era reprezentat de [au, eu, iu, ou, ai, ei, ii, oi, ui] și că ulterior cele patru dialecte au transformat în mod independent dar paralel aceste secvențe de vocale în secvențe constituite din *vocală* + *semivocală* : [aw, ew, iw, ow, aj, ej, ij, oj, uj].

Credem că nu există nici un argument decisiv care să pledeze în favoarea uneia sau alteia dintre ipoteze.

Diftongul [aw] are o evoluție deosebită în unele dialecte dacoromâne (inclusiv cel literar). El este menținut ca diftong numai în poziție finală : [daw, kintáw], în timp ce, în celelalte poziții, el este disociat : [láud, áur, táur] (deci nu [*lawd, *awr, *tawr]) ; uneori această disociere este însoțită de deplasarea accentului pe [u] : [aúd].

3.254. TRIFTONGII [jęa, jew]. Triftongul [i̯ęa] apare ca urmare a diftongării vocalei [ɛ] din diftongul [i̯ɛ] (v. mai sus **3.222**, **3.251**), conform regulii :

(23) [i̯é] > [i̯ęa] în contextul $-\begin{cases}[e]\\[ə]\end{cases}$

Exemple : lat. *pĕtra(m)* > [*pi̯étra] > rom. com. [*pi̯ęátrə] ; lat. *tĕsta(m)* > [*ti̯ésta] > rom. com. [*ci̯ęástə] ; lat. *decem* > [*di̯éče] > rom. com. [*di̯ęáče].

Deși faza [*i̯ęa] nu este atestată în nici un dialect (pentru motive pe care le vom arăta mai departe), ea trebuie presupusă pentru următoarele motive :

(a) Ea explică palatalizarea dentalelor [t, d] > [c, ḑ] ; [t, d] din *tĕsta(m)*, *dece(m)* nu puteau deveni [c, ḑ] decît dacă erau urmați de un [i] asilabic așa cum era [i] din [i̯e] sau [i̯ęa] ; înainte de [e] sau [ę], [t, d] nu s-au palatalizat : lat. *te* (pron. pers. 2° ac.) > rom. [te] (nu [*ce]), lat. *vidēre* > rom. [vedęá] (nu [*veḑęá]).

(b) Această fază explică vocalismul [ja] din cuvinte de tipul [pjátrə] diferit de vocalismul [ęa] din cuvinte de tipul [sęárə] : lat. *pĕtra(m)* > [*pjétra] > rom. com. [*pi̯ęátrə] > dr. [pjátrə] față de lat. *sēra(m)* > [*sére] > rom. com. [*sęárə].

Triftongul [i̯ęa] se reduce la [ęa] atunci cînd este precedat de o consoană pe care a palatalizat-o : [*ci̯ęástə] > [cęástə], [*ḑi̯ęáče] > [ḑęáče].

Fenomenul se explică prin faptul că [i] nevocalic fuzionează cu timbrul palatal al consoanei precedente (ca și în [*ci̯es] < *tĕxeo*, [ʃes] < *sĕssu(m)*). Ulterior [ęa] provenind din [i̯ęa] evoluează paralel cu [ęa] provenind din diftongarea vocalei lat. *ē* : se păstrează înainte de [ə] și se monoftonghează înainte de [e] [*ḑęáče] > dr. [zéče].

Atunci cînd primul element al triftongului se păstrează, [ę] este eliminat : [*pi̯ęátrə] > [pjátrə] ; lat. *hĕrba(m)* > rom. com. [*i̯ęárbə] > [járbə].

Triftongul [jew] este rezultatul contragerii dintre diftongul [je] sau [i̯e] (provenit din preiotarea lui [e] inițial (21) sau din diftongarea vocalelor [ĕ, ē] (**3.222** (6) și **3.12**, 2°)) cu vocala [u] :

(24) [je, i̯e] + [u] > [jew].
lat. *ĕgo* > [*jeu] > [jew].

3.26. RESTRICȚII ÎN DISTRIBUȚIA VOCALELOR

Poziția nazală și poziția neaccentuată determină o serie de neutralizări ale opozițiilor vocalice.

3.261. VOCALE ÎN POZIȚIE NAZALĂ. Poziția nazală se definește prin prezența în imediata vecinătate a vocalei a unei consoane nazale : [m, n].

Consoanele nazale afectează distribuția vocalelor în următoarele condiții :

a) dacă [m] este urmat de o altă consoană (alta decît [n]) ;

b) dacă nazala dentală [n] nu este consoană forte : [n̄].
Aşadar poziţia nazală poate fi definită astfel :

$$- \begin{cases} [m] \text{ C orală} \\ [n] \text{ (C)} \end{cases}$$

3.2611. În poziţie nazală, vocalele [a, o] *se închid* :

(25) [a, o] > [ə, u] în contextul $- \begin{cases} m \text{ C orală} \\ n \text{ (C)} \end{cases}$

Schimbarea este comună pentru toate dialectele. Exemple : pentru schimbarea [a] > [ə] în poziţie nazală, vezi mai sus **3.2431**, (16) ; pentru schimbarea [o] > [u] :

lat. *bonu(m)*, *monte(m)*, *comparo* : dr. [bun, múnte, cúmpər] ; ar. [bun, múnte, akúmper] (Philippide, 1927, p. 73—74) ; megl. [bun, múnti, cúmpər] (*ibid.*) ; ir. [bur] ; *abscóndo* > ir. [askúndu, kúmparu] (*ibid*).

Este de observat că, în româna comună, vocala [e] nu se închide în poziţie nazală. Schimbarea [e] > [i] în poziţie nazală (paralelă cu închiderea [o] > [u]) se produce mai tîrziu. Cu alte cuvinte, un cuvînt ca [bene] devine [bine] într-o perioadă posterioară românei comune.

Trebuie să admitem că închiderea [e] > [i] s-a produs *după* transformarea [e] > [ə] sub influenţa unei labiale precedente (10). Această ipoteză este confirmată de următoarea situaţie :

În dialectele dacoromâne, care cunosc schimbarea (10), vocalei [e] în poziţie nazală şi precedată de o labială îi corespunde un [i] : lat. *ventum* > dr. [vint] ; lat. *vēna* > dr. [vínə].

În aceste cazuri, nu se poate admite că [e] a devenit [i] în poziţie nazală, şi că, ulterior, [in] > [in] sub influenţa labialei precedente (cf. Densusianu, 1938, p. 20, 66 ; 1926, p. 312 ; Puşcariu, 1926, p. 332), deoarece [in] nu devine [in] după labiale, aşa cum o arată exemple ca : lat. *vīnu(m)* > dr. [vin] (şi nu [*vin]), lat. *pīnu(m)* > dr. [pin] (şi nu [pin]), v. sl. *vina* > dr. [vínə] (deosebit de [vínə] < lat. *vena(m)*).

Pentru a explica formele dr. [vínə], [vint], [vinturá], trebuie să presupunem următoarea evoluţie fonetică : lat. *vena(m)*, *ventu(m)*, **ventulare* > [*vénə, *véntu, *vənturá] prin acţiunea regulii (10). Ulterior, [*vénə, *véntu, *vənturá] > [vínə, vintu, vinturá] prin acţiunea regulii (18b).

Aşadar, după cum arată Philippide (1927, p. 41), trebuie să admitem că (10) este anterioară închiderii [e] > [i] în poziţie nazală (cf. Vasiliu, 1966 b, p. 256).

Dat fiind însă că (10) este posterioară românei comune, deoarece nu apare decît în dialectele dacoromâne (cf. **3.2412**), trebuie să admitem că şi închiderea lui [e] la [i] în poziţie nazală se produce tot *după* perioada română comună.

Concordanţa dialectelor în ce priveşte închiderea vocalei [e] în această poziţie reprezintă un caz de inovaţie paralelă (cf. Vasiliu, 1966 b, p. 256—257).

3.2612. În poziţie nazală nu se produce diftongarea vocalelor [e, o] (cf. (19) sub **3.251**). De aceea forme ca lat. *bene*, *dente(m)*, *limpidus*, *monte(m)* devin [bíne, dínte, límpede, múnte] şi nu [*bẹ́ane, *dẹ́ante, *lẹ́ampede, *mọ́ante]. Philippide (1927, p. 38, 74) consideră că poziţia nazală a împiedicat numai diftongarea în poziţia — [e] : de aceea nu s-a putut ajunge la forme ca [*bẹ́ane, *tẹ́anər, *bọ́ane, *təcọ́ane].

Diftongarea s-ar fi produs totuşi *şi* în poziţie nazală atunci cînd era determinată de un [ə] următor. Distincţia este susţinută de faptul că lat. *gena*, *pinna*, *supercĭlia* devin în română [ĝánə, pánə, sprinĉánə] ; lat. *-ónea* > [-ọ́ńə] > [-ọ́jə] > [-ọ́je] ; *tonare* > [tọ́anə].

În ce priveşte exemplele citate cu privire la diftongarea vocalei [e] observăm că [ĝánə] trebuie explicat prin lat. **gĕnna* (Rosetti, 1964, p. 100), unde [e] *nu* este în poziţie

nazală (cf. Rosetti, 1964, I, 100, II, 86, Sala, 1964, p. 30—31); la fel în *pînna*.

În *supercilia* > *sprinceană*, [n] este secundar. Rezultă deci că nu există nici un exemplu sigur care să probeze că [e] + [n] s-a diftongat înainte de [ə]. În schimb, forme ca [línə, plin, senín, cînə] < lat. *leni(s)*, *plenu(m)*, *serenu(m)*, *coena*, pe care Philippide (*loc. cit.*, p. 38) le consideră ca abătîndu-se de la legea diftongării, se pot explica în întregime admiţînd că, în poziţie nazală, [e] nu s-a diftongat nici în poziţia — [ə], aşa cum nu s-a diftongat nici în poziţia —[e].

În ce priveşte vocala [o]: [to̯ánə] nu poate fi explicat direct prin lat. *tonare*; cuvîntul este clar un postverbal, unde diftongul a fost introdus prin analogie. De remarcat că din *tonare* derivă dr. *tuna*, care dovedeşte că [o] nu s-a diftongat în această poziţie: *tonat* > dr. [túnə] (nu [*to̯ánə] !). În aceeaşi situaţie se găsesc [búnə] < lat. *bona*, dr. [spúnə] < lat. *exponat*, dr. [gutúje] < lat. **cotonea*, dr. [kunúnə] < lat. *corona(m)*. Numai sufixul *-onea* (> dr. [-o̯áje]) pare a confirma ipoteza lui Philippide. Observăm însă că sufixul *-onea* este perfect identic cu partea finală a cuvîntului *cotonea*. Avem deci două alternative: sau aceea propusă de Philippide: să considerăm evoluţia *-onea* > [-oáje] normală şi evoluţia **cotonea* > [gutúje] aberantă şi să găsim explicaţii de la caz la caz pentru un număr de alte cuvinte care şi ele „se abat" de la regula stabilită; sau să considerăm evoluţia **cotonea* > [gutúje] normală (împreună cu toate cazurile care atestă acelaşi tratament al vocalei în poziţie nazală) şi evoluţia *-onea* > [-oáje] ca *singura* aberantă. Cea de-a doua alternativă ni se pare, de sigur, *mai simplă*. În plus, în sprijinul ipotezei adoptate, vine faptul că [-oáje] nu este altceva decît forma feminină a sufixului [-oj] < lat. *-oneus*, astfel încît alternanţa s-a putut introduce prin analogie: [-tor] — [-to̯áre], [-oj] — X, X = [-oáje].

Diftongul [i͡e] are o situaţie deosebită în comparaţie cu diftongii [e̯a, o̯a].

Aceştia din urmă nu pot apărea înainte de un [n], deoarece, în această poziţie, după cum am arătat, diftongarea vocalelor [ɛ, ɔ] nu s-a produs. În schimb, după toate probabilităţile, [i͡e] poate apărea şi înainte de un [n] (cf. Densusianu, 1938, p. 19, 66); deci pentru rom. com. sînt de presupus forme ca: [*ci͡éńu, bi͡éńe, vi͡éńu (< lat. *tĕneo*, *bĕne*, *vĕnio*); aceste forme au evoluat, trecînd prin fazele [*cjéńu, *bjéne, *vjéńu] > [cjíńu, bjíne, vjíńu] (prin închiderea [en] > [in], vezi mai sus, p. 72—73) şi, ulterior, [ciw, bíne, viw] (prin pierderea elementului fricativ).

Existenţa formelor cu diftong înainte de nazala [n] este probată de palatalizarea dentalei precedente într-o formă ca *tĕneo* > [*ti͡éneo] > rom. com. [*ci͡éńu]; înainte de un [e], dentala nu se palatalizează: lat. *tene* > dr. [tíńe] (şi nu [*cíne] !).

Diftongarea nu se produce în următoarele condiţii:

1°. cînd [ĕ] este precedat de un [n]: lat. *anellu(m)* > dr. [inél], ar. [nel], lat. *neco* > dr. [innék], ar. [nicári] (cf. Rosetti, 1966, p. 38);

2°. cînd este urmat de [n, m] urmaţi de o altă consoană: lat. *dente(m)* > dr., ar. [dínte], lat. *tĕmpus* > dr. [timp] (vezi Rosetti, 1966, p. 38).

Rosetti (1926, p. 110; 1947, p. 212—213) consideră că diftongarea lat. *ĕ*, *ae* nu s-a produs înainte de [n] + vocală, deoarece nazala a închis timbrul vocalei precedente. Cu alte cuvinte, [n] intervocalic a determinat, ca şi în cazurile 1°, 2° de mai sus închiderea [ɛ] > [e]; vocala [e], după cum se ştie, nu a suferit diftongarea.

Palatalizarea dentalei într-o formă ca [cin] (< lat. tĕneo) nu trebuie explicată în mod necesar prin existenţa diftongului [i͡e] imediat următor; dentalele s-au palatizat (ca şi velarele),

datorită vocalei prepalatale imediat următoare [e]; deci *tĕneo* > [*t'éneo] > [*céiu] > [cin], ca şi *texeo* > [*téso] > [*césu] > [ces]. În felul acesta, o formă ca dr. [cin] nu mai pledează în favoarea ipotezei că [ĕ] s-ar fi diftongat înainte de [n] +vocală (aşa cum am admis noi mai sus); prin aceasta, diftongarea lui [ĕ] s-ar supune deci aceloraşi restricţii ca diftongarea vocalelor [ɛ, ɔ].

Această ipoteză este greu de susţinut, dacă admitem, aşa cum am făcut noi mai sus, (cf. **3.222** observaţie la (5), (6), cf. şi Rosetti, 1966, p. 37) că diftongarea lat. *e, ae* este anterioară românei comune. Dacă putem admite fără nici o dificultate că o nazală urmată de o altă consoană (orală) a putut determina închiderea [ɛ] > [e], este mai greu de admis că nazala *intervocalică* a avut aceeaşi influenţă asupra lui [ɛ] precedent: caracterul implosiv al unui [n] intervocalic poate fi presupus pentru faza română comună, dar nu pentru o fază anterioară (pierderea opoziţiei /n̄/ — /n/ are loc pe căi diferite în diversele limbi romanice; închiderea timbrului vocalei precedente este caracteristică limbii române).

Cele discutate în acest paragraf ne permit să facem următoarele observaţii asupra distribuţiei vocalelor în poziţie nazală.

În poziţie nazală *pot apărea*:

vocalele: [ə̨, u, e, i]

diftongul [i͡e̯].

Din poziţie nazală sînt excluse:

vocalele [a, o]

diftongul [e̯a].

La iniţială, în poziţie nazală, este exclusă şi vocala /i/.

Aşadar, în poziţie nazală se suprimă opoziţia dintre vocalele care pot apărea în acest context: /ə, u, e, i, i͡e̯/ şi cele care nu pot apărea /a, o, ea/.

În poziţie nazală nu apare niciodată varianta [e̯a] a vocalei /o/.

3.262. VOCALE ÎN POZIŢIE NEACCENTUATĂ. În poziţie neaccentuată, vocalele [a, o] se închid:

(26) [a, o] > [ə, u] în poziţie neaccentuată.

Exemple: pentru [a] > [ə] vezi mai sus, **3.2621**, (9). Pentru [o] > [u]: lat. *boletu(m)* > dr. [buréte], lat. *lepore(m)* > dr. [jépure], lat. *rogare* > dr. [rugá] (dar [rog] < lat. *rogo*), lat. *portaba(m)* > dr. [purtám] (dar [port] < lat. *porto*).

Corespondenţa lat. [o]: dr. [u] în poziţie neaccentuată nu are însă caracter regulat: dr. [dorme̯á] nu [*durme̯á], [kopséj] nu [*kupséj], [skote̯ám] nu [*skute̯ám].

Cuvintele care nu aparţin la fondul latin au situaţie asemănătoare: v. sl. *osebiti*: v. dr. [usebésk], dr. [osebésk], v. sl. *pogoriti*: v. dr. [pugór], dr. [pogór], v. sl. *lakomŭ*: dr. [lákom] etc.

Dialectele sud-dunărene sînt mult mai consecvente în transformarea lui [o] neaccentuat în [u] (cf. Philippide, 1927, p. 80—81):

ar. [amurcə́sku, durnə́, ngrupə́, purkár, kok — kuče̯á, skot — skuséj, tork — turče̯á];

megl. [dispól' — dispul'át, dorm — durme̯á, aŋgróp — aŋgrupát,* purkár (< [pork]), ruʃɔ́s (=roşesc)];

ir. [dórmu — durmí, durmít, kuperí], dar [lákom].

Inconsecvenţa cu care (26) apare în dialectele dacoromâne este numai aparentă. De fapt avem a face cu o *restabilire* a vocalismului primar. Uneori restabilirea aceasta are caracter de falsă regresiune: este introdus un [o] acolo unde el nu este

justificat etimologic: [məsór, ɨnkonʒór] (< lat. *mensuro, congyro*) (cf. Vasiliu, 1954, p. 87—91); vocala este introdusă prin analogie: *murím — mor, măsurăm, înconjurăm* — X; X = *măsór, înconjór.*

Restabilirea vocalismului primar se face prin *generalizarea* în paradigmă, deci şi în poziţie neaccentuată, a vocalei [o] care apare numai în poziţie accentuată: *dorm—durmim* > *dorm — dormim.*

Extinderea vocalismului [o] în poziţie neaccentuată a fost, probabil, iniţial facultativă, astfel că, alături de [dormím] continuă să apară şi varianta mai veche, justificată fonetic, [durmím]. Acest stadiu de variaţie liberă în poziţie neaccentuată este păstrat şi astăzi în dialectele dacoromâne la unele cuvinte: [kokọánə — kukọánə, kokóʃ — kukóʃ, koprínd — kuprínd, despoját — despuját].

Este vorba deci de o *inovaţie* a dialectelor dacoromâne, în raport cu româna comună. Dacă este deci vorba de inconsecvenţă, trebuie să spunem că inconsecventă este *inovaţia* şi nu schimbarea (26).

În celelalte dialecte, restabilirea vocalismului [o] în poziţie neaccentuată se face cu mult mai puţină consecvenţă.

Este vorba deci de o inovaţie paralelă (cu grade diferite de consecvenţă, de la grup dialectal la grup dialectal) care porneşte de la stadiul român comun, unde [o] era exclus din poziţie neaccentuată, în locul lui putînd apărea numai vocala [u].

În poziţie neaccentuată nu apar diftongii [o̯a, je]. Poate în schimb apărea diftongul [e̯a] provenit din contragerea desinenţei [-e] cu articolul [-a] (v. mai sus **3.251**, (20)).

Se poate observa uşor că distribuţia vocalelor în poziţie neaccentuată este asemănătoare cu aceea a vocalelor în poziţie nazală.

În poziţie neaccentuată pot apărea:
vocalele: /ə, u, e, i/;
diftongul: /ea/.
Din poziţie neaccentuată sînt excluse:
vocalele: /a, o/;
diftongii: /i͡e, o̯a/.

Restricţia formulată în ce priveşte diftongii priveşte atît distribuţia fonemelor (este exclusă apariţia secvenţei /ie/) cît şi distribuţia alofonelor (este exclusă apariţia variantei [o̯a] a fonemului /o/).

3.27. STATUTUL FONOLOGIC AL SEMIVOCALELOR ŞI AL VOCALELOR FINALE /i, u/ ÎN ROMÂNA COMUNĂ

3.271. SEMIVOCALE. Vocalele în funcţie nesilabică (care fac parte dintr-un diftong sau dintr-un triftong) trebuie considerate, în româna comună, ca *variante* ale fonemelor vocalice corespunzătoare: [e̯, o̯, j, w] sînt variante nesilabice ale vocalelor /e, o, i, u/.

Această interpretare fonematică se bazează pe următoarele considerente:

(a) În perioada la care ne referim nu există contrast între [e̯á, já], pe de o parte, [eá, iá], pe de altă parte. Secvenţe de tipul [eá, iá] au apărut în dialectul literar al dacoromânei prin împrumuturi lexicale tîrzii făcute din limbi romanice sau din latină: [reál, pián]. Secvenţa [iá] sau [ija] apare în cuvintele din vechiul fond numai la legătura dintre finala [-i] a unui morfem şi iniţiala [a, u] a morfemului următor: [apropi-já] (atunci cînd ambele morfeme aparţin aceluiaşi cuvînt). Din această din urmă poziţie, [ja] este exclus. Diftongul [je] provine din diftongarea vocalelor [ɛ̆, ɛ̄] (v. mai sus **3.222**, (6) şi **3.12**,2⁰; **3.252**) şi din preiotarea lui [e-] (**3.252**, (21)).

Secvența [ie] poate apărea la joncțiunea morfemelor : [apropi-^{j}ém], poziție din care [je] este exclus. O formă ca [priéten] este recentă : ea redă un v. sl. *prijateli*, ceea ce înseamnă că forma mai veche a cuvîntului trebuie să fi fost *[prieáten], care a evoluat ulterior, prin monoftongare (cf. **3.251**), la forma cunoscută azi.

b) În limba actuală, formele ortografiate *leii*, *leul* se pronunță de către unii vorbitori [lé^{j}i, lé^{w}u]. Aceste forme contrastează cu formele nearticulate, pronunțate : [lej, lew]. Această situație a îndreptățit pe unii cercetători să considere că, în această poziție, semivocalele [j, w] contrastează cu vocalele [i, u] și deci că aparțin la foneme diferite (pentru prezentarea mai detaliată a chestiunii, cf. Vasiliu, 1965 a, p. 105—107). Trebuie să observăm însă că, în româna comună, posibilitatea unui astfel de contrast nu exista : articolul *-l* nu dispăruse (dispariția lui este destul de recentă, cf. Graur, 1948, p. 132—134 după care opoziția [lup($^{w}_{\circ}$)] / [lúpu] este rezultatul analogiei cu [lúp$^{i}_{\circ}$]/[lúpij] provenită din opoziția mai veche [lupj]/[lupil']).

Așadar, putem conchide că dispariția articolului *-l* nu poate fi anterioară transformării [l'] > [j], care apare după perioada română comună. De asemenea, articolul de plural masculin era [l'] în această perioadă, și nu [j].

3.272. VOCALELE [i] ȘI [u] ÎN POZIȚIE FINALĂ. În poziție finală, vocalele [i] și [u] au avut o evoluție specială :

(27a) [u] > dr. Ø sau [$^{u}_{\circ}$] în contextul C — #

(27b) [i] > [$^{i}_{\circ}$] în contextul C — #

Exemple : lat. *lupu(m)* > dr. [lup] sau [lup$^{w}_{\circ}$], lat. *lupi* > > dr. [lup$^{i}_{\circ}$].

După grupul „muta cum liquida" (C $\begin{cases}[r]\\[l]\end{cases}$), [u] și [i] se păstrează ca vocale :

lat. *nĭgru(m)* > dr. [négru], lat. *nĭgri* > dr. [négri].

În dialectele aromâne situația este diferită :

(a) [u] se păstrează ca vocală după *orice* grup de consoane (deci *nu* numai după „muta cum liquida") : [alávdu], [albu], [alúptu], [lémnu], [sémnu] (cf. Capidan, 1932, p. 285). În aceeași situație se află și [i] final : forme ca : [nópci, pərínci] (Capidan, 1932, p. 263) (= dr. *nopți*, *părinți*) presupun un stadiu anterior : [nópci, pərínci] corespunzătoare dr. [nopc$^{i}_{\circ}$, pərínc$^{i}_{\circ}$].

(b) După o singură consoană, pronunția variază de la dialect la dialect între [u] — [$^{u}_{\circ}$] și Ø (cf. Capidan, 1932, p. 285—288). În orice caz, cu o realizare fonetică sau alta, [u] final este conservat cu mai multă consecvență în dialectele aromâne în comparație cu dialectele dacoromâne.

În meglenoromână [u] este conservat numai după „muta cum liquida" (Capidan, 1925, p. 70, 120).

În istroromână [u] final apare păstrat după grupuri de consoane, și în special după C $\begin{cases}[r]\\[l]\end{cases}$: [kódru, lúkru], dar și : [åvdu], [cåptu], [stéptu] (Puşcariu, 1926, p. 97). Sunetul este păstrat de asemenea cu consecvență la pers. 6° a prez. ind. : [zíku, fɔ́ku] (*ibid.*, p. 98). Mai puțin consecvent apare păstrat la pers. 1° a indicativului prezent : [rógu, pótu, védu] (*ibid.*, p. 98) dar și [kad] alături de [kádu] (*ibid.*, p. 98).

Rosetti (1947, p. 228—258, în special 249—254 ; 1926, p. 72—80 ; 1966, p. 227—231 ; 1964, p. 131—132) consideră că [u] final după consoană simplă ar fi un sunet secundar, care nu *continuă* vocala [u] din latină, un sunet care acompaniază explozia oclusivelor finale și care este perceput de auditori ca o varietate devocalizată a lui [u].

Există unele argumente care pledează în defavoarea ipotezei menționate :

1°. Paralelismul dintre tratamentul lui [u] final și cel al lui [i] final : toate dialectele păstrează vocalele [i] și [u] după

grupul „muta cum liquida"; dialectele în care [u] apare după orice grup consonantic îl conservă şi pe [i] în aceleaşi condiţii: în dialectele în care la finală, după consoană simplă, apare un [u̯], acest sunet este devocalizat, ca şi [i̯]. Dacă [u] sau [u̯] ar fi secundari, spre deosebire de [i] sau [i̯], nu vedem raţiunea pentru care în dialectele în care [i] final are un tratament divergent în raport cu toate celelalte dialecte, adică dialectele aromâne care conservă calitatea de *vocală silabică* a lui [i] după grupuri consonantice (altele decît „muta cum liquida"), apare în aceleaşi condiţii şi un [u] cu aceeaşi calitate: [nópcu] alături de [lémnu] (v. mai sus).

Acest *paralelism divergent* în realizarea celor două vocale ne duce cu gîndul mai curînd la o *evoluţie paralelă* a vocalelor [i, u] în poziţie finală decît la o simplă coincidenţă.

2°. Faptul că, în dialectele care cunosc un [u] sau [u̯] final, acesta corespunde unui lat. [u] sau [o] finali neaccentuaţi nu poate fi trecut uşor cu vederea.

Dacă [u] sau [u̯] ar fi simple timbre vocalice care acompaniază explozia oclusivelor, cum se explică faptul că *toate* dialectele care cunosc acest timbru vocalic final au inovat în *aceeaşi* direcţie? Întrebarea apare cu atît mai motivată, cu cît vocala determinată de explozia consoanei ar fi fost de aşteptat să aibă un timbru *neutru* ([ə] sau [ɨ]), apropiat sau identic cu timbrul vocalei care apare în cazurile de suspensie, nu un timbru labializat: timbrul vocalei care apare în suspensie este [ə] sau [ɨ] şi nu [u]. Aşadar labializarea cere o *motivare*, iar motivarea apare foarte simplă dacă acceptăm ideea că lat. [u] a fost *păstrat* în unele dialecte, sub forma [u] sau [u̯].

3°. Dacă ipoteza poate eventual oferi o explicaţie pentru [u] sau [u̯] care apare după oclusive, ea nu poate explica apariţia lor după consoane continue: dr. [frumosu̯] Petrovici, 1943, p. 50/25, [ʷursu̯] *ibid.*, 52/2, [loru̯] *ibid.*, 53/7; ar. [kâšu]

„brînză", [éʃu] „ies", [ŋgósu] „jos", [sənətósu, dúhu, kórbulu, gólu] (Capidan, 1932, p. 286). (Rosetti, 1947, p. 228—258 explică apariţia timbrelor vocalice [u, ə, ɨ] la finală ca rezultat al caracterului exploziv al *oclusivei* finale, nu al *oricărei* consoane finale.)

S-ar putea răspunde în acest caz că [u] a fost introdus după consoane continue prin analogie: dat fiind că, în dialectele în discuţie, după oclusive apărea la finală un [u] cu un caracter vocalic mai mult sau mai puţin pronunţat, acest [u] a fost generalizat la toate consoanele finale, ca un fel de semnal demarcativ (cf. în acest sens şi Petrovici, 1953, p. 154 şi urm.; Neiescu, 1957).

Dacă admitem însă această explicaţie, putem admite tot atît de bine că *pe aceeaşi cale* a putut fi introdus un [u] final şi în cuvintele în care nu are o justificare etimologică (adică nu „continuă" un lat. [u] sau [o] în poziţie finală neaccentuată). Or tocmai apariţia unui [u] final nejustificat etimologic reprezintă unul dintre argumentele aduse împotriva ipotezei că, în dialectele în care apare, [u] final continuă un lat. [o, u] în poziţie finală (cf. Rosetti, 1966, p. 229, 1964, p. 131).

4°. În sfîrşit observăm că, admiţînd ipoteza *conservării* vocalei [u] în poziţie finală (cf. Procopovici, 1929—1930, p. 405—408; Petrovici, 1953, p. 157), toate dificultăţile menţionate sub 1°—3° sînt eliminate: ipoteza pentru care optăm poate explica în mod coerent toate faptele care fac necesare explicaţii suplimentare admiţînd ipoteza formulată de acad. Al. Rosetti. În consecinţă, ipoteza conservării lui *u* final prezintă avantajul simplităţii şi al unei mai mari capacităţi explicative.

Admiţînd că [u] în poziţie finală a fost *conservat* în unele dialecte, trebuie să admitem că această vocală era conservată şi în româna comună. (Petrovici, 1953, p. 157, consideră că [u] final a amuţit „prin sec. al X-lea".) De la acest stadiu,

unele dialecte sau grupuri dialectale au inovat, prin amuțirea vocalei.

Dat fiind că unele dialecte aromâne conservă atît forma cu [u] cît și forma cu [$^{u}_{\circ}$] în poziții în care alte dialecte aromâne sau unele dialecte dacoromâne au un [$^{u}_{\circ}$] sau Ø în poziție finală, trebuie să admitem de asemenea una dintre următoarele ipoteze :

(a) că dialectele amintite au moștenit din româna comună vocalismul final [u] și că au inovat parțial prin devocalizarea lui opțională ; în felul acesta se ajunge la variația liberă [u ~ $^{u}_{\circ}$] în poziție finală ;

(b) că dialectele amintite au moștenit din româna comună variația liberă [u ~ $^{u}_{\circ}$] în poziție finală ; cu alte cuvinte, în româna comună existau ambele pronunțări : [lúpu] și [lup$^{u}_{\circ}$].

Întrucît există dialecte aromâne care au [u] nu [$^{u}_{\circ}$] după *toate* grupurile consonantice (deci nu numai după „muta cum liquida"), e preferabil să admitem că, cel puțin în această poziție, [u] a fost moștenit din româna comună ; cu alte cuvinte, în româna comună nu exista variația liberă [u ~ $^{u}_{\circ}$] după un grup de consoane.

Nu există nici un argument decisiv care să pledeze în favoarea uneia sau alteia dintre ipotezele (a) sau (b). Un argument poate fi găsit, dacă punem în legătură evoluția lui [u] final cu aceea a lui [i] final.

Trebuie să observăm însă că, indiferent de ipoteza pe care o adoptăm, inventarul fonematic al românei comune rămîne același. Adoptarea ipotezei (b) afectează numai sistemul alofonic ; adoptînd această ipoteză, trebuie să admitem că /u/ avea trei realizări fonetice în poziție neaccentuată :

— [w] după vocală și înainte de pauză
— [$^{u}_{\circ}$] „ consoană „ „
— [u] în celelalte cazuri.

Considerăm că [$^{u}_{\circ}$] este o varietate a vocalei /u/, întrucît [u] și [$^{u}_{\circ}$] sînt în distribuție complementară.

În mod paralel trebuie văzută și evoluția vocalei [i] în poziție finală ; putem admite fie că (a) în româna comună [i] era conservat în toate pozițiile și că, ulterior, el a fost devocalizat în diverse dialecte în aceleași condiții în care a fost devocalizat [u] ; fie că (b) în româna comună [i] era în variație liberă cu [$^{i}_{\circ}$] precedat de consoană simplă și înainte de pauză (C— #) și că în toate dialectele varianta [i] a fost eliminată din această poziție. În plus, în toate dialectele (cu excepția unei părți din dialectele aromâne) [i] > [$^{i}_{\circ}$] și după grupurile de consoane (cu excepția grupului C$\begin{cases}[r]\\[l]\end{cases}$).

Trebuie să remarcăm însă că, spre deosebire de variația liberă [u ~ $^{u}_{\circ}$], variația liberă [i ~ $^{i}_{\circ}$] nu este atestată în nici un dialect. Acesta este un motiv pentru care ipoteza (a) ar trebui, poate, să fie preferată și în legătură cu evoluția lui [u] final și în legătură cu evoluția lui [i] final : ea explică în egală măsură evoluția paralelă a celor două vocale, fără a introduce în plus stadii intermediare neatestate, așa cum ipoteza (b) introduce în mod necesar pentru evoluția lui [i].

În cazul în care explicăm evoluția lui [i] prin ipoteza (b), trebuie să admitem în poziție neaccentuată și pentru /i/ trei realizări fonetice în româna comună (paralele cu ale lui /u/) :

— [j] după vocală și înainte de pauză sau înainte de vocală ;
— [$^{i}_{\circ}$] după consoană și înainte de pauză ;
— [i] în celelalte cazuri.

Între [i] și [$^{i}_{\circ}$] este un raport de distribuție complementară, ceea ce ne îndreptățește să le considerăm variante ale aceluiași fonem.

3.3. CONSONANTISMUL

3.31. CONSONANTISMUL LIMBII LATINE

Sistemul consonantic al limbii latine este constituit din următoarele foneme :

			Non-sonante			Sonante
			Labiale	Dentale	Velare	
Continue			f	s	h	l
Oclusive	Orale	surde	p	t	k	r
		sonore	b	d	g	
	Nazale		m	n		

Se observă că seria consoanelor continue nu face distincția între *surde* și *sonore*. Aceasta deoarece în latina clasică nu există consoanele /v/ și /z/, care vor apărea fie în perioada târzie a latinei (consoana /v/), fie abia în limbile romanice (consoana /z/).

Consoanele /k, g/ urmate de un „apendice labiovelar" [ʷ] pot primi o interpretare difonematică : /ku, gu/ (cf. Lüdtke, 1956, p. 54 ; Horecký, 1949, p. 20, 75 ; R. Godel, 1953, p. 90—99).

3.32. SISTEMUL CONSONANTIC AL LATINEI VULGARE ȘI AL LATINEI TÎRZII

O serie de schimbări fonetice duc la modificarea sistemului descris sub **3.31.**

3.321. CONSOANELE [b] ȘI [v].

(28) [u̯] > [β̞]

Schimbarea (28) este de fapt consonantizarea semivocalei [u̯]. Această schimbare fonetică trebuie considerată ca

fiind general romanică, deoarece toate limbile romanice redau lat. [u̯] prin [v], lat. *uenire* : dr. *veni*, fr. *venir*, it. *venire*, sp. *venir* ; lat. *uacca* : dr. *vacă*, fr. *vache*, it. *vacca*, sp. *vaca*.

Pentru latina vulgară trebuie admisă existența stadiului intermediar [β̞] (nu [v]), deci de spirantă bilabială (nu labiodentală), deoarece acest stadiu poate explica dispariția distincției dintre [b] și [v] în anumite poziții.

(29) [b] > [β̞] în poziție inițială și intervocalică.

Această schimbare este atestată în inscripții : *venemerenti* (=benemerenti), *ave(o)* (=habeo), *lavoraverunt* (=laboraverunt) (cf. Rosetti, 1964, I, p. 87).

În poziție inițială, [b] a fost de regulă conservat : lat. *bĕne* : dr. *bine*, fr. *bien*, it. *bene*, sp. *bien* ; lat. *bonus* : dr. *bun*, fr. *bon*, it. *buono*, sp. *bueno*.

În poziție intervocalică : lat. *caballus*, fr. *cheval*, it. *cavallo*, sp. *caballo* (pronunțat cu [β̞]). În română, [-b-] și [-v-] au avut același tratament : lat. *caballus* > dr. *cal*, lat. *nubilus* > v. dr. *nuăr* > dr. *nor* ; lat. **grevus* > dr. *greu*, lat. *nivem* > dr. *nea*. Dispariția consoanelor [b] și [v] în poziție identică în limba română este o probă a identității celor două sunete în latina târzie. Procesul trebuie reprezentat în felul următor : lat. *caballus*, *nubilus* > lat. vulg. *[*kaβ̞alu*, *nuβ̞ilu*] ; lat. **greuus*, *niuem* > lat. vulg. *[*greβ̞u*, *niβ̞e*] ; lat. vulg. *[*kaβ̞alu*, *nuβ̞ilu*, *greβ̞u*, *niβ̞e*] > dr. *cal*, v. dr. *nuăr*, dr. *greu*, *nea*.

Ca reacție la spirantizarea oclusivei [b], apare un fenomen de hipercorectitudine (uneori numai grafică, probabil), care constă în înlocuirea lui [β̞] provenind dintr-un clasic [u] prin [b] :

(30) [β̞] > [b] la inițială, după [r, l] sau prin asimilare la un [b] din silaba următoare.

Fenomenul (30) este atestat în inscripții ; unele limbi romanice conservă fonetismul [b] :

— inscripții : *cibes* (= cives), *jubeni* (= iuvenis), *Victoria* (= Victoria), *bos* (= vos) ; *larba* (= larva), *verbex* (= vervex), *berba* (= verba), *bobis* (= vobis) (cf. Rosetti, 1964, I, p. 88).

— limbi romanice : lat. *vervex* > dr. *berbec*, fr. *brebis* ; lat. *corbus* > dr. *corb*, it. *corbo* ; lat. *vĭssica* > dr. *bășică*, log. *bušika*, port. *bexiga* ; lat. *vocem* > dr. (dialectal) *boace* (cf. *boci*), vegl. *baud*, tosc. *boce*.

Fenomenul descris sub (30) a fost numit de Al. Rosetti (1964, I, p. 88) *betacism* (trecerea lui [v] la [b]). Betacismul e atestat începînd din 159 e.n. și devine frecvent în sec. al III-lea e.n. (cf. Rosetti, *loc. cit.*, p. 88).

Este de presupus că tot în latina vulgară a avut loc și schimbarea

(31) [b̥] > [v]

Dovada acestei schimbări o fac acele limbi romanice în care apare un [v] corespunzător latinului vulgar [b̥].

3.322. CONSOANELE GEMINATE. Limba latină clasică cunoaște distincția între consoanele simple și consoanele geminate (duble). În latina vulgară și în special în perioada ei tîrzie această distincție s-a pierdut. Ea a fost menținută, sub o formă modificată, în cazul consoanelor [l, r, n]. Consoanele geminate [ll, rr, nn] au devenit în latina tîrzie consoane *fortes*, spre deosebire de consoanele simple corespunzătoare, [l, r, n], care au devenit consoane slabe :

(32) [ll, rr, nn] > [l̄, r̄, n̄]

Faptul că geminatele au devenit consoane fortes este dovedit de faptul că, în evoluția lor în limbile romanice, geminatele [ll, rr, nn] au avut un tratament identic cu al consoanelor [l, r, n] în poziție inițială. Dat fiind că inițialele fac parte

din categoria consoanelor *fortes*, putem considera că geminatele aici în discuție au căpătat același caracter (cf. B. Malmberg, 1963, p. 108—109 ; Sala, 1964, p. 170—171).

Transformarea (32) caracterizează nu numai romanica occidentală ci și romanica balcanică. Tratamentul consoanelor [ll, rr, nn] în română este foarte asemănător cu tratamentul lor în limbile ibero-romanice (cf. Sala, *loc. cit.*, p. 171).

3.323. CONSOANA [h] a dispărut din limba vorbită ; ea a fost conservată de clasele culte, influențate de pronunțarea grecească (cf. Rosetti, 1964, I, p. 99) :

(33) [h] > ∅

Dispariția aspirației apare în inscripții, unde litera *h* nu este notată : *ic* (= hic), *ave(o)* (= habeo), *onestam* (= honestam).

Uneori apar grafii hipercorecte, care notează un *h*, în cuvinte care nu au avut niciodată o aspirată : *heiu(s)* (= eius), *heorum* (=eorum) (Rosetti, *loc. cit.*).

3.324. PALATALIZAREA VELARELOR. Sub influența unei vocale anterioare, /e, i/, consoanele velare [k, g] au fost asibilate (= transformate în africate) prin palatalizare.

Asibilarea nu s-a produs în același timp pe întreg teritoriul romanic. În epoca contactului dintre latină și limbile germanice, asibilarea nu se produsese : lat. *acetum*, *lucerna* : got. *akeit*, *lukarn* ; lat. *cellarium* : v. germ. s. *këlări* (Rosetti, 1964, I, p. 92—93).

Asibilarea lui [k] apare în sec. al V-lea e.n. În Sardinia, Dalmația și Illyria, [k] nu a fost asibilat în această poziție : log. *kervu*, *kera*, *kelu* < lat. *cervus*, *cera*, *caelum* ; vegl. *kenur* < lat. *cenare* ; vegl. *plakar* < lat. *placere* ; alb. *kjel* < lat. *caelum* ; alb. *pëlqenj* < lat. *placere*.

Consoana [k] a fost asibilată și atunci cînd preceda un [e] sau [i] în hiat (devenit ulterior [j]). În această poziție,

asibilarea se produce însă din sec. al II-lea e.n. Fenomenul apare înregistrat și în inscripții: consoana asibilată este redată cu ajutorul literelor *s*, *tz*, care trebuie interpretate ca grafii aproximative : *tersiu* (= tertium), *Marsias* (= Martias), *Vincentzus* (= Vincentius) (Rosetti, *op. cit.*, p. 94).

Consoana [g] înainte de [e, i] este alterată (prin asibilare) sau dispare. Această situație apare și în inscripții care, fie că redau în mod aproximativ asibilarea: *septuazinta* (= septuaginta), fie că omit să noteze consoana : *trienta* (= triginta), *maester* (= magister) (Rosetti, 1964, I, p. 65).

Dispariția consoanei [g] în poziția amintită nu este general romanică; româna conservă un [g] palatalizat : [déĝet, ĝer] < lat. *digitum*, *gelu* (deși există cazuri în care [g] dispare și în română : lat. *magis* > rom. [maj]).

Înaintea unui [i] în hiat, [g] este de asemenea asibilat uneori : lat. *auxungia* > rom. [osɨ́nză], iar alteori dispare : lat. *corrigia* > rom. [kure̯á].

Rezultatul asibilării consoanelor [k] și [g] (atunci cînd aceasta nu a dispărut) trebuie să fi fost [tś, dź] :

(34) [k, g] > [tś, dź] în contextul $-\left\{\begin{matrix}e\\i\end{matrix}\right.$ (v)

3.325. Semivocala [j] a evoluat, atunci cînd era prim element al diftongului, în mod paralel cu consoana [d] urmată de [j] : lat. *jocare* > v. dr. [ĝuká], ca și lat. *deorsum* > v. dr. [ĝos], *iurare* > v. dr. [ĝurá] ca și lat. *adjuto* > v. dr. [*aĝút*], lat. *iacere* > v. dr. [d̥əĉá] ca și lat. *diana* > dr. [zɨ́nə].

Acest paralelism apare și în spaniolă, retoromană și în dialectul toscan. Faptul permite să se considere că, în latina tîrzie, [ja, jo, ju] au dezvoltat un [d] înaintea semivocalei (cf. Meyer-Lübke, 1890, I, p. 352; Bourciez, 1946, p. 158—159).

(35) [j] > [dj] în contextul # — V

3.326. Palatalizarea dentalelor. Oclusivele dentale au fost și ele asibilate prin palatalizare, atunci cînd erau urmate de un [e] sau [i] în hiat (caz în care ambele vocale se confundă într-un singur sunet, semivocala [j]) :

(36) [ṭ, d] > [tś, dź] în contextul $-\left.\begin{matrix}e\\i\end{matrix}\right\}$ V

Acest fenomen este atestat în sec. al II-lea e.n., în inscripții, unde asibilarea este redată aproximativ, prin *ts*, *si*, *s* (pentru [tś]), prin *dz*, *z* (pentru [dź]); cînd [k] urmat de [i] a fost și el asibilat (cf. **3.324**), cele două consoane asibilate s-au confundat, iar rezultatul acestei confuzii fonetice este redat în inscripții prin folosirea grafiilor *ci* și *si* pentru *ti* : *observasione* (= observationem), *sapiensie* (= sapientiae), *tersio* (= tertio), *definiciones* (= definitiones), *colpacioni* (= culpatione); și a grafiilor *dz*, *z* pentru *di* : *adzutor* (= adiutor), *Zaconus* (= Diaconus), *Zonysius* (= Dionysius), *oze* (= hodie), *zebus* (= diebus) (cf. Rosetti, 1964, I, p. 90, 91).

3.327. Grupurile [kw, gw]. Semivocala [w] a fost eliminată din grupurile [kw, gw] înaintea tuturor vocalelor, afară de [a]. Schimbarea s-a produs la date diverse în diferitele regiuni ale imperiului roman și este atestată în inscripții (cf. Rosetti, 1964, I, p. 95—97). Nu toate limbile romanice continuă forme în care semivocala a dispărut (*ibid.*, p. 96).

Cînd pierderea semivocalei [w] s-a produs înainte de [e, i], oclusivele precedente au fost asibilate, datorită faptului că, prin pierderea lui [w], ajung în imediata vecinătate a vocalei prepalatale :

lat. *quid*, *coquere*, *quaero* > dr. [če, ko̯áĉe, ĉére]; lat. *sanguis* > dr. [sɨ́nĝe].

Înainte de [a], [w] se păstrează în sardă și în română și determină mutația velarelor în seria labialelor, printr-un proces de asimilare.

(37 a) [kwa, gwa] > *[pwa, bwa]

Ulterior, după asimilare, semivocala dispare.

(37 b) *[pwa, bwa] > [pa, ba]

Exemple : lat. *aqua, equa, quattuor* > dr. *apă, iapă, patru*, log. *abba, ebba, bottoro*, lat. *lingua* > dr. *limbă*, log. *limba*, lat. **interguare* > dr. *întreba*.

Înainte de [a], [w] dispare în sardă și latina orientală numai în *qualis, quam, quando* și *quantus* > dr. *care*, vegl. *kal*, log. *kale*, dr., v. it., log. *ca*, dr. *cînd*, vegl., friul. *kand*, log. *kando*; dr. *cît*, vegl. *kont*, log. *kantu* (Rosetti, 1964, I, p. 96).

Pierderea lui [w] în *sanguis* este caracteristică numai pentru română (nu și pentru sardă) : log. *sambine* < lat. *sanguine*.

3.328. GRUPURI DE CONSOANE

(38 a) [ks] > [(s)s]

Schimbarea este destul de veche în latină. În sec. I î.e.n. e atestat *cossim* alături de *coxim*. Schimbarea (38) este dialectală ; grupul este menținut la Roma, în perioada republicană. Mai tîrziu, schimbarea se extinde pe întreg teritoriul romanic, ea fiind atestată în inscripții : *visit* (=vixit), *usore* (= uxorem). Gramaticii impun forma savantă [ks], de unde apariția de grafii hipercorecte ca *vixxit, vixsit* (=vixit), *uxsori* (= uxori), *milex* (= miles) (Rosetti, 1964, I, p. 101—102).

Este probabil că cele două pronunțări [ks] și [(s)s] coexistau în latina tîrzie. În română, [ks] este reprezentat prin [s] (lat. *maxilla, exit, laxare* > dr. *măsea, iese, lăsa*), atunci cînd au la bază un lat. vulg. [(s)s]. Cînd au la bază un lat. vulg. [ks], este reprezentat prin [ps] : lat. *coxa, fraxinus* > dr. *coapsă*, ar. *frapsin* (dr. ban. *frapsăn, frapsăne*). Cf. Graur-Rosetti, 1947, p. 276 ; pentru discuția altor explicații propuse

pentru [kt] > [pt], [ks] > [s, ps], vezi referințele în *lucr. cit.*, p. 267—300.

Este vorba deci nu de un tratament inconsecvent al grupului [ks], ci de două reflexe diferite a două segmente fonice distincte la origine [(s)s] și [ks].

În acest fel se explică, de altfel, și diferența de tratament dintre grupurile [ks] și [kt] : grupul [ks] devine în unele cuvinte [(s)s], iar în altele se păstrează intact. Această stare este de dată latină vulgară. Trecerea :

(38 b) [kt] > [pt]

nu este de dată latină vulgară : ea nu este nici atestată, iar limbile romanice tratează în mod diferit acest grup : rom. [pt], it. [tt], fr. [jt], sp. [ĉ]. Această schimbare poate fi considerată cel mult ca fiind de dată romanică balcanică sau, mai bine, ca efectuîndu-se în perioada de trecere de la romanica balcanică la româna comună. O dată cu trecerea [kt] > [pt] se produce și trecerea [ks] > [ps] în cuvintele în care [ks] fusese conservat.

(39) [gn] > [mn]

Schimbarea (39) trebuie să fie de dată post-latină (caracterizează numai româna și dialectele italiene de sud, cf. Rosetti, 1964, I, p. 103) ; în celelalte limbi romanice, reflexul este o oclusivă nazală muiată, [ń], sau o geminată [nn] : lat. *lignum, signum* > log. *linna, sinnu* : it. *legno*, sp. *leño*, it. *segno*, sp. *seña*, port. *senha*, fr. *signe*.

În dialectele italiene de sud : lat. *agnum, ligna* > *aunu, leuna*, deci rezultatul e o (semivocală) labială, [w], comparabilă cu labiala (nazală) din română : *lemn, semn* (< lat. *lignum, signum*).

Credem că schimbarea (39) trebuie apropiată de (38 a) și (38 b) : în toate cele trei cazuri avem a face cu o mutație a

consoanei din seria velară în seria labială înaintea unei consoane dentale [t, s, n].

(40) (a) [nkt] > [nt]

Schimbarea este atestată în inscripţii : *santo* (= sancto), *defunte* (= defuncte) (Rosetti, 1964, I, p. 104).

(b) [tl] > [kl]

Grupul [tl] este secundar în latina vulgară : el apare prin sincoparea vocalei [u] dintre cele două consoane : *uetŭlus* > *vetlus* > *veclus* ; (40 b) este atestată : *vetulus non veclus, vitulus non viclus* (App. Pr., ap. Rosetti, *loc. cit.*).

(c) [pt] > [t]

Fenomenul este atestat în inscripţii : *otimo* (= optimo), *scritus* (= scriptus) (cf. Rosetti, *loc. cit.*, p. 105).

(d) [ps] > [s]

Această schimbare este, de asemenea, atestată : *isse* (= ipse), *scriserunt* (= scripserunt) (cf. Rosetti, *loc. cit.*, p. 105).

(e) [ns] > [s]

Fenomenul e vechi în latină. Dispariţia ocluziunii nazale e redată grafic în inscripţii fie prin notaţia *s*, fie prin grafia hipercorectă *ns* acolo unde nu se justifică etimologic : *meses* (= menses), *defesori* (= defensori), *costat* (= constat), *doles* (= dolens) ; *Herculens* (= Hercules), *pariens* (= paries), *occasio non occansio* App. Pr. (cf. Rosetti, *loc. cit.*, p. 105—106).

(f) [rs] > [s]

Fenomenul apare în latina vulgară, dar nu are loc cu consecvenţă : lat. *dorsum* > dr. *dos*, vegl. *duaș*, it. *dosso*, log. *dossu* ; lat. *deorsum* > dr. *ĝos*, v. it. *giosso*, log. *ĝosso* ; dar lat. *persica* > dr. *piersică*, prov. *persega* ; lat. *ursus* > dr. *urs*, fr. *ours*.

(41 a) [m, t] > ∅ în cont. V — #

Dispariţia consoanelor finale este general romanică. Spre deosebire de limbile romanice occidentale, româna şi italiana au la bază forme în care regula (41 a) are forma

(41 b) [m, t, s] > ∅ în cont. V — #

Cu alte cuvinte, spre deosebire de limbile romanice occidentale care au menţinut pe [s] în poziţie finală, româna şi italiana au la bază forme în care [s] final a dispărut.

3.329. SISTEMUL FONEMATIC AL ROMANICEI BALCANICE. Schimbările fonetice discutate sub **3.32.—3.328.** au atras un număr de modificări ale sistemului consonantic latin.

1°. Consonificarea semivocalei [w] (28) a dat naştere unui sunet [ƀ] care avea posibilitatea să contrasteze cu [f] : în momentul în care, prin (28), în cuvinte ca [uinum] > [ƀinum], [ƀ] contrastează cu [f], [filius] ; dat fiind că [ƀ] şi [f] apar în acelaşi context în cuvinte diferite, deci sînt *comutabile*, urmează că [ƀ] şi [f] aparţin la foneme diferite. Date fiind reflexele romanice ale acestui [ƀ], care în majoritatea cazurilor sînt [v], se poate presupune că, cel puţin pe o parte a teritoriului de limbă latină, s-a produs şi schimbarea :

(28 a) [ƀ] > [v],

schimbare datorată probabil şi existenţei în inventarul de foneme al latinei a fonemului /f/ (labiodental surd) ; în felul acesta [ƀ] devine corespondentul sonor al fonemului /f/.

2°. Transformarea consoanelor geminate [ll, rr, nn] în consoane fortes face ca limba latină tîrzie să se caracterizeze prin apariţia seriei de consoane fortes /l̄, r̄, n̄/ opusă seriei lenis /l, r, n/ ; comutarea nu are loc decît în poziţie intervocalică : [maksīla : sole ; pīna : vinu ; ōrire : morire].

3°. Datorită regulii (33), în latina vulgară tîrzie nu mai apare fonemul /h/ ; aşadar, în seria velară nu mai există opoziţia între consoanele întrerupte şi consoanele continue.

Rezultatul celor arătate în acest paragraf (1°—3°) este un sistem consonantic modificat în raport cu acela al latinei clasice.

f	s		l	l̄
v				
p	t	k		
			r	r̄
b	d	g		
m	n			
	n̄			

Fig. 7

4°. Schimbările (34) — (36) privesc în același timp nivelul *alofonic* și distribuția *fonemelor*.

Datorită regulii (34), apar alofonele [tś, dź] ale fonemelor velare /k, g/. În conformitate cu (34), [tś, dź] sînt în distribuție complementară cu [k, g] : [tś, dź] apar numai înainte de [e, i] urmați sau nu de o altă vocală, [k, g] sînt excluse din această poziție.

În conformitate cu (35) și (36), înainte de [i] urmat de o vocală nu poate apărea nici [t] nici [d], ci numai [tś, dź], rezultat al palatalizării oclusivelor dentale. Se observă însă că rezultatul palatalizării celor două oclusive dentale este (sau a devenit) identic cu rezultatul palatalizării velarelor. Putem spune deci că, înainte de /iV/, opozițiile /k : t, g : d/ se *neutralizează*.

Spunem deci că (34) — (36) au două rezultate :

(a) apariția variantelor [tś, dʒ'] ale fonemelor /k, g/ ;

(b) neutralizarea opoziției *dental/velar* în contextul / iV/.

5°. Schimbările (37 a) — (41 b) privesc exclusiv distribuția fonemelor consonantice în grupuri. Aceste reguli nu fac altceva decît să introducă restricții în posibilitățile combinatorii

ale consoanelor : o serie de posibilități combinatorii existente în latina clasică rămîn neutralizate în latina vulgară tîrzie.

O atenție specială trebuie să se acorde regulii (41 b) care modifică structura fonetică a cuvîntului ; datorită acestei reguli, finala cuvîntului devine aproape în exclusivitate vocalică.

Ca și în cazul sistemului vocalic, nu ne interesează aici dacă și în ce măsură sistemul consonantic al romanicei balcanice diferă de sistemul consonantic al romanicei din alte regiuni. Aceasta este o chestiune care privește pe cel care face gramatica comparată a limbilor romanice sau pe istoricul limbii latine. Ceea ce ne interesează este să stabilim care este aspectul modificat al consonantismului latin care poate explica faptele de istorie a limbii române, independent de faptul dacă este sau nu specific regiunii balcanice.

3.33. SISTEMUL CONSONANTIC AL ROMÂNEI COMUNE

Sistemul consonantic al românei comune este următorul :

f	s		ʃ'	h	l	l'
v			ʒ'			
p	t	c	ĉ	k		
b	d	ḍ	ĝ	g	r	r̄
m	n		ń			
	n̄					

Fig. 8

3.331. Spre deosebire de sistemul consonantic al romanicei balcanice, în româna comună apar fonemele muiate /l', ń/, africatele /tś, dź/, ca foneme distincte de /k, g/ ale căror variante erau în romanica balcanică (cf. **3.329**, 4°) și antero-

palatalele /ʃ', ʒ'/. Româna comună păstrează corelația *fortis/non-fortis* numai în cazul consoanelor /n/ și /r/, eliminînd termenul non-fortis al opoziției /l̄ : l/.

3.332. În dialectele române contemporane, distincția *fortis/non-fortis* a fost eliminată din toate dialectele.

Opoziția /l' : l, ń : n/ a fost eliminată din dialectele dacoromâne.

În dialectele dacoromâne apare seria africatelor palatale /ĉ, ĝ/ opusă africatelor non-palatale /c, ʒ/ (sau africatei non-palatale /c/, acolo unde /ʒ/ > /z/).

3.34. SCHIMBĂRI FONETICE CARE AU DETERMINAT APARIȚIA SISTEMULUI CONSONANTIC AL ROMÂNEI COMUNE

3.341. AFRICATELE ÎN ROMÂNA COMUNĂ. În romanica balcanică, datorită schimbărilor fonetice (34) — (36), velarele și oclusivele dentale se palatalizează, iar rezultatul acestei palatalizări este apariția africatelor [tś, dź].

În romanica balcanică trebuie presupus că a avut loc următoarea schimbare fonetică, în urma căreia [e], [i] dispar atunci cînd se află între africatele [tś] sau [dź] și vocala [a] (accentuată sau nu), sau [o, u] neaccentuați :

(42) [e, i] > ∅ în contextul [tś], [dź] — [a], [o, u] neacc.

Exemple : lat. *brachiu(m)* > lat. vulg. [*brátśju] > rom. balc. [*brátśu]; lat. *pretium* > lat. vulg. [*prétśju] > rom. balc. [*prétśu]; lat. *scorteam* > lat. vulg. [*skórtśja] > rom. balc. [*skórtśa]; lat. **inaltiare* > lat. vulg. [*inaltśjáre]>rom. balc. [*inaltśáre]; lat. *prandium* > lat. vulg. [*prándźju] > rom. balc. [*prándźu]; lat. **auxungia* > lat. vulg. [*osúndźja] > rom. balc. [*osúndźa]. Semivocala [j] s-a păstrat înainte de [o, u] accentuați.

3.3411. În trecerea de la romanica balcanică la limba română comună are loc o a doua palatalizare (cf. Philippide, 1927, p. 149, 153, 157, 161—162) a dentalelor :

(43 a) [tś, dź] > [ĉ, ĝ] în contextul — [e], [i], [j]

(43 b) [t, d] > [tś, dź] în contextul — [i], [j]

Exemple :

— Pentru (43 a) : lat. *cenare* > rom. balc. [*tśenáre] > rom. com. [*ĉenáre]; lat. *caelu(m)* > rom. balc. [*tśi͡éru] > rom. com. [*ĉi͡éru]; lat. *digĭtu(m)* > rom. balc. [*dédźetu] > rom. com. [*déĝetu]; lat. **tĭtione(m)* > rom. balc. [*tetśjóne] > rom. com. [*teĉjúne]; lat. *adiuto* > rom. balc. [*adźjúto] > rom. com. [*aĝjútu]; lat. *urceolu(m)* > rom. balc. [*urtśjólu] > rom. com. [*urĉjóru]; gr. γύρος > lat. **giuru(m)* > rom. balc. [*dźjúru] > rom. com. [*ĝjúru].

— Pentru (43 b) : lat. *tĕstu(m)* > rom. balc. [*ti͡éstu] > rom. com. [*tśi͡éstu]; lat. *dĕce(m)* > rom. balc. [*di͡étśe] > rom. com. [dźi͡eáĉe]; lat. *patire* > rom. com. [*pətśí]; lat. *dico* > rom. com. [*dźíku]; lat. **cutitu(m)* > rom. com. [*kutśítu]; lat. *audire* > rom. com. [*audźíre].

Trebuie observat că (43 a) trebuie să se fi produs *înainte* de (43 b), deoarece numai în acest fel putem explica din ce cauză

o formă ca rom. com. [tśi͡éstu] (< lat. *tĕstum*) nu a devenit [*ĉiéstu] > [*ĉéstu], aşa cum [*tśi͡éru] a devenit [*ĉi͡éru] > [*ĉéru], prin palatalizarea africatei [tś] (43 a). Cu alte cuvinte, trebuie să admitem că cea de-a doua palatalizare a dentalelor s-a produs în două etape : în prima etapă s-au palatalizat africatele [tś, dź] (43 a) ; în a doua etapă s-au palatalizat dentalele [t, d] (43 b). În felul acesta africatele [tś, dź] apar pe o nouă cale ca rezultat al unei palatalizări produse în cursul trecerii de la romanica balcanică la româna comună. În româna comună putem vorbi de două categorii de africate [tś, dź] :

(a) cele care apar înainte de [a] şi înainte de [o, u] neaccentuaţi şi care sînt moştenite din latină ; acestea sînt africate *primare* ;

(b) cele care apar ca rezultat al palatalizării dentalelor lat. [t, d] (43 b) ; acestea sînt africate secundare.

Este probabil că (43 a—b) au fost urmate de două alte schimbări fonetice.

(a) Fuziunea semivocalelor [j, e̯] sau a elementului nesilabic al diftongului [i͡e] cu africata palatală precedentă, ceea ce echivalează cu dispariţia semivocalei :

(44) $\begin{cases} [j,\ e̯] > \emptyset \text{ în contextul } C' - V \\ [i] \quad > \emptyset \ ,, \quad ,, \quad C' - [e] \end{cases}$

În conformitate cu această regulă, rom. com. [*ĉi͡éru, *teĉjúne, *aĝjútu, *urĉjóru, *ĝjúru, *tśi͡éstu, *dźi͡e̯áĉe] devin respectiv [*ĉéru, *teĉúne, *aĝútu, *urĉóru, *ĝúru, *tśéstu, *dźe̯áĉe].

(b) Depalatalizarea africatelor [dś, dź] :

(45) [tś, dź] > [c, ḑ].

În conformitate cu această regulă, rom. com. [*tśéstu, dźe̯áĉe] (44) > [*céstu, ḑe̯áĉe] ; sau [*brátśu, *prétśu, *ske̯ártśə, *nəltśá, *prə́ndźu, *usńdźə] (moştenite din latina balcanică) devin, respectiv [*brácu, *précu, *ske̯árcə, *nəlcá, *prə́nḑu, *usńḑə].

Depalatalizarea consoanelor [tś, dź] (cf. (43 b) şi (45)) este dovedită de faptul că aceste africate admit după ele atît vocale din seria anterioară, [e, i], cît şi vocale centrale, [ə] ; o formă ca dr. [vázə], cu vocalismul temei distinct de acela din [véde], presupune existenţa unui rom. com. [*ə] (după [ḑ]) : vocala [ə] a permis transformarea [e̯a] > [a] după labială : [*ve̯ázə] > [vázə]. Dacă [dź] nu ar fi devenit [ḑ] (deci dacă nu s-ar fi depalatalizat) el ar fi determinat, ca orice consoană palatală, schimbarea lui [ə] următor în [e], deci : [*ve̯ádźə] (< lat. *videat*) > [*ve̯ádźe], tot aşa cum [*kúńə] (< lat. *cunea*) > [*kúńe] > dr. [kúje]. În aceeaşi situaţie se găseşte şi [c] : distincţia din dr. [invácə] — [invéce] arată că după [c] puteau urma fie vocale centrale, [ə], fie vocale anterioare, [e] (pentru întreaga discuţie, cf. mai sus **3.24**).

3.3412. Statutul fonematic al africatelor în româna comună. O serie de schimbări fonetice fac ca între [k, g, t, d] pe de o parte, şi [ĉ, ĝ, c, ḑ], pe de altă parte, să apară posibilitatea de contrast :

1°. Datorită schimbărilor fonetice (43 b) şi (44), (45), lat. *dĕcem* > rom. balc. [*di͡éĉe] > rom. com. [*dźi͡e̯áĉe] > [dźe̯áĉe] > [ḑe̯áĉe] contrastează cu [ḑe̯áĝet] (<*dĭgit(um)*) ; lat. *tĕxeo* > **tĕxo* > rom. balc. [*ti͡éso] > rom. com. [*tśi͡ésu] > [*tśésu] > [*césu] contrastează cu [*tene] (< lat. *tene*). Deci [t, d] sînt în raport de comutare cu [c, ḑ].

2°. În forme ca rom. com. [*ḑe̯áĉe], [césu] pe de o parte, rom. com. [*ĝe̯ánə] (< lat. **genna*), rom. com. [*ĉénə] (< lat. *coena*) pe de altă parte, [ĉ, ĝ] contrastează cu [c, ḑ].

3°. Prin (44) [ĉ, ĝ] pot apărea în imediata vecinătate a vocalelor [a, o, u] : [*ĝe̯ánə] > [*ĝánə] ; [*ce̯árə] (< lat. *cera(m)*) > [*ĉárə] ; [*ĝjúru] > [*ĝurú] ; [*teĉjúne] > [*te-

ĉúne]. Înainte de [a, o, u], [ĉ, ĝ] pot contrasta cu [k, g, t, d] primari : lat. *galbĭnu(m)*, *carrum*, *tale(m)*, *dare* > rom. com. [*gálbenu, *káru, *táre, *dáre].

4°. Între [c, ḑ] și [k, g] contrastul este asigurat de faptul că [c, ḑ] (rezultate prin (45) din [tś, dź]) apar în imediata vecinătate a vocalelor [a, o, u], context în care apar și consoanele primare [k, g] : în rom. com. [*précu, *prínḑu] față de [*séku, *préndu] (< lat. *siccu(m)*, **prendo*), unde [c, ḑ] contrastează cu [k, g].

Rezultă din 1°—4° că, în româna comună, africatele devin foneme diferite în raport cu [k, g, t, d], adică în raport cu fonemele din care provin, și că cele două serii de africate /ĉ, ĝ/ și /c, ḑ/ reprezintă în româna comună două serii consonantice *distincte*.

Corespondentele africatelor /ĉ, ĝ/ urmate de /e, i/ din dacoromână sînt, în dialectele sud-dunărene, /c, ḑ/ : ar. [cer], [ḑinúkl'u] (Papahagi, 1963, s.v.) ; megl. [cer, zinúkl'u] (Capidan, 1936, s.v.) ; ir. [cer, zerúŋkl'i (Pușcariu, 1926, p. 122—123) ; dr. [ĉer, ĝenúnk] (< lat. *caelum*, *genuculum*).

Formele cu [z] pentru [ḑ] din megleno- și istroromână presupun o fază mai veche : [*ḑ] (megl. [*ḑinúkl'u], ir. [*ḑerúŋkl'i]) ; ulterior, [ḑ] > [z].

Capidan, 1925, p. 131 face observația că evoluția [t] > [c] este mai veche decît evoluția [ĉ] > [c] în dialectele aromân și meglenoromân. Dar, adaugă mai departe, aceasta nu spune nimic cu privire la faptul dacă [c] corespunzător lui [ĉ] din dacoromână provine dintr-un [tś] sau dintr-un [ĉ].

Conform cu cele arătate de noi mai sus **(3.41, 3.411)**, credem că nu putem accepta ideea că [c] corespunzător lui [ĉ] din dacoromână ar reprezenta un mai vechi [*tś] (cf. Meyer-Lübke, 1890, p. 320) deoarece, în acest caz, acesta ar fi trebuit să se confunde cu [*tś], provenit din palatalizarea lui [t].

Confuzia celor două serii de foneme africate /ĉ, ĝ/ și /c, ḑ/ înainte de /e, i/ are loc în dialectele sud-dunărene *după* epoca română comună (cf. Roceric-Vasiliu, 1964, p. 497—501).

3.342. CONSOANELE /*ʃ′, *ʒ′/. Deși sînt foneme care aparțin aceleiași serii, diferența dintre ele stabilindu-se numai prin prezența sau absența sonorității, cele două consoane au origini diferite.

3.3421. Sunetul [*ʃ′] este rezultatul palatalizării consoanei [s] :

(46) [s] > [ʃ′] în contextul — [i] $\begin{cases}([e]) \\ ([ɛ])\end{cases}$

Fenomenul se produce în perioada tranziției de la romanica balcanică la româna comună. Vocalele care determină palatalizarea sînt [i] (care reprezintă un lat. ī, deoarece, în romanica balcanică, ĭ s-a confundat cu *e*) sau elementul nesilabic al diftongilor [i͡e, i͡ɛ], proveniți din diftongarea unui lat. *ĕ* accentuat (vezi mai sus).

Exemple : lat. *sĕssum* > dr. [ʃes], lat. *s˘ptem* > dr. [ʃápte] sau [ʃə́pte] (prin fazele [ʃ′i͡ęápte] > [ʃ′ęápte]) ; lat. *ĕxire* > **ĕsire* > dr. [jeʃí].

Fenomenul este cunoscut tuturor dialectelor românești : ar. [ʃes, ʃęápte, iʃíre] (Papahagi, 1963, s.v.) ; megl. [ʃəd] (< [*ʃəd] < [*ʃed] < [*ʃ′i͡ed] < lat. *sĕd(e)o*), [ʃápti], [iʃə́ri] (< [*iʃə́ri] < lat. *exire*) (Capidan, 1936, s.v.) ; în istroromână, [ʃ] se confundă cu [s] (cf. Pușcariu, 1926, p. 121—122) ; [sáse] (< [ʃáse] < [*ʃ′ęáse] < [*ʃ′i͡ęáse] < **sĕsse* analogic cu *sĕptem*), [kemésa] (< lat. *camĭssia*).

Confuzia celor două consoane este de dată recentă în istroromână (cf. Pușcariu, *op. cit.*, p. 121—122), astfel că

schimbarea fonetică (46) este atestată şi de faptele din istroromână.

Sunetul [*ʃ′] devine reprezentantul unui fonem diferit de /s/, datorită fuziunii lui [i] nesilabic din [i͡e, i͡ęa] cu consoana palatală precedentă (44).

În conformitate cu această schimbare fonetică, rom. com. [*ʃ′i͡ésu, ʃ′i͡ęápte] > [*ʃ′ésu, ʃ′ęápte]. Datorită acestei schimbări, [ʃ′] poate contrasta cu [s], între cele două sunete stabilindu-se un raport de comutare : rom. com. [*ʃ′ésu] contrastează cu [*séku] (< lat. *sĭccu(m)*), [*ʃ′ęápte] contrastează cu [*sęárə] (< lat. *sera(m)*). Putem vorbi aşadar de existenţa a două foneme distincte în româna comună /ʃ′/ şi /s/.

3.3422. Sunetul. [ʒ′]. În unele dialecte româneşti [ĝ] provenit din [dź] prin a doua palatalizare (43 b) evoluează la [ʒ′]:

(47) [ĝ] > [ʒ′] în contextul – $\left\{\begin{matrix}[o]\\[u]\end{matrix}\right\}$

Schimbarea are loc pe o parte a teritoriului dacoromân (Muntenia), în meglenoromână şi istroromână. În istroromână se petrece aceeaşi schimbare, urmată de trecerea lui [ʒ] la [z] (paralelă cu trecerea [ʃ] > [s]); vom găsi deci în aceste dialecte forme ca : dr. [aʒút], [ʒok], [ʒúdek], megl. [ʒok, ʒúdik] (Capidan, 1936, s.v.), ir. [*zos, zukɔ́, zurɔ́, zutɔ́ (cf. Puşcariu, 1926, p. 128) (dintr-o fază mai veche [*ʒos, ʒuká, ʒurá, ʒutá]). Unele dialecte dacoromâne păstrează formele mai vechi [*aĝút, *ĝok]. Acelaşi lucru se întîmplă şi în aromână (cf. Papahagi, 1963, s.v.).

Schimbarea fonetică (47) este, după cum se observă, posterioară românei comune ; ea s-a produs în mod independent în cele trei grupuri dialectale care o cunosc : megleno-, istro- şi, parţial, dacoromână.

Trebuie să subliniem faptul că, în dialectele în care schimbarea fonetică (47) are loc, ea nu poate reprezenta o sursă a *fonemului* /ʒ/ deoarece sunetul [ʒ] rezultat din (47) este în distribuţie complementară cu [ĝ] : [ʒ] apare înainte de [o, u], poziţie din care [ĝ] este exclus. Rezultă deci că (47) nu face altceva decît să producă o variantă a fonemului /ĝ/.

Posibilitatea de contrast între [ĝ] şi [ʒ] este dată de faptul că, în română, au pătruns prin împrumut o serie de cuvinte în care sunetul [ʒ] apare în aceleaşi poziţii în care apare [ĝ] în cuvintele de origine latină : megl. [ʒal′] (Capidan, 1936, s.v.), ar., dr. [ʒále] (cf. Papahagi, 1963, s.v.) reprezintă un cuvînt din vechiul fond de împrumuturi slave, pătruns în limbă în perioada română comună, deoarece îl găsim şi în aromână şi în dacoromână (pentru criteriul care stă la baza acestei cronologii, cf. Rosetti, 1964, III, p. 57—59); ar. [ʒilésku, ʒílav] (cf. Papahagi, 1963, s.v.), împreună cu dr. [ʒelésk, ʒílav] aparţin probabil aceleiaşi categorii de vechi împrumuturi slave. Forma română comună a ar. *jilescu* se poate să fi fost [*ʒ′elésku], cu [ə] > [e] după [ʒ′]: [*ʒ′ələsku] > [*ʒ′elésku]. Existenţa unui [ʒ′] (palatal) în aromână nu credem că poate fi contestată, întrucît numai existenţa unei consoane palatale putea determina schimbarea lui [ə] originar din [*ʒ′ələsku] în [*ʒ′elésku] (care ulterior, prin închiderea lui [e] neaccentuat, devine [ʒ′ilésku]). Se poate cel mult discuta dacă [ʒ] a avut caracter palatal încă din româna comună sau dacă a devenit palatal mai tîrziu, în mod independent, în aromână şi în unele dialecte dacoromâne.

Dat fiind că, după cum vom vedea în paragraful următor, evoluţia perechii surde a consoanei [ʒ], anume [ʃ′], este spre *depalatalizare*, ni se pare mai puţin probabilă ipoteza că [ʒ] ar fi evoluat în sens invers, spre palatalizare. Aceasta cu atît mai mult cu cît nu există deocamdată nici un argument serios

care să ne împiedice să considerăm că, atunci cînd a pătruns în limba română, [ʒ] a fost integrat în seria palatalelor, din care făcea parte perechea lui, /ʃ′/.

Aşadar, în româna comună, în împrumuturi slave de tipul celor menţionate mai sus, [ʒ′] poate apărea în aceleaşi poziţii în care apare [ĝ] din latină : înainte de [a] : [*ʒ′ále] (cf. rom. com. [*ĝánə] < lat. **genna*) ; înainte de [e] : [*ʒelésku] (cf. rom. com. [*ĝéru] < lat. *gelu*) ; înainte de [i] : [*ʒílavu] (cf. rom. com. [*fuĝíre] < lat. **fugire*). Datorită acestor împrumuturi, se ajunge la apariţia unui fonem /ʒ′/ distinct de /ĝ/ încă din româna comună (cf. Vasiliu, 1965). În aceste condiţii, cînd schimbarea fonetică (47) se produce în diversele dialecte, ea nu face decît să introducă o restricţie în distribuţia fonemelor /ĝ/ şi /ʒ′/ : înainte de vocalele /o, u/ prezenţa fonemului /ĝ/ este exclusă în favoarea fonemului /ʒ′/.

3.3423. Consoanele /ʃ′, ʒ′/ foneme palatale. Am arătat **(3.2413.)** că pentru româna comună trebuie admis faptul că /ʃ′/ era o consoană palatală, care a determinat substituţia vocalei /ə/ cu vocala /e/.

Forme aparţinînd dialectelor de tip moldovean ale dacoromânei : /kəméʃə, beʃɨkə/ (< lat. *camĭsia(m)*, **visica*) presupun existenţa vocalismului [e], respectiv [i], după [ʃ′] în perioada în care [e, ea] > [ə, a] după labiale (10), cf. **2.2413.** Formele din dialectele de tip muntean [kəmá ʃə, kəmá ʃ′e ; beʃɨkə, beʃ′íkə] presupun existenţa vocalismului [ə], respectiv [ɨ] în momentul în care schimbarea fonetică (10) a avut loc, astfel încît [e̯a] > [a] înaintea unei silabe conţinînd un [ə], iar [e] > [ə] înaintea silabei care conţinea un [ɨ].

Pentru a explica cele două grupuri de forme (kəméʃə, beʃɨkə], pe de o parte, [kəmáʃə, kemáʃ′e : beʃɨkə, beʃ′íkə], pe de altă parte) se pot formula două ipoteze :

1°. Consoana [ʃ′], rezultată din palatalizarea lui [s], *s-a depalatalizat în româna comună.*

În felul acesta rom. com. [*kəme̯áʃ′ə] devine [*kəme̯áʃə], iar [*beʃ′íkə] devine [*beʃɨkə] (sau [*beʃə́kə]).

Din aceste forme rezultă, în urma schimbării fonetice (10), formele munteneşti [kəmáʃə, bəʃɨkə].

Formele munteneşti [kəmáʃ′e, bəʃ′íkə] rezultă dintr-o *repalatalizare* a consoanei [ʃ], care se produce după schimbarea fonetică (10).

Formele de tip moldovean [kəméʃə, beʃɨkə] presupun următoarele schimbări fonetice :

(a) *repalatalizarea* consoanei [ʃ] *înainte* de schimbarea fonetică (10) ; în urma acestei repalatalizări, rom. com. [*kəme̯áʃə, *beʃɨkə] (sau [*beʃə́kə]) > [*kəme̯áʃ′e, *beʃ′íkə] ;

(b) schimbarea fonetică (10) *nu se produce* în aceste forme, deoarece [e̯a, e] sînt urmate de o vocală prepalatală, rezultată din (a) ;

(c) monoftongarea lui [e̯a] înainte de [e] : [*kəme̯áʃ′e] > [kəméʃ′e] ;

(d) o *nouă depalatalizare* a consoanei [ʃ′], care determină din nou substituţia [e, i] > [ə, ɨ] după [ʃ], de unde [*kəméʃ′e, beʃ′íkə] > [kəméʃə, beʃɨkə].

Se observă că, în ce priveşte statutul palatal al consoanei [ʃ], ipoteza 1° presupune următoarele stadii :

P e n t r u d i a l e c t u l m u n t e a n :

— depalatalizare (în româna comună) ;

— repalatalizare (pentru o parte a dialectelor munteneşti) ;

P e n t r u d i a l e c t u l m o l d o v e a n :

— depalatalizare (în româna comună ; care explică formele munteneşti) ;

— repalatalizare (înainte de (10));
— depalatalizare.

2°. Consoana [ʃ′] rezultată din palatalizarea lui [s] *și-a menținut caracterul palatal în româna comună.* Așadar formele române comune care stau la baza formelor din dialectele dacoromâne sînt [*kəmẹáʃ′e, *beʃ′íkə]. Vocala finală din [*kəmẹáʃ′e] se explică prin caracterul palatal al consoanei precedente, care determină înlocuirea lui [ə] (rezultat din [a] neaccentuat) prin [e]: [*kəmẹáʃ′ə] > [*kəmẹáʃ′e].

Consoana [ʃ′] s-a depalatalizat în dialectele de tip muntean, vocalele [e, i] precedate de un [ʃ] (depalatalizat) sînt înlocuite de [ə, ɨ] respectiv; de aici rom. com. [*kəmẹáʃ′e, *beʃ′íkə] > munt. [*kəmẹáʃə, *beʃɨkə].

Sub influența labialelor [ẹa, e] > [a, ə] (10): munt. [*kəmẹáʃə, *beʃɨkə] > [kəmáʃə, bəʃɨkə]. Unele dialecte de tip muntean conservă un [ʃ] depalatalizat. Alte dialecte repalatalizează consoana, fapt care, la rîndul său, determină înlocuirea vocalelor din seria centrală cu vocale din seria anterioară, după un [ʃ′] (palatal): [kəmáʃə, bəʃɨkə] > [kəmáʃ′e, bəʃ′íkə].

Dialectele de tip moldovean conservă caracterul palatal al consoanei [ʃ′] pînă după ce schimbarea fonetică (10) se produce, și chiar pînă și mai tîrziu, pînă după monoftongarea lui [ẹa] în poziție — [e]. În felul acesta, cînd (10) se produce, ea nu afectează cuvinte de tipul mold. [* kəmẹáʃ′e, *beʃ′íkə], deoarece vocalele [ẹa, e] sînt urmate de vocale anterioare. Prin monoftongarea lui [ẹa], [* kəmẹáʃ′e] > [kəméʃ′e]. După monoftongarea lui [ẹa], [ʃ′] se depalatalizează, astfel încît [kəméʃ′e, beʃ′íkə] > [kəméʃə, beʃɨkə].

În ce privește statutul palatal al consoanei [ʃ], ipoteza 2° presupune următoarele stadii de evoluție:

Pentru dialectul muntean:
— depalatalizare (anterioară schimbării (10));
— repalatalizare (în unele dialecte).

Pentru dialectul moldovean:
— depalatalizare (posterioară schimbării (10)).

Din compararea numărului de stadii de evoluție fonetică implicate de cele două ipoteze alternative, rezultă că ipoteza 2° este mai simplă, întrucît implică un număr mai mic de stadii intermediare:

	Ipoteza 1°	*Ipoteza* 2°
Dialectul muntean	2	2
Dialectul moldovean	3	1

Pentru acest motiv credem că cea de-a doua ipoteză (susținută de Tiktin, 1904, p. 580—581, Philippide, 1927, p. 44—48, reluată de Vasiliu, 1966 a, p. 79—98, 1966 b, p. 16—17) este aceea care trebuie preferată.

Ipoteza 2°, în conformitate cu care admitem că, în româna comună, [ʃ′] își păstrase caracterul palatal, este în acord cu faptele din aromână, unde depalatalizarea lui [ʃ′] este de dată recentă (cf. mai sus **3.2413**; Capidan, 1932, p. 233).

Dat fiind că, în româna comună, [ʃ′] era o consoană palatală, atunci cînd [ʒ] a pătruns, o dată cu cuvintele slave care îl conțineau, a fost și el integrat în seria palatalelor, devenind [ʒ′]. În felul acesta se explică forme ca [ʒilésku], din aromână, sau ca [ʒelésk] din dialectele dacoromâne de tip muntean, unde [ə] (rezultat din v. sl. [a] neaccentuat) este redat prin [e] (cf. mai sus **3.3422**).

3.343. Consoanele [l′, ń]. Consoanele palatale [l′, ń] sînt rezultatul palatalizării lui [l] și [n], în cursul trecerii de la romanica balcanică la limba română. Palatalizarea celor două consoane are loc în condiții diferite.

3.3431. [l′]. Consoana [l] se palatalizează înainte de [j] sau [i] (vocalic sau membru al diftongilor [i͡e, i͡ɛ]).

(48) [l] > [l′] în contextul [—j] sau [—i].

Exemple : lat. *lĕpore(m)*, *gallina(m)*, *palea* > rom. balc. [*l͡iépure, *galína, *pálja] > rom. com. [*l'͡iépure, *gəl'ínə, *pál'je].

Am văzut că [j] sau [i] (din [i͡e, i͡ea]) fuzionează cu consoana palatală precedentă şi, prin aceasta, dispare (44). Aşadar cele trei cuvinte devin [* l'épure, *gəl'ínə, *pál'ə].

După consoană palatală (C') sau [j], [ə] este înlocuit cu [e] :

(49) [ə] > (e) în contextul C'— sau [j—] (cf. şi **3.2413**, **3.3411**, **3.3423**).

În conformitate cu această regulă, rom. com. [*pál'ə] > rom. com. [*pál'e]. Consoana [l'] din cuvintele de origine slavă împrumutate în perioada română comună este conservată : v. sl. *nevolja* : rom. com. [*nevól'ə] > [*nevól'e] (49).

Dialectele sud-dunărene conservă stadiul [l'] : ar. [l'épur(e), gəl'ínə, pál'e, nivól'e] (Papahagi, 1963, s.v.) ; megl. [l'épur, gəl'ínə, nivól'ə] (Capidan, 1936, s.v.) ; ir. [l'épure, gəl'íră, fil'] (< lat. *filiu(m)*), [vól'e] (Puşcariu, 1926, p. 126).

Dialectele dacoromâne au inovat, transformînd pe [l'] în [j], de unde [jépure, gəjínə, páje, nevóje]. Se pare că şi în istroromână există unele „începuturi" ale unei astfel de treceri (cf. Puşcariu, *loc. cit.*)

(50) [kl, gl] > [kl', gl']

Exemple : lat. *oculum*, *glacies* > rom. com. [*ókl'u, * gl'ácə]. Dialectele sud-dunărene conservă consoana [l'] şi în această poziţie : ar. [ókl'u, gl'ácə] (Papahagi, 1963, s.v.), megl. [(u)ókl'u, gl'ets] (= gheaţă) (Capidan, 1936, s.v.) ; ir. [ókl'u, vegl'ɔ] (< lat. *vig(i)lare*) (Puşcariu 1926, p. 126).

O evoluţie asemănătoare o are grupul [kl] provenit din lat. vulg. [tl] cf. (40) (b) : lat. *vetŭlum* > lat. vulg. *vetlu(m)*, *veclu* > rom. com. [*vékl'u], (cf. ar. [vékl'u], Papahagi, 1963, s.v.).

Dialectele dacoromâne inovează, transformînd grupurile rom. com. [*kl', *gl'] în [ǩ, ǵ] : [oǩ, ǵácə, veǩ]. Schimbarea trebuie să fie destul de recentă, întrucît trecerea [kl'] > [ǩ] este atestată pentru prima oară în prima jumătate a sec. al XV-lea. (Cf. Rosetti, 1966, p. 178—180.)

Trebuie observat că împrumuturile slave din această perioadă (aşadar chiar şi cele mai vechi împrumuturi slave în română) nu prezintă reflexul [kl', gl'] pentru [kl, gl] : dr., ar. *cleaşte* : v. sl. *klěšta* ; dr. *clopot*, ar. *clopuţ* : v. sl. *klopotŭ* (cf. Rosetti, 1964, III, p. 58) ; dr., ar. *glas* : v. sl. *glasŭ*, dr., ar. *gloată* : bulg. *glota* (cf. Papahagi, 1963, s.v.).

3.3432. [ń]. Condiţiile palatalizării consoanei [n] sînt mai complicate. Nazala [n] se palatalizează numai înainte de [e] în hiat în silabă post-accentuală : lat. *calcaneu(m)*, *capitaneu(m)*, *cuneu(m)*, *vinea* > rom. com. [* kəlkə́ńu, kəpetə́ńu, kúńu, víńe].

De fapt, este probabil că „[e] în hiat" devenise în romanica balcanică semivocală şi se confundase cu [j] : [*kalkánju, *kapetánju, *kúnju, *vínja]. Această evoluţie a vocalei în categoria de cuvinte de care ne ocupăm este identică cu aceea din cuvintele în care dentalele [t, d] şi velarele [k, g] s-au palatalizat : *deorsu(m)* > [* djórsum], *puteu(m)* > [*pútjum], *sedeo* > [*si͡edju] etc. (cf. **3.324—3.326**).

Aşadar, în momentul în care se produce palatalizarea lui [n], [eo, eu, io, iu] deveniseră [jo, ju]. Dar tot în această perioadă, [ĕ] se diftongase la [i͡e] sau [i͡ɛ]. În această poziţie însă [n] nu s-a palatalizat deoarece, după un [n], [ĕ] nu se diftongase (cf. **3.2612** sub 1°) : *negură*, *inel* < lat. *nĕbŭla(m)*, *anĕllu(m)*.

Dat fiind că [n] nu poate apărea niciodată înaintea unui [i͡e] (< [ĕ]), putem formula schimbarea fonetică :

(51) [n] > [ń] în contextul—[j].

Exemple : vezi începutul acestui paragraf.

Acest [ń] se păstrează în toate dialectele sud-dunărene (cf. Capidan, 1925, p. 69, 137 ; 1932, p. 238—240 ; Puşcariu, 1926, p. 127—128) şi în dialectele din Banat (cf. Coteanu, 1961, p. 70). Dialectele dacoromâne, cu excepţia celor din Banat, transformă pe [ń] în [j], de unde [kəlkɨj, kəpətɨj, kuj].

O evoluţie paralelă o are [ń] din elementele slave : este păstrat în dialectele care păstrează pe [ń] din elementele latine, şi devine [j] în dialectele în care [ń] din elementele latine devine [j] : dr. *copaie*, ar. *cupańe* : v. sl. *kopanja*, dr. *puvoi*, ar. *puvońiu* : v. sl. *povoni* (cf. Rosetti, 1964, III, p. 103).

În dialectele sud-dunărene apare un [ń] şi înaintea unui *-i* flexionar : [buń, spuń]. (Cf. Capidan, 1925, p. 69, 137 ; 1932, p. 238—240 ; Puşcariu, 1926, p. 127—128.)

Dialectele dacoromâne care transformă pe [ń] în [j] nu cunosc această transformare decît în cazul aşa-numitelor „verbe iotacizate" [spuj, puj] < [*spuń, *puń]; în cazul substantivelor şi adjectivelor, găsim un [n] : [bun$^{i}_{o}$, ban$^{i}_{o}$, kɨ(j)n$^{i}_{o}$] (nu [*buj, *baj, *kɨj] !).

Faptul se explică, credem, în felul următor.

În cazul verbelor iotacizate, [j] de la persoana a 2-a este introdus în mod analogic cu persoana întîi, unde se justifică prin (51) : **exponeo*, **poneo* > **sponju*, **ponju* > [spúńu, púńu] > [spuj, puj].

În mod paralel, în dialectele sud-dunărene [ń] din [spuń, puń] se introduce prin analogie cu persoana întîi, unde se justifică fonetic. Palatalizarea lui [n] ajunge să se asocieze în aceste dialecte cu flexiunea *-i*, astfel încît [n] se palatalizează şi înaintea unui *-i* desinenţă de plural la nume : [bun$^{i}_{o}$, kɨn$^{i}_{o}$] > [buń$^{i}_{o}$, kɨń$^{i}_{o}$] > [buń, kɨń].

3.3433. Sunetele [l′, ń] reprezintă în limba română comună variante ale unor foneme diferite de /l, n/. Datorită faptului că [j] dispare prin fuziunea cu palatala precedentă (44), sunetele [l′, ń] pot apărea în imediata vecinătate a vocalei : [*kúnje, *kúnju, *l͡iépure] > [*kúńe, *kúńu, *l′épure] (44).

În aceste poziţii [l′, ń] contrastează cu [l, n] : [*búne, *búnu, *lémnu] (lat. *bonae, bonu(m), lignu(m)*). În aceste condiţii, consoanele /l′, ń/ capătă în româna comună statut de foneme independente.

3.344. EVOLUŢIA CONSOANELOR „FORTES" /r̄, l̄, n̄/. Am văzut că, în romanica balcanică, consoanele geminate /rr, ll, nn/ au devenit consoane fortes : /r̄, l̄, n̄/ (cf. **3.322**).

Consoanele /r̄, n̄/ s-au transmis în româna comună. Dovada existenţei acestor foneme în perioada de care ne ocupăm o constituie tratamentul vocalelor imediat următoare (în cazul lui /r̄/) sau imediat precedente (în cazul lui /n̄/).

Astfel, după /r̄/, vocalele anterioare trec în seria posterioară, **3.2415.** (13). Schimbarea fonetică (13) are loc în toate dialectele româneşti. După cum am arătat însă (**3.2415**), ea se produce în mod independent în fiecare grup dialectal. Dovada o face faptul că, în textele dacoromâne din sec. al XVI-lea, se conservă forme cu vocalismul [e, i] după /r̄/, precum şi faptul că rezultatul substituţiei vocalice diferă de la arie dialectală la arie dialectală : unele dialecte au [e, i] > [ə] după [r̄], alte dialecte au [e, i] > [ə, ɨ], după [r̄], vezi exemplele şi comentariul de sub (13), **3.2415.**

Faptul că vocalele anterioare au avut un tratament diferit după /r̄/, în raport cu tratamentul pe care l-au avut după /r/ (poziţie în care s-au păstrat), dovedeşte că în dialectele româneşti a existat un /r̄/ cu particularităţi care îl distingeau de /r/ obişnuit. Acest /r̄/ existent în toate dialectele româneşti (cel puţin în faza lor veche) continuă un / *r̄/ din româna comună.

Înainte de /n̄/ vocalele au un tratament diferit în comparaţie cu tratamentul pe care îl au înainte de /n/. Se poate spune că, înainte de /n̄/, vocalele *nu sînt tratate ca vocale în poziţie nazală.*

Am văzut (**3.261**) că, în poziţie nazală, vocalele se închid : [o] > [u], [a] > [ə]. De asemenea, înainte de /n/ nu se produce diftongarea vocalelor [e, o] **(3.2612).**

În schimb, înainte de /n̄/ (< /nn/) vocalele rămîn nealterate iar diftongarea se produce : lat. *annu(m)* > dr. /an/ (nu /in/ !), lat. *pinna(m)* > rom. balc. **pena* > rom. com. [*pe̯ánə] > dr. [pánə] (10).

Tratamentul diferit al vocalelor care precedă un /n̄/ în raport cu vocalele care precedă un /n/, tratament care poate fi considerat de dată română comună, ne permite să considerăm că, în această perioadă, avem a face cu un fonem „fortis" /n̄/ opus fonemului /n/, iar /n̄/ nu este altceva decît continuarea fonemului /n̄/ din romanica balcanică. (Cf. Sala, 1964, p. 171.)

Consoana [n] din cuvintele slave a fost asimilată cu [n̄]; dovada o face faptul că, în cuvintele de origine slavă, [n] intervocalic nu determină închiderea vocalei precedente : v. sl. *rana, хrana* > dr. [ránə, hránə]. În *jupîn, smîntînă, stăpîn, stînă, stîncă* : v. sl. *županŭ, sŭmętana, stopanŭ, stanŭ, stěnka* închiderea [a] > [ɨ] se explică fie prin faptul că, probabil, aceste cuvinte au pătruns în română într-o epocă veche, în care regula închiderii lui [a] continua să funcţioneze, fie prin faptul că aceste cuvinte nu sînt de origine slavă (cf. Rosetti, 1964, III, 96 ; Sala, 1964, p. 176).

Consoana /l̄/ din romanica balcanică s-a confundat cu consoana corespunzătoare /l/ în următoarele condiţii :

(52) [l] > [r] în contextul V — V

Exemple : lat. *sole(m), melum* > dr. [se̯áre], [măr] ; *ar.* [soáre, mer] (Papahagi, 1963, s.v.) ; megl. [soári, mer] (Capidan, 1936, s.v.) ; ir. [sóre, mer] (Philippide, 1927, p. 115).

Se observă că toate dialectele prezintă [r] în locul unui lat. [l] intervocalic. Fenomenul nu apare în elementele de origine slavă : cf. dr. [kolák], ar. [kulák] : v. sl. *kolačĭ* ; dr., ar. [ʒále] : v. sl. *žalĭ* (Rosetti, 1964, III, p. 58) ; dr. [toĉílə, pílə] : v. sl. *točilo, pila.*

Consoana geminată [ll] s-a păstrat în toate cazurile, cu excepţia următoarelor :

(53) [l̄] > [j] în contextul — $\begin{cases} [i] \\ [j] \end{cases}$

(schimbare perfect paralelă cu (48)).

Exemple : lat. *gallina* > [gəínə], ar., megl. [gəl'ínə] ; lat. *palliola* > dr. [pəjo̯árə] (cf. Graur-Rosetti, 1947, p. 260).

Înainte de un [a] neaccentuat [l̄] are două reflexe :

(54 a) [l̄] > ∅ în contextul — — [a]

(54 b) [l̄] > [w] în contextul — — [a]

Reflexul (54 a) este caracteristic pentru dacoromână şi istroromână : lat. *stella, vitella* > dr. [ste̯a, vice̯á], ir. [ste̯, vice̯] (Philippide, 1927, p. 116).

Reflexul (54 b) este caracteristic pentru aromână şi meglenoromână : lat. *catella, stella* : ar. [kəcáwə, ste̯áwə, ste̯áo], megl. [kəcáwə, stéwə] (Philippide, 1927, p. 116).

Philippide, 1927, p. 115—116 consideră că prin (54 b) grupul [wə] dispare cînd este precedat de [e], iar [u] se păstrează în forma articulată a cuvîntului.

Trebuie, credem, corectată mai întîi condiţia dispariţiei grupului [wə] : acest grup nu dispare după un [e], ci după un

[ęa], deci [stęáwə] > [stea] şi nu [stéwə] > [ste]. Această precizare este necesară deoarece, în cazul în care admitem explicaţia lui Philippide, trebuie să explicăm prezenţa diftongului [ęa]; or, acesta nu poate fi explicat decît dacă admitem că, pornindu-se de la forma [*stéwə], s-a ajuns prin diftongare la [stęáwə] şi, ulterior, după [ęa], grupul [wə] a dispărut. Admiţînd cronologia inversă, prezenţa lui [a] din [stęáwə] rămîne neexplicată.

Graur-Rosetti (1947, p. 259—266) admit o altă ipoteză : [l] nu evoluează în sensul (54 b] ci în sensul (54 a); (cf. şi Densusianu, 1938, p. 39—41) cu alte cuvinte [l̄] nu se „vocalizează" ci dispare, de unde [*stelā] > [stęa]. Forma articulată urmează să fie deci *stea* + *a* > [*stęáa]. Pentru evitarea hiatului [aa], între cele două vocale se dezvoltă semivocala [w], de unde [*stęáa] > [stęáwa]. Forma [stęáwə] se explică prin analogie, conform proporţiei :

casa — casă, steaua — X, unde X = *steauă.*

Cele două ipoteze se pot formula pe scurt în felul următor :

(a) rom. com. [stęáwə — stęáwa]

ar., megl. (conservă) [stęáwə — stęáwa]

dr., ir. (inovează) [stęa — stęáwa]

(b) rom. com. [stęa — stęáwa]

ar., megl. (inovează) [stęáwə — stęáwa

dr., ir. (conservă) [stęa — stęáwa]

După părerea noastră, nu se pot aduce argumente decisive în favoarea nici uneia dintre ipotezele formulate (pentru referinţe bibliografice mai ample, cf. Graur-Rosetti, 1947, p. 259).

Cu toate acestea, indiferent de ipoteza adoptată, trebuie să observăm că (54 a) sau (54 b) au aceleaşi rezultate : în poziţia amintită nu mai apare un fonem /l̄/.

După cum se observă, schimbările (52) — (54 a, b) au ca rezultat necesar dispariţia opoziţiei /l̄ : l/. Principala cauză a dispariţiei acestei opoziţii este schimbarea (52) : deoarece opoziţia /l̄ : l/ nu apare decît în poziţie intervocalică, rotacizarea consoanei /l/ face ca opoziţia *liquidă continuă fortis/liquidă continuă slabă* să se transforme în opoziţie cu *liquidă continuă/liquidă întreruptă* (adică /l : r/). Caracterul fortis al lui /l̄/ intervocalic devine o trăsătură pur fonetică. Schimbările fonetice (53) şi (54 a, b) nu fac decît să restrîngă distribuţia sunetului [l̄] : el nu poate apărea înainte de [i, j] şi [a] neaccentuat.

În felul acesta [l̄] şi [l] devin două variante ale aceluiaşi fonem, aflate în distribuţie complementară : [l] apare în poziţie intervocalică (cu excepţia restricţiilor introduse de (53) şi (54)), iar [l] apare în celelalte poziţii.

Cronologia propusă de Sala, 1964, p. 174—175 trebuie modificată în sensul celor arătate aici : distincţia fonologică dintre consoanele fortes şi consoanele slabe se păstrează în limba română *numai* în cazul perechilor /r̄ : r/, /n̄ : n/; distincţia /l̄ : l/ dispare încă din perioada română comună.

3.345. CONSOANA /h/. Spiranta velară [h] a fost reintrodusă în limba română prin împrumuturile făcute din slavă (Rosetti, 1964, III, p. 104). Este de presupus că acest fenomen a apărut încă din perioada română comună, deoarece există un număr de cuvinte slave care conţin sunetul [h], şi care sînt comune dacoromânei şi aromânei (asupra acestei cronologii, cf. Rosetti, 1964, III, p. 57—58) : v. sl. *hraniti* : dr. *hrăni*, ar. *hrăniri*, v. sl. *duhŭ* : dr., ar. *duh*.

Consoana [h] poate apărea, în aceste condiţii, în aceleaşi poziţii în care apare şi consoana [k]: într-un cuvînt ca rom. com. [*dúhu] (cu [u] final introdus prin analogie cu situaţiile în care era motivat etimologic, vezi mai sus, **3.272**, 3°), sunetul [h] apare în aceeaşi poziţie cu [*k] din rom. com. [*dúku] (< lat. *duco*).

După Brîncuş, 1961, [h] ar fi transmis din limba-substrat, dat fiind că există unele cuvinte comune albanezei şi românei, cuvinte care conţin sunetul [h]. După cum se poate observa, şi în acest caz trebuie să admitem că, în sistemul consonantic al românei comune, exista un [*h]. Rosetti, 1966, p. 64—66 nu aminteşte de existenţa fonemului /h/ în româna comună.

3.346. RESTRICŢII ÎN DISTRIBUŢIA CONSOANELOR. În urma schimbărilor fonetice petrecute în perioada de trecere de la romanica balcanică la româna comună, au apărut o serie de restricţii în ce priveşte distribuţia consoanelor.

3.3461. Finala de cuvînt. În urma căderii consoanelor finale /m, t, s/ (41 b), finala cuvîntului devine, în româna comună, vocalică. Rezultă de aici că, în româna comună, consoanele nu pot apărea înainte de pauză.

3.3462. Velarele înainte de dentale. Oclusivele velare /k, g/ nu pot apărea înaintea dentalelor datorită schimbărilor fonetice următoare:

(55) ks > ps

(56) kt > pt

Schimbările (55), (56) sînt comune tuturor dialectelor:

Exemple: (55) lat. *coxa* > dr., ar. [kọ́apsə]; lat *frixit* > dr., ar. [frípse]; lat. *frixi* > megl. [frip ʃ] > [fri ʃ]; lat. *coxi* > megl. [kóp ʃ u]; lat. *toxicum* > ir. [tópsekə] (cf. Philippide, 1927, p. 173). (56) lat. *octo*, *pĕctu(m)* > dr. [opt, pjept]; ar. [óptu, ḱéptu]; megl. [wopt, ḱept]; ir. [opt, kl'ept] (Philippide, 1927, p. 172—173).

Schimbările fonetice (55), (56) sînt comune românei şi albanezei; evoluţia prin substituirea consoanelor din seria velară cu consoane din seria labială poate fi eventual pusă pe seama substratului (vezi discuţia şi referirile bibliografice în Rosetti, 1964, II, p. 91—92; I, p. 100—101; pentru problema mecanismului acestor schimbări, vezi Graur-Rosetti, 1947, p. 266—300).

După cum am arătat mai sus, schimbarea [gn] > [mn] (39) poate fi eventual pusă în legătură cu (55) şi (56).

3.3463. Palatalizarea labialelor. Labialele /p, b, f, v, m/ se palatalizează atunci cînd sînt urmate de /i/ (realizat fonetic ca [i], [j] sau [i̯]).

Fenomenul se produce prin dezvoltarea unui element fricativ palatal după labială, surd: [h'], sau sonor: [y], după cum labiala este surdă sau sonoră. Este de presupus că, după nazala /m/, [y] a fost însoţit de vibraţii nazale: [ỹ]; sunetul [ỹ] a fost instabil şi a evoluat la [ń]. Ulterior, în unele graiuri elementul fricativ se poate transforma în ocluziune palatală [ḱ, ǵ]; stadiul următor al fenomenului este constituit din eliminarea consoanei labiale.

Palatalizarea, în diversele ei stadii, este redată de:

(57) (a) [p, b, m, f, v] > [ph', by, mỹ, fh', vy]

în contextul — { [i] [j] [i] }

(b) [ph', by, mỹ] > [pḱ, bǵ, mń]

(c) [pḱ, bǵ, mń, ph', vy] > [ḱ, ǵ, ń, ḧ, y].

Uneori (57 c) este urmat de

(d) [y] > [ǵ].

Cele patru etape în (57) reprezintă (cu mici modificări) procesul de palatalizare a labialelor așa cum a fost descris de Rosetti, 1926, p. 114; cf. și Rosetti, 1966, p. 85—89.

Palatala dezvoltată după labială poate evolua la stadiul de africată:

(e) [pḱ, bǵ] > [pĉ, bĝ]

De unde, prin dispariția labialei:

(f) [pĉ, bĝ] > [ĉ, ĝ].

Este de observat că ordinea (a) — (f) este și ordinea cronologică a apariției diverselor forme de palatalizare.

Se poate spune deci că, într-un dialect în care palatalizarea are forma (57 c), fenomenul este mai vechi decît într-un dialect în care are forma (57 b), cf. în acest sens Macrea, 1936 — 1938, p. 156.

În aromână, fenomenul este general (cf. Capidan, 1932, p. 292—311, în special p. 292—293) și nu prezintă niciodată forme „intermediare" de palatalizare (adică cele de tipul (57 b)), ceea ce dovedește că, în aceste dialecte, fenomenul este mai vechi decît în dacoromână, unde se conservă și forme de tipul (57 b).

În dacoromână, fenomenul nu este general. Aria palatalizării labialelor nu include Banatul și o parte din Muntenia.

În meglenoromână, palatalizarea afectează întreaga serie a labialelor în toate cuvintele numai într-o singură localitate, *Țîrnareca*.

În celelalte localități, [b] nu este niciodată alterat, iar celelalte labiale nu se palatalizează în toate cuvintele (cf. Rosetti, 1926, p. 131; Capidan, 1925, p. 124—127).

În istroromână, labialele sînt conservate (cf. Rosetti, 1926, p. 124—129; Pușcariu, 1926, p. 102—103).

Pentru discuția în legătură cu cîteva forme care ar părea că atestă palatalizarea (*kl'ept, ţâptir, (g)l'erm, mńie, mńálă*),

cf. Rosetti, *loc. cit.*, p. 126—129; Pușcariu, *loc. cit.*, p. 102—103 și referințele bibliografice din aceste lucrări.

Textele românești din sec. al XVI-lea nu atestă fenomenul pentru Muntenia și sudul Ardealului (Rosetti, 1966, p. 241). Pentru nordul Ardealului, Maramureș și Moldova, este atestată palatalizarea consoanei /f/ (nu și a celorlalte labiale). În secolele următoare, în textele provenind din nordul Ardealului, Maramureș și Moldova, începe să fie atestată și alterarea celorlalți membri ai seriei.

Această situație arată că palatalizarea labialelor în dacoromână nu poate fi veche: procesul începe în sec. al XVI-lea prin alterarea unuia dintre membrii seriei, /f/, și se continuă în secolele următoare (cf. Rosetti, 1966, p. 243-245).

Teoria lui Densusianu (1938, p. 111—112) sau Pușcariu (1937, p. 79—83), susținută cu argumente de geografie lingvistică de Macrea, 1936—1938, p. 92—160, în special, p. 159——160, în conformitate cu care palatalizarea labialelor ar fi veche în dacoromână și că ea nu apare notată în textele din sec. al XVI-lea din cauză că limba scrisă impunea formele cu labialele conservate, nu poate fi susținută pentru motivele arătate de Rosetti (1966, p. 244—245; cf. și referințele bibliografice de la p. 245): în sec. al XVI-lea nu poate fi vorba de o tradiție a limbii scrise care să aibă atît de mare prestigiu încît să împiedice notarea acestui fenomen. În plus, putem adăuga observația următoare: dacă admitem că prestigiul limbii scrise a împiedicat notarea palatalizării în sec. al XVI-lea, cum putem explica faptul că, mai tîrziu, în secolele următoare, cînd, în mod normal, tradiția limbii scrise se întărise, aceeași tradiție nu a împiedicat notarea fenomenului.

Dacă influența limbii scrise a împiedicat notarea palatalizării consoanelor /p, b, m, v/, de ce nu a împiedicat și notarea palatalizării lui /f/? Nu poate fi luat în considerație argu-

mentul, adus de Densusianu (*loc. cit.*), că pronunțarea [ḱ] pentru [f] ar fi mai puțin depărtată de norma limbii scrise decît pronunțarea palatalizată a celorlalte labiale : [ḱ] este tot atît de (puțin) diferit de [f], ca și [ḱ] de [p] (cf. Rosetti, *loc. cit.*, și referințele bibliografice).

Caracterul relativ recent al palatalizării labialelor în dacoromână precum și absența acestei schimbări fonetice din istroromână ne face să considerăm, împreună cu Rosetti (1926, p. 133—134), că acest fenomen s-a produs în mod independent în dialectele în care apare (aromână, meglenoromână, pe de o parte, și dacoromână, pe de alta). Această cronologie este admisă ca posibilă și de Meyer-Lübke, 1921—1922, p. 17.

Cele arătate ne permit să tragem concluzia că, în româna comună, labialele erau intacte. În termeni de distribuție, această concluzie se poate formula în felul următor : în româna comună, nu apăruse restricția în conformitate cu care, înainte de [i, j] sau [i̯] nu puteau apărea consoane din seria labială. Opoziția *labial/palatal* se putea face și în contextele [i, j, i̯].

4. EVOLUȚIA SISTEMULUI FONOLOGIC ROMÂN COMUN ÎN DIALECTELE DE NORD (ISTROROMÂN ȘI DACOROMÂN)

Pentru motive care vor fi arătate în acest capitol, în dialectele de nord (istroromâne și dacoromâne) româna comună evoluează în două direcții :

(a) un grup dialectal de vest și nord-vest

(b) un grup dialectal de sud și sud-est.

Grupul (a) include dialectele vorbite în Moldova, Ardealul de nord, de vest, Banatul și dialectele istroromâne.

Grupul (b) include dialectele vorbite în Muntenia, Oltenia și Ardealul de sud.

Nu se poate vorbi deci nici de o perioadă de unitate istro-dacoromână, și nici de o perioadă de unitate dacoromână. Nu putem vorbi deci de o „română de nord" (din care ar deriva dialectele dacoromâne, pe de o parte, dialectele istroromâne, pe de alta) și nici de o „dacoromână comună" din care ar deriva dialectele actuale ale dacoromânei.

În cele ce urmează, vom începe cu discutarea situației dialectelor dacoromâne și vom continua cu stabilirea raporturilor dintre dialectele dacoromâne și dialectele istroromâne.

4.1. DIALECTELE DACOROMÂNE

În acest capitol, vom stabili care sînt trăsăturile caracteristice ale sistemului fonologic al dialectelor dacoromâne, care disting aceste dialecte de *româna comună*, pe de o parte, de dialectele de sud, pe de altă parte. În al doilea rînd, vom stabili cronologia schimbărilor fonetice care duc la apariţia unui sistem fonologic caracteristic acestor dialecte.

4.11. SISTEMUL VOCALIC

4.111. Sistemul vocalic al tuturor dialectelor dacoromâne diferă în acelaşi timp de sistemul român comun şi de sistemele dialectelor sud-dunărene şi istroromâne prin faptul că este constituit din 7 vocale (cu *două* vocale centrale):

i	ɨ	u
e	ə	o
	a	

Fig. 9

Din punctul de vedere al *distribuţiei* se pot stabili următoarele caracteristici:

1°. După labiale, atunci cînd silaba următoare nu conţine o vocală prepalatală, [e] devine [ə], [e̯a] devine [a], cf. **3.2412**, (10). Fenomenul are loc în majoritatea dialectelor româneşti, cu excepţia unei arii situate în sud-vestul teritoriului (punctul 833 din ALRT, unde schimbarea nu se produce; am înregistrat forme ca [me̯ásə, pome̯ánə]; Philippide, 1927, p. 41—42 înregistrează absenţa schimbării fonetice (10) şi în alte localităţi).

2°. În toate dialectele dacoromâne, consoanele rom. com. [*ʃ', *ʒ'] s-au depalatalizat, cf. **3.2413** (11). Rezultatul acestei depalatalizări a fost că vocalele [e, i] sînt înlocuite cu [ə, ɨ] după aceste consoane depalatalizate. Unele dialecte (de tip muntean) repalatalizează pe [ʃ, ʒ].

Trăsătura menţionată distinge dialectele dacoromâne de româna comună dar nu şi de dialectele aromâne şi meglenoromâne.

Istroromâna nu cunoaşte această schimbare: [cersít, úse] (Puşcariu, 1926, II, p. 122); cf. totuşi [sə́se] (*ibid.*).

3°. După [r̄], seria [e, i] este înlocuită cu seria [ə, ɨ], cf. **3.2415** (13). Fenomenul este de dată recentă, cel puţin în dialectele moldoveneşti (vezi mai sus **3.2415**).

Dialectele dacoromâne diferă de celelalte dialecte numai prin faptul că, după [r̄], pot apărea *două* foneme centrale, în timp ce, în rest, apare un singur fonem central. De fapt, diferenţa se reduce la diferenţa *de inventar* al fonemelor vocalice, semnalată la începutul acestui paragraf.

4°. În situaţiile enumerate sub (14) (a-d) **(3.2416)** toate dialectele dacoromâne cunosc în momentul de faţă un [ə]: *cîntăm, mări, cîntă, stă*. Prin aceasta, dacoromâna diferă de româna comună; inovaţia este însă paralelă cu aceea petrecută în acelaşi sens în aromână şi meglenoromână.

În vechea dacoromână (sec. al XVI-lea) situaţia este asemănătoare cu aceea din istroromână unde schimbarea (14) nu se produce cu consecvenţă perfectă.

5°. În poziţie nazală (—[n](C)V sau—[m] CV)majoritatea dialectelor dacoromâne au o vocală centrală închisă: [ɨ], în locul vocalei centrale [*ə] din româna comună şi din celelalte dialecte româneşti (cf. **3.2421** (16); **3.2422** (17); **3.2423** (18)).

4.112. Vom încerca în continuare să stabilim *cronologia* schimbărilor amintite sub **4.111**, care determină apariția unor trăsături caracteristice ale dialectelor dacoromâne.

4.1121. Apariția vocalei /ɨ/. Vocala /ɨ/ apare în dialectele dacoromâne ca fonem independent de /ə/ datorită schimbărilor fonetice (11) (= depalatalizarea consoanelor /ʃ', ʒ'/) și (13).

După (11) seria vocalelor anterioare este înlocuită de seria consoanelor centrale, [ə, ɨ]:

(58) [e, i] > [ə, ɨ] după $\left.\begin{matrix}[ʃ]\\[ʒ]\end{matrix}\right\}$ —

Datorită schimbărilor (58) și (13) sunetele [ə] și [ɨ] pot apărea în aceeași poziție, în cuvinte diferite: rom. com. [* iŋgrəʃ'ém, * jeʃ'ím] > [* iŋgrəʃém, * jeʃím] (11) > [iŋgrəʃəm, jəʃɨm] (58); rom. com. [*iŋgriʒ'ésk, iŋgriʒ'ím] > [iŋgriʒésk, iŋgriʒím] (11) > [iŋgriʒəsk, iŋgriʒɨm] (58).

Dat fiind că între [ə] și [ɨ] se stabilește un raport de comutare, putem spune că cele două sunete aparțin la foneme diferite: /ə/ și /ɨ/.

A. Avram (1964, p. 46—58) consideră că apariția fonemului /ɨ/ s-ar datora unei tendințe de închidere a lui [ə] la [ɨ], în cuvintele în care [ə] nu alterna cu altă vocală; deci [* vər] > [vɨr] în timp ce un cuvînt ca [vər] (< lat. *veru(m)*) menține pe [ə], deoarece acesta alternează cu [e], în forma de plural: [ver^{i}]. Această schimbare se produce după sec. al XVI-lea. Textele din această perioadă nu atestă vreo distincție între [ə] și [ɨ]. Lipsa oricărei atestări a distincției dintre cele două sunete este interpretată de Avram ca reflectînd stadiul de evoluție a sistemului vocalic la acea epocă.

După părerea noastră, trebuie admis că, cel puțin în dialectele de tip muntean, fonemul /ɨ/ a apărut într-o perioadă *anterioară sec. al XVI-lea.*

Am văzut (cf. **3.3423**, 2°) că, în dialectele de tip muntean, forme de tipul [kəmáʃə, bəʃɨkə] sau [kəmáʃ'e, bəʃ'íkə], cu

vocalismul [a] sau [ə] după labială, presupun o cronologie diferită a depalatalizării lui [ʃ'] în raport cu cronologia depalatalizării lui [ʃ'] în dialectele de tip moldovean: în dialectele de tip muntean depalatalizarea consoanelor rom. com. [*ʃ',*ʒ'] *precedă* schimbarea fonetică (10) ([e, ęa] > [ə, a] după labiale), în timp ce, în dialectele moldovenești, o urmează.

Schimbarea (10) caracterizează exclusiv dialectele dacoromâne, așadar este o schimbare care apare relativ tîrziu (= după despărțirea dialectelor istroromâne). Ea este în același timp anterioară sec. al XVI-lea, deoarece textele acestei epoci nu atestă niciodată conservarea vocalismului [e, ęa] după labială.

Ar urma deci, dacă admitem ipoteza formulată de Avram, că, în dialectele de tip muntean (unde depalatalizarea fonemelor rom. com. /*ʃ', *ʒ'/ este anterioară schimbării (10) și, implicit, secolului al XVI-lea), în urma depalatalizării celor două consoane, vocalele /e, i/ s-au confundat într-un singur fonem, /ə/; deci rom. com. /*iŋgrəʃ'ém, *jeʃ'ím/ > [* iŋgrəʃém, *jeʃím] > [*iŋgrəʃəm, *jeʃəm].

În acest caz, rămîn neexplicate două lucruri:

1°. Cum se ajunge în dialectele de tip muntean care repalatalizează pe /ʃ, ʒ/ la „restabilirea" vocalismului primar /e, i/. Cu alte cuvinte, cum se explică faptul că din forme ca [kəmáʃe, *kəmáʃəle; *jeʃəm, *iŋgrəʃəm; *iŋgriʒəsk, * iŋgriʒəm] rezultă, prin repalatalizarea consoanelor /ʃ, ʒ/: [kəmáʃ'e, iŋgrəʃ'ém, iŋgriʒ'ésk], pe de o parte; [kəmáʃile, jeʃím, iŋgriʒím], pe de altă parte.

2°. Cum se ajunge în dialectele de tip muntean care *nu* repalatalizează consoanele /ʃ, ʒ/ să se stabilească, pornindu-se de la forme ca [kəmáʃə, *kəmáʃəle, * jeʃəm, iŋgrəʃəm, iŋgriʒəsk, *iŋgriʒəm], două serii de forme: unele cu [ə], altele cu [ɨ] după /ʃ, ʒ/, serii de forme în care [ə] corespunde unui [e]

originar, iar [ɨ] unui [i] originar : [kəmáʃə, iŋgrəʃəm, iŋgriʒəsk] față de [kəmə́ʃile, jeʃɨm, iŋgriʒɨm].

Aceste dificultăți dispar, dacă admitem că depalatalizarea consoanelor /*ʃ', *ʒ'/ a dus la apariția fonemului /ɨ/, prin schimbarea fonetică (58).

Explicația apariției fonemului /ɨ/ în dialectele de tip moldovean rezidă tot în schimbarea fonetică (58), întrucît nu există nici o dovadă asupra faptului că schimbarea (58) s-ar fi produs în dialectele de tip moldovean *după* închiderea lui [ə] la [ɨ] atunci cînd [ə] nu alterna cu o altă vocală. În aceste condiții, ipoteza formulată de noi are calitatea de a avea o capacitate explicativă mai largă (= explică în egală măsură faptele din dialectele muntenești și din cele moldovenești) și, în plus, nu întîmpină dificultățile menționate sub 1° și 2° (cf. E. Vasiliu, 1966 a, p. 15—19).

Rezultă din cele arătate că apariția vocalei /ɨ/ în dialectele dacoromâne are loc la date diferite : mai devreme, *înainte de sec. al XVI-lea*, în dialectele de tip muntean ; mai tîrziu, *după sec. al XVI-lea*, în dialectele de tip moldovean. Așadar, prezența vocalei /ɨ/ în inventarul fonemelor vocalice al dialectelor dacoromâne nu poate fi atribuită unei perioade de comunitate ci reprezintă o *inovație paralelă* a celor două tipuri dialectale : moldovean și muntean.

4.1122. Distribuția vocalismului /e, ęa/ după labiale. Schimbarea fonetică (10) caracterizează în exclusivitate dialectele dacoromâne însă, după cum am arătat sub **4.111**, 1°, nu este în același timp caracteristică pentru *toate* dialectele dacoromâne : există un număr de dialecte dacoromâne în care se păstrează vocalismul român comun [*e, *ęa] după labiale ; se poate cita în acest sens punctul 833 (ALRT) precum și următoarele localități menționate de Philippide (1927, p. 41—42) : Banat (2 localități) : [pęánə] ; Criș-Mureș : [pęánə] (în „cele mai multe

locuri" după observația lui Philippide), [męásə] (4 localități), [mer, per, ver, ovés, pęárə, kimęáʃə, kəmęáʃə] ; Someș-Tisa : [pęánə, pęárə, kemęáʃə]. Fenomene asemănătoare sînt semnalate în : Munteni-Pădureni, Oltenia (Mehedinți), Muntenia (2 locuri, Muscel), Moldova (Putna, Neamț, Suceava, Tecuci, Botoșani).

Philippide (*loc. cit.*, p. 42) explică toate aceste forme prin analogie (probabil după plural) și în conformitate cu sistemul de alternanțe [e/ęa] cu excepția formelor [ovés] și [sfęat].

Coincidența acestor forme cu cele din româna comună și cu cele din celelalte dialecte românești face însă posibilă și o altă ipoteză : că acolo unde apare, vocalismul [e, ęa] a fost *conservat* (ca și în dialectele sud-dunărene). În sprijinul acestei ipoteze vin cele două forme care, după cum arată și Philippide, nu se pot explica prin analogie.

Trebuie să arătăm că, indiferent de explicația adoptată pentru conservarea vocalismului [e, ęa] după labială, schimbarea (10) nu poate fi considerată ca o caracteristică a unei ipotetice „dacoromâne comune".

Dacă admitem explicația „prin analogie" propusă de Philippide și considerăm că (10) caracterizează *toate* dialectele dacoromâne, trebuie să avem în vedere că, în dialectele de tip muntean, (10) a fost precedată de (58), ceea ce înseamnă că, în perioada în care (10) s-a produs, nu mai putem vorbi de o unitate „dacoromână comună" ; existau deja două grupuri dialectale caracterizate, unele printr-un sistem vocalic cu 7 unități (dialectele de tip muntean), altele printr-un sistem vocalic arhaic, cu 6 unități (dialectele de tip moldovean) ; în felul acesta (10) trebuie considerată ca o *inovație paralelă* a celor două grupuri dialectale delimitate prin (58).

Dacă admitem explicația „prin conservare", aceasta înseamnă, în mod evident, că (10) nu poate fi atribuită unei

perioade de comunitate și că, dimpotrivă, alături de apariția la momente diferite a fonemului /i̯/, schimbarea (10) reprezintă un element de *diversificare* a dialectelor dacoromâne.

4.1123. Vocalele /e, i/ **după** /ʃ, ʒ/. După depalatalizarea consoanelor /*ʃ′, *ʒ′/ din româna comună, aceste consoane depalatalizate determină substituția vocalelor din seria anterioară, /e, i/, cu vocalele din seria centrală, /ə, i̯/ (58).

Am arătat însă (**4.1121**) că schimbarea (58), în urma căreia apare fonemul /i̯/, se face la date diferite în cele două tipuri dialectale, muntean și moldovean. În felul acesta, (58) devine un criteriu de *diferențiere* și, în consecință, în nici un caz nu poate fi atribuit unei perioade de comunitate a dialectelor dacoromâne. Dimpotrivă : cronologia schimbării fonetice (58) reprezintă de fapt cronologia apariției grupului dialectal *muntean* distinct de grupul moldovean, care conservă, pentru un timp, sistemul vocalic român comun.

4.1124. Vocalele /e, i/ **după** /r̄/. Înlocuirea seriei /e, i/ prin seria /ə, i̯/ după un /r̄/ apare, în momentul de față, în majoritatea dialectelor dacoromâne.

După cum am arătat însă (cf. **4.111**, 3° și **3.2415**), această schimbare fonetică, (13), este de dată relativ recentă : textele moldovenești din sec. al XVI-lea conservă uneori vocalismul primar /e, i/ (cf. **3.2415**). Textele muntenești din aceeași perioadă indică vocalismul secundar /ə, i̯/ în aceeași poziție (cf. **3.2415**). Este deci probabil că, în dialectele muntenești, schimbarea (13) a apărut *mai curînd* decît în dialectele moldovenești. Rezultă de aici că nici schimbarea (13) nu poate fi atribuită unei perioade de comunitate.

4.1125. Vocala /ə/ **în poziție de alternanță.** Am văzut că în forme de tipul *cîntăm*, *mări*, *cîntă* (unde /ə/ alternează cu /a/ din *cîntăți*, *mâre*, *cîntăși*) /ə/ apare ca rezultat al unei inovații paralele a dialectelor românești (cf. **3.2416**). Deși greu de

explicat, această schimbare, (14), trebuie considerată ca avînd loc în mod independent în fiecare grup dialectal, deoarece vechea dacoromână (sec. al XVI-lea) precum și istroromâna conservă uneori formele cu /a/ primar.

Textele sec. al XVI-lea arată că formele cu /a/ conservat sînt considerabil mai frecvente în textele din nordul Moldovei, Maramureș și Banat (deci textele provenind de pe aria dialectului de tip moldovean) decît în textele lui Coresi (cf. Densusianu, 1938, p. 150–151, 153 și, în special, 155–156), care aparțin dialectului muntean.

Cronologia fenomenului este mai greu de stabilit. Există însă unele argumente care, credem, pledează în favoarea unei *inovații paralele* în cele două grupuri dialectale (moldovean și muntean) :

1°. În sec. al XVI-lea schimbarea (10) ([e, e̯a] > [ə, a] după labială) era încheiată în ambele grupuri dialectale, în timp ce (14) era încă în curs de efectuare. Această situație ne face să presupunem că (14) a apărut *după* (10), și deci, implicit, după (58) (care precedă pe (10) în grupul muntean). Nu este însă mai puțin adevărat că la această presupunere se poate obiecta : nu este necesar ca o schimbare fonetică *începută* înaintea alteia să se și *încheie* înaintea ei.

În cazul în care admitem cronologia (58) — (10) — (14), admitem în mod implicit că (14) apare în mod independent (dar paralel), în cele două grupuri dialectale.

2°. Frecvența mai mare a formelor cu /a/ în dialectele de tip moldovean reprezintă reflectarea statistică a faptului că, în aceste dialecte, stadiul arhaic a fost *conservat* într-o măsură mai mare decît în dialectul muntean. Acest arhaism al dialectelor de tip moldovean concordă cu celelalte fenomene arhaice semnalate pînă acum (lipsa fonemului /i̯/, conservarea consoanelor *palatale* /ʃ′, ʒ′/, conservarea vocalismului /i, e/ după

/r̄/). Faptul că vocalismul /a/ este conservat în *grade diferite* în cele două grupuri dialectale pledează în favoarea *independenței* fenomenului pe cele două arii dialectale.

4.1126. Vocala /ə/ în poziție nazală. În dialectele dacoromâne s-a produs închiderea

(59) [ə] > [ɨ] în contextul — $\begin{cases}[n]\ (C)V\\ [m]\ CV\end{cases}$

Exemple: rom. com. [* vénə, * véntu, * kə́ntu, * kə́mpu] > dr. [vɨ́nə, vɨnt, kɨnt, kɨmp].

Forme ca rom. com. [*vénə, *véntu] au devenit [*və́nə, *və́ntu] în urma schimbării (10), prin care [e] devine [ə] după labiale.

Cronologia schimbărilor fonetice (10) și (59) trebuie să fi fost (10) — (59) și nu invers. Într-adevăr dacă admitem cronologia propusă obținem: rom. com. [*vénə, *véntu] > dr. [*və́nə, *və́ntu] (10); rom. com. [*kə́mpu, *kə́ntu] rămîn neafectați (10): [*kə́mpu, *kə́ntu]; dr. [*və́nə, *və́ntu, *kə́mpu, *kə́ntu] > [vɨ́nə, vɨnt, kɨmp, kɨnt] (59).

Dacă admitem cronologia inversă, obținem: rom. com. [* kə́mpu, *kə́ntu] > dr. [kɨmp, kɨnt] (59); rom. com. [*vénə, *véntu] rămîn neafectați de (59): [* vénə, * véntu]; [*vénə, *véntu] > dr. [*və́nə, *və́ntu] (10).

Cele arătate dovedesc că închiderea [e] > [ɨ] în poziție nazală trebuie să se fi produs *după* ce [e] > [ə] după labiale. Am văzut însă că (10) a fost precedată de (58) și că, în consecință, schimbarea (10) reprezintă o inovație paralelă a grupului moldovean și a celui muntean. Fiind plasată *după* (10), urmează că și (59) reprezintă tot o inovație paralelă. Cu alte cuvinte, (59) are loc în mod *independent* în cele două grupuri dialectale dacoromâne. Concluzia noastră, bazată pe cronologia relativă a schimbărilor fonetice, coincide cu cronologia stabilită de Avram (1964, p. 58—59), pe baza analizei grafiei din sec. al XVI-lea.

4.12. SISTEMUL CONSONANTIC

Trăsăturile sistemului consonantic care diferențiază dialectele dacoromâne de româna comună sînt următoarele:

1°. Depalatalizarea consoanelor rom. com. /*ʃ′, *ʒ′/ (cf. **3.2413** (11), **4.111**, 3°; **4.1121**, **4.1123**);

2°. Dispariția opoziției dintre palatalele /ń, l′/ și non-palatalele /n, l/;

3°. Dispariția opoziției de forță /n̄, r̄/ : /n, r/;

4°. Apariția fonemelor palatale /ḱ, ǵ/.

4.121. CONSOANELE /*ʃ′, *ʒ′/ din româna comună s-au depalatalizat la epoci diferite: mai întîi (înainte de sec. al XVI-lea) în grupul muntean, mai tîrziu (după sec. al XVI-lea) în grupul moldovean (vezi referințele de sub **4.12**, 1°).

4.122. CONSOANELE /ń, l′/. Consoanele palatale /ń, l′/ au avut în dialectele dacoromâne o evoluție întrucîtva diferită una față de cealaltă.

Consoana /ń/ a dispărut din toate dialectele dacoromâne, cu excepția celor din Banat, evoluînd la [j]:

(60) [ń] > [j]

Exemple: rom. com. [* kúńu], [* víńe] > dr. [kuj, víje].

În Banat, se conservă stadiul [ń]: [kuń, vińe] (cf. ALRT, punctele 2, 27, 36, 47, 76). Același fonetism este atestat și în sec. al XVI-lea, conservat nu numai în textele provenind din Banat (PO), ci și în textele din nordul Moldovei și Maramureș (cf. Densusianu, 1938, p. 119—120; Rosetti, 1966, p. 254—256; Avram, 1964, p. 107-114).

Păstrarea stadiului [ń] este mult mai puțin frecventă în textele lui Coresi (dialect de tip muntean) (cf. Densusianu, 1938, p. 120).

Dat fiind că există încă şi astăzi dialecte dacoromâne cu [ń] păstrat, nu putem considera deci că (60) a avut loc într-o perioadă de unitate a dacoromânei.

Consoana [l'] a dispărut din toate dialectele dacoromâne, transformîndu-se în [j]:

(61a) [l'] > [j]

Exemple: rom. com. [*gəl'ínə, *l'épure] > dr. [gəjínə, jépure].

Aceeaşi schimbare s-a produs şi atunci cînd [l'] era precedat de [k, g]:

(61b) rom. com. [*kl', *gl'] > v. dr. [*kj, *gj].

Exemple: rom. com. [* kl'ámə, *gl'ácə] > v. dr. [*kjámə, *gjácə] (pentru evoluţia [kj, gj] > [ḱ, ǵ], vezi mai jos **4.124**).

În stadiul actual de evoluţie a dialectelor dacoromâne [l'] nu mai este conservat nicăieri. Stadiul [l'] este uneori atestat în grupul [kl'], în unele documente din Moldova anterioare secolului al XVI-lea: *Uréclĕ*, *Uncléta* (cf. *unchi*) (cf. Rosetti, 1966, p. 178—179).

Forma *Ugla* este, după cum arată Rosetti (1966, p. 179), o traducere în slavă a rom. *unghi* şi nu reprezintă un derivat din lat. *angulum*; acest cuvînt nu poate deci reprezenta o dovadă a conservării grupului [gl'].

Aşadar, considerăm, ca şi Rosetti (1966, p. 179), că nu poate fi susţinută în continuare părerea lui Densusianu (1926, p. 303; cf. şi 1938, p. 127—128), după care [kl'] trecuse la [ḱ] cu mult înainte. Trebuie să admitem că, în Moldova, [kl'] se mai menţinuse încă la începutul sec. al XV-lea.

Fonetismul [l'] în alte poziţii nu este atestat decît în *ljubi* şi *ljubov* (cf. Rosetti, 1966, p. 256; Densusianu, 1938, p. 120).

Este posibil ca prezenţa literei *l* să nu fie o atestare a fonetismului [l'] conservat ci, aşa cum arată Densusianu (*loc. cit.*), să reproducă grafia originalului slav din care s-a făcut traducerea (v. sl. *ljubiti*, *ljubovĭ*, *ljubovĭnikŭ*).

La prima vedere, situaţia descrisă pare să arate că (61a) ar putea fi atribuită unei perioade de comunitate a dacoromânei, fiind deci anterioară schimbării fonetice (58), care, după cum am văzut, marchează momentul scindării grupului dialectal muntean de grupul dialectal moldovean.

Schimbarea (61b) este posterioară schimbărilor (58)—(10), deoarece fonetismul [kl'] apare menţinut încă în sec. al XV-lea.

Prima cronologie nu poate fi însă acceptată, dacă luăm în consideraţie şi situaţia din istroromână.

Dacă presupunem că (61a) a avut loc înainte de (58) — (10), ar urma ca (61a) să caracterizeze şi dialectele istroromâne, deoarece acestea, după cum vom vedea, nu sînt decît o ramură a dialectelor de tip moldovean, deosebite de dialectele de tip muntean tocmai prin absenţa schimbării fonetice (58) (= depalatalizarea consoanelor /*ʃ', *ʒ'/). Cum istroromâna conservă însă stadiul [l'] (cf. mai sus **3.3431**), rezultă că schimbarea (61a) nu poate fi considerată ca fiind anterioară schimbării (58) deci aparţinînd unei presupuse perioade dacoromâne comune.

4.123. CONSOANELE /r̄, n̄/. Opoziţia de forţă /r̄, n̄ : r, n/ a dispărut din dialectele dacoromâne.

Condiţiile dispariţiei celor doi termeni, /r̄, n̄/, sînt diferite.

Se poate considera că dispariţia opoziţiei /r̄ : r/ are loc prin dispariţia primului termen, /r̄/, iar dispariţia fonemului /r̄/ nu poate fi plasată în nici un caz *înainte* de schimbarea (13) (cf. **3.2415**) prin care seria vocalelor anterioare /e, i/ este înlocuită cu seria vocalelor centrale /ə, ɨ/, după /r̄/. Dacă am

considera că dispariția distincției /r̄ : r/ precedă schimbarea (13), aceasta nu ar mai putea fi explicată.

Am văzut însă că schimbarea (13) are loc destul de tîrziu, deoarece textele dacoromâne din sec. al XVI-lea atestă încă forme în care (13) nu se produsese. Pe de altă parte, am văzut că, în sec. al XVI-lea, fonetismul arhaic /e, i/ este conservat în textele moldovenești, în timp ce textele muntenești atestă de regulă inovația (cf. mai sus **3.2415**, Densusianu, 1938, p. 55, 58, 70, 82—83). Această situație ne face să considerăm că (13) a avut loc la epoci diferite în cele două grupuri dialectale dacoromâne : mai întîi în grupul muntean, mai tîrziu în grupul moldovean. Putem spune în felul acesta că distincția /r̄ : r/ s-a menținut în dialectele moldovenești pînă după sec. al XVI-lea, în timp ce, în dialectele muntenești s-a pierdut dintr-o perioadă anterioară.

Rezultă de aici că dispariția distincției /r̄ : r/ nu poate fi nici ea atribuită unei perioade de comunitate a dialectelor dacoromâne.

Distincția dintre /n̄/ și /n/ se pierde pe două căi diferite :

(a) în o parte din dialectele de tip moldovean și în dialectele istroromâne prin rotacizarea consoanei slabe în poziție intervocalică (Pușcariu, 1937, p. 86—92, consideră că rotacizarea lui [n] intervocalic apare încă din româna comună) :

(62) [n] > [r] în contextul V — V

(b) în dialectele de tip muntean și în o parte din dialectele de tip moldovean, prin modificarea timbrului vocalic precedent.

Rotacismul este atestat în textele sec. al XVI-lea și al XVII-lea care provin din nordul Ardealului, Maramureș, Măhaci (Turda), Bucovina și Moldova (Rosetti, 1966, p. 249).

Rotacismul nu apare în textele care provin din sudul Ardealului, Banat, Oltenia și Muntenia (*ibid.*, p. 250).

Începînd din a doua jumătate a sec. al XVII-lea, în scrisorile particulare provenind din regiunea rotacizantă, rotacismul nu mai apare (*ibid.*, p. 252). Astăzi, fenomenul mai este cunoscut numai în Țara Moților, unde este evitat în conversația cu un străin (*ibid.*, p. 252).

Se observă deci că fenomenul reprezintă, în dacoromână, o particularitate fonetică în regres.

Rosetti (*op. cit.*, p. 252) consideră că grafiile cu *n* existente în textele sec. al XVI-lea provenind din regiunea rotacizantă reflectă coexistența a două pronunțări : cu [r] —caracteristică regiunilor cu rotacism — și cu [n] nealterat — caracteristică regiunilor învecinate, care nu cunoșteau rotacismul. Regresul fenomenului de rotacism se datorează deci extinderii celei de-a doua pronunții (*ibid.*, p. 252).

După cum au arătat Rosetti (1926, p. 147) și Avram (1964, p. 35), trebuie admis că, cel puțin în perioada de început a fenomenului, articularea lui [r] era însoțită de vibrații nazale [r̃]. În felul acesta se poate explica de ce [e] a putut trece la [i] într-un cuvînt ca *lat. bene* > [beře] > [bire] > ir. [bire], chiar după ce [n] intervocalic a fost rotacizat (cf. mai sus, **3.2611** ; Vasiliu, 1966 c, p. 256—257).

În dialectele istroromâne [r̃] se denazalizează, în dialectele dacoromâne care conservă pînă astăzi rotacismul, se păstrează ambele forme : [r̃] și [r] (cf. ALRT, punctul 61).

Prin schimbarea fonetică (62) /n/ slab ajunge să se opună consoanei fortis prin vibrații caracteristice pentru /r/, nazalitatea devenind o trăsătură fonetică redondantă. Rezultatul acestei situații este pierderea opoziției dintre nazala fortis și nazala slabă.

În dialectele de tip muntean, se poate presupune că distincția /n̄ : n/ dispare după ce procesul de închidere [en] > [in] s-a încheiat. Această datare se bazează pe următoarele considerente :

1°. Vocala [e] se închide înainte de [n] : rom. com. [*béne] > dr. [bíne], dar se conservă înainte de [n̄] : rom. com. [*pén̄e] > dr. [péne] (nu [*pine] !), rom. com. [*ĝén̄e] > dr. [ĝéne] (nu [*ĝín̄e] !).

2°. Cele arătate sub 1° demonstrează că în momentul schimbării

(63) [en] > [in]

distincția între [n̄] și [n] era încă păstrată. Cum (63) este posterioară schimbării (10) ([e, e̯a] > [ə, a] după labiale), rezultă că pierderea distincției [n̄ : n] are loc după (10). Se poate, cu alte cuvinte, spune că pierderea distincției [n̄ : n] se produce independent pe cele două arii dialectale dacoromâne.

3°. După ce (63) se produce, [n̄] și [n] ajung să fie în distribuție complementară : [n] apare în poziție intervocalică după vocalele [i, ɨ, u] (rezultate din închiderea [o] > [u], [a] > [ə] > [ɨ], [e] > [i]) și niciodată după diftongii [e̯a, o̯a, je]; consoana [n̄] nu apare după [i, ɨ, u] și poate apărea după diftongi. Rezultă că posibilitatea de contrast între cele două consoane dispare după ce (63) s-a produs. În felul acesta, chiar dacă distincția *fonetică* între [n̄] și [n] se menține și după [63], ea își pierde caracterul distinctiv, prin distribuția complementară a celor două consoane. Ulterior, la o dată care nu poate fi precizată în nici un fel, dispare și distincția fonetică dintre termeni, ajungîndu-se la situația din dialectele dacoromâne contemporane, care nu cunosc distincția fonetică dintre [n̄] și [n].

Rezultă din cele arătate că dispariția opoziției /n̄ : n/ are loc în condiții diferite în cele două grupuri dialectale dacoromâne ; dialectele muntenești nu cunosc schimbarea (62) și nu pierd deci distincția pe această cale. O parte din dialectele de tip moldovean pierd distincția prin schimbarea (62), altele, ca și dialectele muntenești, prin redistribuirea celor doi termeni ai opoziției. Cele două căi pe care opoziția /n̄ : n/ dispare coincid într-un anumit sens cu cele două grupuri dialectale : dialectele muntenești *nu* cunosc schimbarea (62) și prin aceasta se deosebesc de dialectele de tip moldovean, care o cunosc parțial.

Din cele de mai sus urmează că pierderea opoziției /n̄ : n/ nu poate fi atribuită unei perioade dacoromâne comune. Ea se produce în condiții și la date diferite în cele două grupuri dialectale.

4.124. CONSOANELE /ḱ, ǵ/. Apariția consoanelor /ḱ, ǵ/ în dialectele dacoromâne este legată de schimbarea fonetică (61b) (cf. **4.122**), prin care [l'] devine [j]. Ulterior, [k, g], în contact cu un [j], își deplasează punctul de articulare în regiunea palatală, devenind oclusive palatale :

(64a) [k, g] > [ḱ, ǵ] în contextul — [j]

Ulterior, semivocala [j] dispare, prin fuziunea cu palatala precedentă :

(64b) [ḱj, ǵj] > [ḱ, ǵ] în contextul — V

Am văzut însă (**4.122**) că grupul [kl'] este atestat și în sec. al XV-lea. Acest lucru ne face să considerăm că (64 a, b) nu pot fi atribuite unei perioade de comunitate a dialectelor dacoromâne ; aceste schimbări au loc mai tîrziu, în mod paralel în cele două grupuri dialectale (cf. Neiescu, 1963, p. 45—57, care arată că, în dialectele bănățene, [kl', gl'] au fost conservate un timp mai îndelungat decît în celelalte dialecte). Comparația cu istroromâna susține și ea cronologia stabilită aici : dat fiind că istroromâna nu este decît o ramură a dialectelor de tip moldo-

vean (cf. **4.122** și **4.31**), dacă am admite că schimbările (64 a, b) precedă apariția celor două grupuri dialectale (de tip muntean și de tip moldovean), ar trebui ca aceste schimbări să caracterizeze și dialectele istroromâne. Cum însă istroromâna nu cunoaște aceste schimbări, trebuie să considerăm că ele au avut loc în dialectele dacoromâne *după* separarea lor de istroromână și deci, implicit, după apariția celor două grupuri dialectale dacoromâne.

4.13. DOUĂ GRUPURI DIALECTALE DACOROMÂNE

Cele arătate sub **4.11** și **4.12** (sistemul vocalic și sistemul consonantic al dialectelor dacoromâne) arată că *nici una* dintre schimbările fonetice care caracterizează dialectele dacoromâne în raport cu româna comună și cu celelalte dialecte românești nu poate fi considerată ca aparținînd unei perioade de comunitate a dialectelor dacoromâne. Cu alte cuvinte, *nu se poate vorbi de o dacoromână comună, din care ar deriva genetic actualele grupuri dialectale ale dacoromânei.*

Toate schimbările fonetice care sînt comune celor două grupuri dialectale apar *după* alte două schimbări fonetice care *separă de la început* cele două grupuri: depalatalizarea consoanelor rom. com. /*ʃ′, *ʒ′/ și apariția (prin aceasta) a fonemului /ɨ/ în dialectele muntenești și rotacizarea consoanei /n/ în poziție intervocalică într-o parte a dialectelor de tip moldovean.

Rezultă de aici că între româna comună și actualele dialecte dacoromâne nu poate fi plasat un stadiu intermediar de comunitate a dialectelor dacoromâne (= dacoromâna comună), ci că trebuie considerat că, din româna comună, se despart de la început două grupuri dialectale: grupul *sud-estic*, pe care îl vom numi în mod convențional *grupul muntean*, și *grupul nord-vestic*, pe care îl vom numi în mod convențional *grupul moldovean.*

4.131. GRUPUL DIALECTAL MUNTEAN. Se caracterizează în opoziție cu aromâna comună și cu grupul moldovean prin:

(a) depalatalizarea consoanelor rom. com. /*ʃ′, *ʒ′/ (11)

(b) apariția fonemului /ɨ/ (58).

Datorită schimbării (11), consoanele /*ʃ′, *ʒ′/ sînt înlocuite cu /ʃ, ʒ/; așadar cele două consoane rezultate din (11) nu se mai grupează cu palatalele /ń, l′, ĉ, ĝ/ ci cu seria /s, t, d, ḍ/.

Datorită schimbării (58) apare fonemul /ɨ/ (cf. **4.1121**) iar distribuția vocalelor este modificată: vocalele anterioare nu mai pot apărea după /ʃ, ʒ/ (depalatalizați).

Vom prezenta acum comparativ vocalismul românei comune și vocalismul dialectelor muntenești:

româna comună:

i		u
	ə	
e		o
	a	

dialectele muntenești:

i	ɨ	u
e	ə	o
	a	

Distribuția vocalelor /e, i, ə, (ɨ)/ în româna comună și în dialectele muntenești:

română comună :

	e	i	ə
ʃ′	+	+	–
ʒ′	+	+	–

dialectele muntenești :

	e	i	ə	ɨ
ʃ	–	–	+	+
ʒ	–	–	+	+

Deosebirile în consonantism rezultă din compararea următoarelor diagrame :

română comună :

		Labiale	Labiodentale	Dentale	Palatale	Velare
	Oclusive	p b	– –	t d	ĉ ĝ	k g
	Continue	–	f v	s –	ʃ′ ʒ′	h
	Semioclusive	–	–	c d̨	–	–
Sonante	Nazale	m	–	n̄ n	ń	–
	Orale Oclusive	–	–	r̄ r	–	–
	Orale Continue	–	–	l	l′	–

dialectele muntenești :

		Labiale	Labiodentale	Dentale	Alveopalatale	Palatale	Velare
	Oclusive	p b	–	t d		ĉ ĝ	k g
	Continue	–	f v	s	ʃ ʒ	–	h
	Semioclusive	–	–	c d̨	–	–	–
Sonante	Nazale	m	–	n̄ n	–	ń	–
	Orale Oclusive	–	–	r̄ r	–	–	–
	Orale Continue	–	–	l	–	l′	–

Se observă că, în consonantism, ceea ce diferențiază dialectele muntenești de româna comună este absența palatalelor continue și prezența unei serii inexistente în româna comună, aceea a consoanelor continue alveopalatale. Această diferență nu este altceva decît mutația (11) care deplasează consoanele /*ʃ′, *ʒ′/ din seria palatală în seria alveopalatală.

4.132. GRUPUL DIALECTAL MOLDOVEAN. Acest grup dialectal se caracterizează negativ, prin *absența* inovațiilor semnalate sub **4.132**, care apar în grupul muntean. Așadar acest grup se distinge prin caracterul său arhaic.

Sistemul său vocalic este identic cu acela al românei comune, datorită faptului că schimbările (11) și (58) nu au loc în aceste dialecte. Distribuția vocalelor după /ʃ′, ʒ′/ este identică cu distribuția lor în româna comună. Sistemul consonantic este

identic cu cel al românei comune, deoarece /*ʃ', *ʒ'/ sînt menținute în seria palatală.

Rotacizarea consoanei /n/ în poziție intervocalică se produce ceva mai tîrziu decît momentul constituirii sistemului vocalic și consonantic muntean. Cu alte cuvinte, rotacizarea lui /n/ (62) nu reprezintă o inovație care poate fi considerată ca aparținînd unei perioade de comunitate a dialectelor de tip moldovean (așa cum (11) și (58) pot fi considerate inovații care caracterizează perioada de comunitate a grupului muntean), deoarece (62) nu apare în *toate* dialectele de tip moldovean.

Schimbarea (62) trebuie considerată o inovație ceva mai tîrzie a *unor* dialecte de tip moldovean. În perioada de comunitate, grupul moldovean conservă distincția /n̄ : n/, ca și dialectele de tip muntean.

4.2. DIALECTELE ISTROROMÂNE (ÎN COMPARAȚIE CU GRUPUL DIALECTAL MOLDOVEAN)

Examinăm în acest capitol trăsăturile pe care dialectele istroromâne le au în comun cu grupul dialectal moldovean, pentru a putea stabili raporturile genetice dintre dialectele istroromâne, pe de o parte, dialectele de tip moldovean și dialectele de tip muntean, pe de altă parte.

4.21. Sistemul vocalic al istroromânei este constituit din 6 vocale : /a, e, i, ə, o, u/ și nu din 7, ca în dialectele de tip muntean. Aceasta se datorește în parte faptului că /*ʃ', *ʒ'/ și-au menținut în istroromână caracterul palatal (cf. **3.342**, **4.111**, 2°). Pe de altă parte, chiar atunci cînd posteriorizarea vocalelor anterioare s-a produs sub influența unui /r̄/ precedent, rezultatul acestui proces a fost totdeauna un /ə/ și nu

/ə/ (< /e/) sau /i/ (< /i/), ca în dialectele dacoromâne (cf. mai sus **3.2415**).

Majoritatea dialectelor de tip moldovean a inovat mai tîrziu (după sec. al XVI-lea, vezi mai jos **5.311**) depalatalizînd și ele consoanele /*ʃ', *ʒ'/. Despărțirea istroromânei de grupul dialectal moldovean s-a produs însă, evident, înainte de această inovație, în perioada în care dialectele de tip moldovean mențineau încă vocalismul arhaic. Acest stadiu arhaic al dialectelor moldovenești a fost conservat în istroromână.

4.22 În istroromână, vocalismul /e, ea/ se conservă după labiale (cf. **3.2412**). Am văzut însă (**4.1122**) că schimbarea (10) (/e, ea/>/ə, a/ după labiale) reprezintă o inovație paralelă a celor două grupuri dacoromâne și că ea pare a nu fi generală în grupul dialectal modovean.

Se pot emite în acest caz două ipoteze care să explice paralelismul dintre istroromână și *unele* dialecte de tip moldovean :

(a) Istroromâna s-a despărțit de grupul dialectelor de tip moldovean înainte ca (10) să se fi produs.

(b) Istroromâna s-a despărțit de grupul moldovean după ce (10) s-a produs, însă nu din acele dialecte caracterizate prin (10), ci din dialectele care conservă stadiul român comun (/*e, *ea/ după labiale).

Am văzut însă (**4.1122**) că existența vocalismului /e, ea/ după labiale nu reprezintă cu siguranță *conservarea* vocalismului primar și că poate fi considerat ca fapt de regresiune analogică. Pentru acest motiv credem că este preferabilă ipoteza (a) care are avantajul de a nu se sprijini, la rîndul ei, pe o altă ipoteză, a cărei validitate nu poate fi stabilită (așa cum se întîmplă cu ipoteza (b) care implică la rîndul ei ipoteza că dialectele dacoromâne care au /e, ea/ după labială *conservă* într-adevăr stadiul arhaic).

4.23. În flexiunea substantivului şi a verbului, în istroromână, nu apare alternanţa lui /a/ cu /ə/ (*cîntaţi/cîntăm, cîntaşi/cîntă*). (Cf. mai sus, **3.2416** : [skəpɔ́n, rugɔ́n], Puşcariu, 1926, p. 185.)

Situaţia concordă, în parte, cu aceea din vechea dacoromână, în special cu dialectele de tip moldovean unde, în mod destul de frecvent, vocalismul primar /a/ era conservat în flexiunea substantivelor. (Cf. **4.1125.**) De la stadiul /a/, dialectele istroromâne inovează prin schimbarea lui /a/ accentuat în /ɔ/ : [*rugán, *skəpán] > [rugɔ́n, skəpɔ́n].

Dacă am admite că schimbarea (14) ar fi fost încheiată în momentul despărţirii dialectelor istroromâne de dialectele dacoromâne de tip moldovean, vocalismul actual /ɔ/ din istroromână nu ar putea fi explicat.

4.24. După un /r̄/, vocala /i/ este înlocuită cu /ə/ (cf. **3.2415**, (15)); vocala /e/ este, cu unele excepţii (cf. *rev*, Puşcariu, 1926, p. 77), trecută la /ə/ în aceleaşi condiţii (cf. **3.2415**; Puşcariu, 1926, p. 74).

Dat fiind că evoluţia fonetică a vocalelor /e, i/ după /r̄/ este diferită în istroromână (unde ambele s-au confundat într-un singur timbru vocalic /ə/) şi în dialectele de tip moldovean (unde /e/ > /ə/ iar /i/ > /ɨ/), precum şi faptul că, în textele sec. al XVI-lea care reprezintă dialectul de tip moldovean, se conservă vocalismul arhaic /e, i/, alături de vocala /ə/, putem considera că cele două grupuri dialectale (istroromân şi moldovean) au inovat pînă la un punct paralel de la un stadiu comun /e, i/ după /r̄/.

4.25. Închiderea vocalei /ə/ în poziţie nazală (59) nu s-a produs în istroromână, unde s-a păstrat stadiul arhaic /ə/ : [lə́rɛ] „lînă" (< lat. *lana(m)*, [mər] „mînă" (< lat. *manus*) (Puşcariu, 1926, p. 111); [kəntɔ́] „cînta", [plə́ŋgu] (*ibid.*, p. 75). Faptul dovedeşte că schimbarea fonetică (59) s-a produs în

dialectele dacoromâne (mai exact : în dialectele de tip moldovean) *după* despărţirea istroromânei de aceste dialecte. Istroromâna a conservat stadiul arhaic /ə/. Această cronologie concordă cu cele arătate mai sus (**4.1125**), unde spuneam că (59) s-a produs după schimbarea (10) (/e, ea/> /ə, a/ după labiale) : deoarece (10) nu apare în istroromână (ea s-a produs, probabil, după despărţirea acestui grup dialectal) urmează că, în mod normal, (59), apărînd după (10), nu putea să fie comună dacoromânei şi istroromânei.

Rezultă de aici că istroromâna şi dialectele de tip moldovean au, în perioada lor de comunitate, vocalismul arhaic /ə/ în poziţie nazală. Istroromâna *conservă* acest vocalism în timp ce dialectele de tip moldovean *inovează* după separarea de istroromână prin închiderea vocalei /ə/ la /ɨ/ în această poziţie (59).

4.26. Consoanele rom. com. /*ʃ', *ʒ'/ îşi conservă în istroromână caracterul palatal (cf. **3.2413** (11); **4.111**, 3°; **4.1123**; **4.121**). Din acest punct de vedere, istroromâna se opune, împreună cu dialectele de tip moldovean, dialectelor muntenești, unde depalatalizarea celor două consoane este mai veche.

Cele mai multe dialecte de tip moldovean au evoluat prin depalatalizarea celor două consoane ; această inovaţie s-a produs însă mai tîrziu, după sec. al XVI-lea (v. mai jos **5.311**), deci, evident, după perioada de comunitate cu istroromâna. În perioada de comunitate a celor două grupuri dialectale trebuie să presupunem că cele două consoane îşi păstrează caracterul palatal.

4.27. Istroromâna conservă consoanele palatale /ń, l'/ (cf. **3.3431**, **3.3432**, **3.3433**). Aceasta reprezintă o trăsătură pe

care istroromâna o are în comun cu *toate* dialectele românești, inclusiv cu vechea dacoromână (cf. **4.122**). Am arătat însă (**4.122**) că, în sec. al XVI-lea, frecvența fonemelor /ń, l'/ este mai mare în dialectele de tip moldovean decît în dialectele de tip muntean, unde cele două consoane evoluaseră, în marea majoritate a cazurilor, la [j].

Urmează de aici că /ń, l'/ reprezintă stadiul de evoluție comun pentru istroromână și dacoromână (în special grupul dialectelor de tip moldovean) și că *o parte* din dialectele dacoromâne au inovat prin transformarea lui [ń] în [j], în timp ce *toate* dialectele au transformat pe [l'] în [j]. Ambele schimbări fonetice s-au produs însă în dacoromână în mod independent în cele două grupuri dialectale și la epoci diferite (cf. mai sus **4.122**).

4.28. Opoziția dintre consoanele fortes [r̄, n̄] și consoanele slabe /r, n/ dispare în istroromână, ca și în celelalte dialecte românești. Condițiile în care această dispariție se produce fac însă ca istroromâna să se grupeze cu dialectele de tip moldovean.

Am arătat (**4.123**) că dispariția opoziției /r̄ : r/ are loc *după* schimbarea (13), prin care /e, i/ devin /ə, ɨ/ (sau se confundă în /ə/) după /r̄/.

În dialectele de tip moldovean, schimbarea se încheie după sec. al XVI-lea. Dat fiind că istroromâna reprezintă un grup dialectal derivat din grupul moldovean, urmează că, în perioada separării de dacoromână, cele două grupuri dialectale mențineau încă distincția dintre /r̄/ și /r/. Faptul că, în perioada actuală, istroromâna prezintă de regulă vocalismul /ə/ după /r̄/ se explică ca o inovație paralelă (dar independentă) a acestui grup dialectal în raport cu dacoromâna (cf. acest paragraf, sub 4°).

În istroromână și într-o parte a dialectelor de tip moldovean, opoziția /n̄ : n/ dispare prin rotacizarea nazalei intervocalice (62).

Dat fiind că (62) nu caracterizează *toate* dialectele de tip moldovean, trebuie să presupunem că ea apare după o perioadă de comunitate a grupului moldovean. Apariția schimbării (62) marchează o primă etapă în diversificarea grupului moldovean și apariția a două grupuri distincte : grupul cu rotacism și grupul fără rotacism. Istroromâna se separă deci din primul grup dialectal. Separarea se produce prin urmare după prima etapă a diversificării dialectelor de tip moldovean.

4.29. Am văzut că schimbarea fonetică (61b), prin care [kl', gl'] devin [*kj, *gj], apare după (10) [e, e̯a] > [ə, a] (după labială). Dat fiind însă că (10) se produce după separarea dialectelor istroromâne, rezultă că, în perioada de comunitate cu istroromâna, fonetismul era cel arhaic, [kl', gl']. După separarea istroromânei, dialectele dacoromâne inovează prin (61b) (cf. **4.121**).

4.3. Cele arătate în acest capitol ne duc la următoarele concluzii cu privire la raporturile genetice dintre româna comună, istroromână și dacoromână și cu privire la evoluția sistemului fonologic al românei comune în aceste dialecte.

4.31. Din româna comună derivă două grupuri dialectale : (a) grupul muntean și (b) grupul moldovean.

Din grupul moldovean derivă două subgrupuri dialectale : cu rotacism și fără rotacism.

Din subgrupul cu rotacism se desprinde istroromâna.

Schematic, aceste raporturi genetice se pot reprezenta după cum urmează :

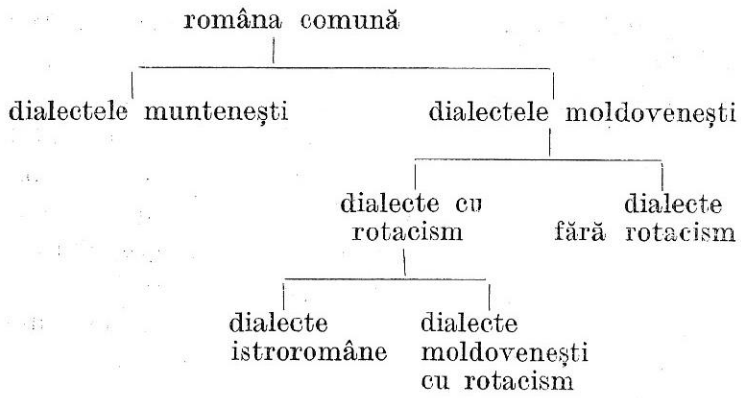

Rezultă de aici că în istoria limbii române nu poate fi vorba nici de o unitate lingvistică istro-dacoromână, nici de o unitate lingvistică dacoromână.

Conceptul de „dialecte dacoromâne" nu este aşadar un concept genetic, ci unul pur geografic : dialectele dacoromâne nu reprezintă un grup de idiome care derivă genetic dintr-o limbă comună unică ; ele derivă din două limbi comune distincte pe care le putem numi, convenţional, *munteana comună* şi *moldoveana comună*.

Nu este însă mai puţin adevărat că dialectele dacoromâne au o evoluţie foarte asemănătoare, în sensul că, în evoluţia lor ulterioară, apar o serie de inovaţii paralele care le opun tuturor celorlalte dialecte româneşti şi românei comune. Această evoluţie paralelă caracteristică se explică prin condiţiile sociale, economice şi politice în care aceste dialecte au evoluat. Aceste condiţii au făcut posibil un contact permanent şi strîns între cele două grupări lingvistice, fapt care a dus la evoluţia lor asemănătoare. În acest sens, afirmaţia făcută în acest paragraf, că „dialectele dacoromâne desemnează un concept pur geografic" trebuie amendată : dialectele dacoromâne reprezintă

şi o unitate tipologică ; este vorba atît de un anumit *tip de evoluţie*, cît şi de un *tip structural*, ambele distincte de ale celorlalte dialecte româneşti.

4.32. În acest paragraf vom da o descriere a sistemului fonologic al fiecăreia din stadiile lingvistice care figurează în schema de sub **4.31.**

Munteana comună

Vocalism :

i ɨ u
e ə o
a

Consonantism : identic cu româna comună cu excepţia depalatalizării consoanelor /*ʃ′, *ʒ′/.

Moldoveana comună

Vocalism :

i u
ə
e o
a

(identic cu al românei comune).

Consonantism : identic cu al românei comune (/ʃ′, ʒ′/ sînt consoane palatale).

Din moldoveana comună se desprind dialectele cu rotacism şi cele fără rotacism.

Din dialectele cu rotacism derivă istroromâna.

5. EVOLUȚIA DIALECTELOR DACOROMÂNE

În acest capitol vom examina evoluția sistemelor fonologice ale celor două grupuri dialectale dacoromâne : muntean și moldovean. Cu alte cuvinte, vom examina acele schimbări fonetice care determină apariția actualelor sisteme fonologice existente pe teritoriul ocupat de dialectele dacoromâne. În acest fel, vom pune în evidență raporturile *genetice* existente între diversele graiuri de tip muntean și raporturile *genetice* existente între diversele graiuri de tip moldovean.

Deoarece ambele grupuri dialectale prezintă un număr de inovații fonetice (și fonologice) *comune*, care le opun celorlalte grupuri dialectale românești (sau care, uneori, le apropie de acestea), vom trata acest aspect într-un paragraf special.

5.1. INOVAȚII CARE APAR ÎN AMBELE GRUPURI DIALECTALE

Toate faptele discutate în acest paragraf, deși sînt caracteristice pentru *toate* dialectele dacoromâne (sau pentru marea lor majoritate), reprezintă schimbări apărute *după* scindarea celor două grupuri dialectale (muntean și moldovean); concordanța celor două tipuri dialectale se explică fie prin inovație paralelă, fie prin influență reciprocă, datorită contactului permanent și strîns între populațiile care aparțin celor două dialecte.

O parte din chestiunile care urmează să fie discutate aici au făcut deja obiectul comentariilor noastre în capitolul 4, unde s-a încercat stabilirea faptului dacă un număr de inovații comune pot sau nu pot fi atribuite unei perioade de comunitate. Discuția nu va fi reluată, pentru aceste cazuri, în acest paragraf ; ne vom mărgini să le amintim numai, urmînd ca cititorul să urmărească detaliile în paragrafele **4.111—4.1125**; **4.121—4.124.**

Vom insista numai asupra chestiunilor care nu au fost discutate în **4**.

1°. După labiale, vocalismul /e, ea/ se substituie cu vocalismul /ə, a/ (10). După cum am arătat (cf. **4.1122**), schimbarea (10) este caracteristică pentru marea majoritate a dialectelor dacoromâne. Schimbarea se produce în mod independent în cele două grupuri dialectale.

2°. În poziție de alternanță, vocala /ə/ înlocuiește vocala primară /a/ în : pluralul în *-i* al substantivelor feminine de declinarea I, pers. a III-a a perfectului simplu, conj. I, pers. I pl. indicativ și conjunctiv, conj. I : *cărți* (/*carte*), *cîntă* (/*cîntași*), *cîntăm* (/*cîntați*). După cum am arătat (**4.1125**), schimbarea (14) se produce după scindarea celor două grupuri și apare mai întîi în dialectele de tip muntean și mai tîrziu în dialectele de tip moldovean. Textele secolului al XVI-lea arată o frecvență mai mare a formelor cu vocalismul primar conservat în dialectul moldovean.

3°. În româna comună, vocalele [*ɛ, *ɔ] s-au diftongat la [*e̯a, *o̯a] atunci cînd silaba următoare conținea un [e] sau [ə] (19).

În dialectele dacoromâne contemporane găsim stadiul [e] înainte de o silabă conținînd un [e], ceea ce presupune o monoftongare a lui [e̯a] în această poziție :

(65) [e̯a] > [e] în contextul — [e]

Exemple : rom. com. : [*le̯áĝe, *me̯áse, *ve̯áde] > dr. [léĝe, mése, véde].

Schimbarea fonetică (65) reprezintă un fel de regresiune la vocalismul primar [e]. O probă a evoluției :

(19) : [ɛ] > [e̯a] > (65) : [e̯a] > [e]

este furnizată de forme de tipul [ʃápte, ʃárpe] din dacoromână sau [d̯áĉe] din aromână. Aceste forme nu pot fi explicate decît pornind de la formele cu diftong : [*ʃe̯ápte, *ʃe̯árpe, *de̯áce]. După un [ʃ] depalatalizat și după [d̯], [e̯a] > [a].

Dacă am admite că [e] s-a conservat nediftongat, formele citate nu s-ar putea explica.

Cronologia relativă a monoftongării (65) este ușor de stabilit în raport cu depalatalizarea consoanei [*ʃ'] : ea s-a produs *după* această depalatalizare, în dialectele de tip muntean (în felul acesta se explică forme ca [ʃápte, ʃárpe] în acest dialect) și *înainte* de această depalatalizare, în dialectele de tip moldovean (în felul acesta se explică fonetisme de tipul [ʃépte, ʃérpe] în acest dialect prin evoluția : [ʃ'e̯ápte, ʃ'e̯árpe] > [ʃ'épte, ʃ'érpe] (65) > [ʃépte, ʃérpe] (11) > [ʃápte, ʃárpe] (58). (Cf. Philippide, 1927, p. 44—48 ; Tiktin, 1904, p. 579—580.)

Pentru cronologia absolută a monoftongării (65) găsim indicații în textele secolului al XVI-lea. Situația atestată este următoarea : în cuvintele care au avut diftongul [e̯a] înainte de [e], tipul [le̯áĝe], segmentul vocalic este notat alternativ cu ѣ (literă care notează vocala simplă), ѣ sau ѧ (litere care notează diftongul) (deci : *leĝe, lěĝe, lѧĝe*). Faptul care complică interpretarea fonetică a acestor grafii este apariția alternanței grafice între ѣ — pe de o parte, ѣ, ѧ — pe de altă

parte, în cuvinte în care diftongul [e̯a] nu a existat niciodată : *sěcași, strunĭ, měne* (= mine), *bĕre* (= bine) etc. (Cf. Rosetti, 1966, p. 205.)

Această alternanță grafică este comună pentru majoritatea textelor din această epocă, indiferent de aria dialectală din care provin, cu excepția cîtorva, care folosesc consecvent numai o anumită grafie (cf. Rosetti, *op. cit.*, p. 207).

Această situație a primit diverse interpretări fonetice :

(a) Tiktin (1884, p. 88) și Candrea (1916, p. CXXIV și CXXXIX—CXL) consideră că aceste alternanțe grafice reprezintă notarea aproximativă a unui sunet intermediar între [e] și diftongul [e̯a], deci un [ɛ].

(b) Densusianu (1938, p. 59—63) consideră că [e̯a] a fost redus la [e] începînd din secolul al XVI-lea.

(c) Pucariu (1920—1921, p. 382) consideră că alternanțele grafice reprezintă conflictul dintre două pronunțări dialectale : una, în care [e̯a] era conservat, cealaltă în care, prin monoftongare, inovase la [e].

(d) Rosetti (1966, p. 207—209 ; 1926, p. 51) consideră că formele cu ѣ, ѧ reprezintă grafia *tradițională*, în timp ce grafia cu *e* reprezintă indicele de evoluție fonetică. Așadar un cuvînt ca *lege* este ortografiat *lĕge* sau *lѧge* în virtutea tradiției și în dezacord cu pronunțarea reală : grafia *lege* este conformă cu realitatea fonetică.

Dat fiind că, în anumite poziții (de ex. în *lĕge*), grafia *e* nu corespunde realității fonetice, literele *ĕ*, ѧ notînd un [e], se ajunge ca și în cuvinte în care [e̯a] nu a existat niciodată să se scrie ѣ sau ѧ, în loc de *e*.

(e) Andrei Avram (1964, p. 13—25 și în special 25) consideră că distincția grafică între *e* și *ĕ*, ѧ corespunde unei distincții fonologice : *e* notează fonemul /e/, în timp ce *ĕ*, ѧ notează fonemul /ä/ (realizat fonetic ca [ɛ] sau ca [e̯a]).

După părerea noastră, alternanța grafică în aceste cazuri reflectă variația liberă a fonemului /e/ cu diftongul /ea/ înaintea unei silabe conținînd un /e/. Această *variație liberă* se datorește tocmai procesului de monoftongare a diftongului /ea/ în această poziție, proces în curs de efectuare. Această variație liberă conduce de fapt la suprimarea (neutralizarea) opoziției fonologice dintre /e/ și /ea/. Forma de manifestare a neutralizării este în secolul al XVI-lea variația liberă; ulterior, forma de manifestare a ei devine excluderea completă a diftongului /ea/ din poziția — /e/, formă cunoscută pînă astăzi. Excluderea diftongului /ea / din poziția — /e/ se produce în momentul în care procesul de monoftongare s-a încheiat, deci *după* secolul al XVI-lea.

Ceea ce ne deosebește de Andrei Avram este deci faptul că, după părerea noastră, în secolul al XVI-lea opoziția între /e/ și /ea/ (interpretat de Avram ca/ä/) se *suprimase*; distincția în această poziție era doar o *distincție fonetică* (și nu o opoziție fonologică).

De altfel și Rosetti (1964, p. 127—133), în observațiile pe care le face cu privire la Avram (1964), nu exclude posibilitatea ca în secolul al XVI-lea să se mai fi pronunțat [e̯a] în cuvinte de tipul *lege*. Faptul că grafia *e* reprezintă indicele de evoluție fonetică trebuie înțeles deci în felul următor : în secolul al XVI-lea apăruse pronunțarea [e] (provenită din monoftongare), fără ca aceasta să însemne în mod necesar că pronunțarea [e̯a] dispăruse cu desăvîrșire.

În sprijinul ipotezei că, în secolul al XVI-lea, exista și pronunțarea [e̯a] alături de pronunțarea mai nouă, [e], în poziție — [e], poate fi invocată alternanța dintre *ĕ* (ѧ) și *a* după litera *č* : *ačĕsta-ačasta, čĕreți-čareți* (Avram, 1964, p. 19). Dacă pronunțarea reală ar fi fost în mod exclusiv [e], grafia cu *a* după *č* nu ar avea nici o justificare.

În favoarea aceleiași interpretări pledează și grafii ca *šade, šapte*, consecvente în CV și PO (cf. Densusianu, 1938, p. 56), sau care alternează cu *ĕ*, în alte texte provenind tot din aria dialectelor de tip moldovean (*šĕpte, sfîršĕšte*) (*ibid.*).

Dacă pronunția reală ar fi fost în toate aceste cazuri [e], grafia cu *a* după *š, ž* ar fi inexplicabilă. Ipoteza că [e̯a] devenise [a] după [ʃ, ʒ] (deci că [*ʃ', *ʒ'] ar fi fost depalatalizați la această epocă și în dialectele de tip moldovean), nu se poate susține. Dacă am admite că și în acest grup dialectal se pronunța [ʃápte, ʃárpe], ca în Muntenia, pronunțările actuale [ʃə́pte, ʃə́rpe] nu s-ar mai putea explica.

Concluzia care se impune este, după părerea noastră, că procesul de monoftongare (65) nu se încheiase încă în secolul al XVI-lea; în această perioadă, cele două pronunțări (cea arhaică [e̯a] și cea nouă [e]) coexistau. Procesul (65) se încheie după secolul al XVI-lea. Evident, schimbarea are loc în mod paralel în cele două grupuri dialectale.

4°. În poziție nazală, [ə] se închide la [i̯] (59) (cf. **4.1125**). După cum am văzut, acest proces are loc după (10) ([e] > [ə] după labiale), ceea ce înseamnă că inovația se produce în mod paralel în cele două grupuri dialectale.

5°. În toate dialectele dacoromâne, opoziția dintre /l'/ și /l/ s-a suprimat datorită evoluției lui [l'] la [j] (61a) și a grupurilor [kl', gl'] la [*kj, *gj] (61b).

După cum am văzut (**4.122**), cele două schimbări fonetice s-au produs în mod paralel în cele două grupuri dialectale. În dialectele de tip moldovean vorbite în sud-vest (Banat) schimbarea s-a produs, probabil, mai tîrziu.

6°. Apariția consoanelor /ḱ, ǵ/ se datorește celor două schimbări amintite sub 5°, astfel încît se poate trage concluzia că cele două foneme palatale au apărut și ele în mod independent în cele două grupuri dialectale.

5.2. GRUPUL DIALECTELOR DE TIP MUNTEAN

5.21. În dialectele de tip muntean apar, după perioada lor de comunitate, următoarele inovații :

5.211. (66a) [ʃ, ʒ] > [ʃ′, ʒ′]

(66b) [ə, i̯] > [e, i] în context $\left.\begin{matrix}[ʃ′]\\[ʒ′]\end{matrix}\right\}$ —

Exemple : [kəmáʃə, ʃápte, ʃárpe, ʃəd, jeʃi̯, iŋgriʒi̯m] > [kəmáʃ′é, ʃ′ápte, ʃ′árpe, ʃ′ed, jeʃ′í, iŋgriʒ′ím].

Schimbările fonetice (66 a, b) sînt destul de vechi în acest dialect (cf. Philippide, 1927, p. 44—48 și în special p. 47). Fără a face o distincție între textele muntenești și textele moldovenești din secolul al XVI-lea, Densusianu (1938, p. 58) observă că apariția lui [ə] după [ʃ, ʒ] este „cu totul rară". În legătură cu trecerea lui [i] la [i̯] se menționează (p.71) trei exemple (dintre care unul din Coresi). La p.81, în legătură cu [e] neaccentuat, Densusianu observă că sînt *mai puțin numeroase* cazurile de trecere a lui [ə] la [ə] după [ʃ] decît cazurile în care acest fenomen apare după [c, s, z].

Trebuie să observăm că frecvența mare a vocalismului [e, i] după [ʃ, ʒ] în textele din secolul al XVI-lea trebuie interpretată în mod diferit de la dialect la dialect : în textele care au la bază dialectul muntean, frecvența acestui fonetism atestă *un stadiu avansat al inovației (66 a, b)* ; în textele care au la bază dialectul de tip moldovean, frecvența vocalelor [e, i] după [ʃ, ʒ] arată că acest dialect *conserva încă fonetismul arhaic* și că depalatalizarea celor două consoane era la începuturile ei.

În ce privește textele muntenești din această epocă, trebuie să observăm că prezența fonetismului [ʃə, ʃi̯, ʒə, ʒi̯] alături de fonetismul mai nou [ʃe, ʃi, ʒe, ʒi] reprezintă conflictul dintre pronunția muntenească arhaică (prima) și pronunția mai nouă (cea de-a doua). O situație asemănătoare o

găsim și astăzi în unele dialecte de tip muntean : vorbitorii oscilează între cele două pronunțări, uneori cu o evidentă preferință pentru una din ele, alteori nu.

Putem deci considera că, în secolul al XVI—lea, schimbările (66a, b) se produseseră.

În perioada actuală, marea majoritate a dialectelor de tip muntean cunosc inovația. Aria pe care se vorbesc dialectele care prezintă această inovație este reprezentată de următoarele puncte din ALR (seria nouă) : 130, 182, 192 (sudul Ardealului), 899, 928, 705, 728, 723, 769, 784 (Muntenia), 682, 987 (Dobrogea), 886, 876, 812, 848 (Oltenia).

Fonetismul arhaic [ʃə, ʃi, ʒə, ʒi] este conservat pe o arie redusă reprezentată de punctele 141, 172, 157, 235 (Ardeal) și de alte două puncte izolate : 791 (Muntenia) și 872 (Oltenia).

Am considerat că punctele 172, 137 și 235 aparțin dialectelor de tip muntean deoarece fonetismul [ʃə, ʃi̯, ʒə, ʒi̯] este asociat de forme caracteristice muntenești, de tipul [ʃápte, kəmáʃə, ʃárpe etc.], deosebite de formele corespunzătoare moldovenești [ʃə́pte, kəméʃə, ʃə́rpe etc.].

Nu este însă mai puțin adevărat că, în aceste puncte, s-ar putea să existe o interferență între cele două tipuri dialectale : fonetismul [ʃə, ʃi̯, ʒə, ʒi̯] să fie recent (deci dialectele să aparțină genetic tipului moldovean), iar formele [ʃápte, ʃárpe, kəmáʃə] să fie împrumutate din dialectele muntenești învecinate (în punctele învecinate : 130, 182, 192 se vorbește un dialect de tip muntean).

5.212. O parte din dialectele aparținînd grupului muntean sînt caracterizate prin :

(12) [e, i] > [ə, i̯] în contextul [c-, s-, z-]

Exemple : [incép, cin, semn, síŋgur, zéĉe, zíĉe] > [incə́p, cin, səmn, síŋgur, zə́ĉe, zi̯ĉe].

În mod asemănător [e̯a] > [a] în aceeași poziție : [se̯árə, trezе̯á] > [sárə, trezá].

Am arătat (**3.2414**) că (12) este atestată încă din secolul al XVI-lea și că procesul se încheie după ce, la rîndul său, procesul de monoftongare a diftongului [e̯a] (65) s-a încheiat, așadar, *după* secolul al XVI-lea. Schimbarea (12) apare în dialectele muntenești care conservă fonetismul [ʃə, ʃi, ʒə, ʒi] : 172, 141, 157, 235, 791, 872 ; apare, de asemenea, în punctele : 682 (Dobrogea), 784 (Muntenia), 886, 876, 812, 848 (Oltenia).

De observat este faptul că, în unele regiuni, vorbitorii oscilează între pronunția mai veche [ce, ci, se, si, ze, zi] și pronunția mai nouă [cə, ci, sə, si, zə, zi].

În restul teritoriului pe care se vorbesc dialecte de tip muntean, schimbarea fonetică (12) nu s-a produs : 130, 182, 192 (sudul Ardealului) ; 987 (Dobrogea) ; 899, 928, 705, 728, 769, 762 (Muntenia).

5.213. O parte a dialectelor care aparțin grupului muntean cunosc palatalizarea labialelor [p, b, m, f, v]. După cum am arătat, fenomenul este atestat în parte (= numai palatalizarea consoanei [f]) în secolul al XVI-lea și numai în textele care aparțin dialectului moldovean (deci nu și în textele provenind din Muntenia). Această situație trebuie interpretată ca reflectînd *începutul procesului* de palatalizare. Absența fenomenului în textele muntenești din această perioadă arată că palatalizarea labialelor nu se produsese încă. Urmează deci că putem presupune că, în dialectele de tip muntean, palatalizarea labialelor se produce după secolul al XVI-lea.

Fenomenul nu este general, însă are o răspîndire destul de largă :

(a) [p, b, m, f, v] > [ḱ, ǵ, ń, ɬ́, y] (157)
(b) [p, b, m, f, v] > [ḱ, ǵ, ń, ɬ́, ǵ] (172, 682)
(c) [p, b, m, f, v] > [ḱ, ǵ, ń, ŝ, ẑ] (235)

(d) [p, b, f] > [ḱ, ǵ, fḱ] (872 : în textele din acest punct nu apar [m, v] în poziție de palatalizare)
(e) [p, b, m, f, v] > [$p^{h\prime}$, b^{v}, mń, $f^{h\prime}$, v^{v}] (791, 899, 928, 728, 784).

În textele provenind din punctele 769, 762 în poziție de palatalizare nu apar *toate* labialele ci numai [f, v].

Așadar, în punctele menționate vom întîlni forme ca [luḱ, $lup^{h\prime}$] pentru [lupi], [ǵíne, b^{v}íne] pentru [bíne], [ɬ́ére, mɲ́ére] pentru [mjére] : [ɬ́iw, ŝiw, $f^{h\prime}$iw] pentru [fiw], [yin, ǵin, ẑin, v^{v}in] pentru [vin].

5.214. Într-un singur punct, 235, care aparține ariei dialectelor de tip muntean, apare o schimbare caracteristică dialectelor de tip moldovean :

(67) [ĉ, ĝ] > [ʃ′,ʒ′]
Exemple : [zɨʃ′e, ʃ′íne, ʃ′ápə] < [zɨĉe, ĉíne, ĉápă] ; [traʒ′, mərʒ′éle] < [traĝ, mərĝéle].

Prezența schimbării (67) se datorește, probabil, contactului dintre dialectul vorbit în acest punct și dialectele înconjurătoare, de tip moldovean. Aceasta, în cazul în care dialectul vorbit în acest punct nu aparține de fapt grupului moldovean (formele caracteristice muntenești [ʃásə, kəməʃúca] care apar în textele din acest punct fiind împrumuturi din dialectele învecinate de tip muntean).

După cum vom vedea mai jos, schimbarea (67) este, în dialectele de tip moldovean, de dată recentă. Ea urmează după depalatalizarea consoanelor [ʃ′, ʒ′] (care, la rîndul ei, are loc între secolul al XVII-lea și prima jumătate a secolului al XVIII-lea). Este de presupus deci că și în acest dialect (67) se produce tot în această perioadă.

5.215. În același punct în care apare schimbarea (67) apare și palatalizarea dentalelor [t, d, n] :

(68) [t, d, n] > [ḱ, ǵ, ń] în contextul — { [e] [ę] [i] [j] [i̥] }

Exemple : [ǵéʒ'eḱĕ, ʒ'íḱe, víńil'e] < [déĝete, víte, vínele].

După cum vom vedea (cf. **5.317**), există motive care ne determină să considerăm că, în dialectele care o cunosc, anumite forme de palatalizare a dentalelor apar destul de tîrziu : după (67).

5.22. Schimbările fonetice discutate sub **5.211—5.215** au determinat apariţia unor subtipuri, varietăţi şi subvarietăţi ale dialectelor de tip muntean, caracterizate prin diferenţe în ce priveşte sistemul fonematic.

5.221. Subtipul A (arhaic) este reprezentat de dialectele în care /ʃ, ʒ] sînt consoane depalatalizate. După aceste consoane, ca şi după /c, s, z/, apar vocalele /ə, ɨ/ şi sînt excluse vocalele /e, i/. Subtipul A este reprezentat de punctele 172, 157, 235, 791 şi 872.

La subtipul A aparţin următoarele varietăţi :

a. În care seria consoanelor palatale este completată cu consoanele /ḱ, y, ń/ rezultate din palatalizarea labialelor /f, v, m/ : [ḱ] din [ḱárbə] [<[ḱjárbə]< [fḱjárbə] < [fjárbə]) contrastează cu [h] din [har, ham] etc.; cu [f] din [fátə, fáĉe] etc.; [y] din [yiw] (< [vyiw] < [viw]) contrastează cu [ḱ] din [ḱiw] (< fḱiw] < [fiw]); [y] din [yérme] (< [vyérme] < [*vyjérme] < [vjérme]) contrastează cu [v] din [véde]; [ń] din [ńére] (<[ńjére])<[mńjére]) contrastează cu [n] din [négru]. Aşadar seria consoanelor palatale este /ḱ, ǵ, ḱ, y, ĉ, ĝ, ń/. Această varietate este reprezentată de punctul 157.

b. În dialectele în care rezultatul palatalizării lui [v] este [ǵ] (nu [y] !), seria consoanelor palatale este [ḱ, ǵ, ḱ, ĉ, ĝ, ń]. Această varietate este reprezentată de punctul 172.

c. Dialectul vorbit în punctul 235 se caracterizează prin prezenţa fonemelor palatale /ʃ', ʒ'/ distincte de fonemele nonpalatale /ʃ, ʒ/. Apariţia palatalelor /ʃ', ʒ'/ se explică prin schimbarea fonetică (67). În acest fel, [ʃ'] din [urʃ'] (<[urĉ]) se opune lui [ʃ] din [urʃ] (< [urʃ$^{i}_{o}$] cu [$^{i}_{o}$] dispărut în urma depalatalizării); [ʒ'] din [ɨntréʒ'] (< [ɨntréĝ]) se opune lui [ʒ] din [treʒ] (<[tréz$^{i}_{o}$] cu [$^{i}_{o}$] dispărut în urma depalatalizării).

Seria palatalelor nu include fonemele /ḱ, y/, deoarece, în acest dialect, rezultatul palatalizării consoanelor [f, v] este [ʃ', ʒ'] ([ŝ, ẑ] în notaţia ALR).

În acest dialect /ń/ provine atît din palatalizarea labialei /m/, cît şi din palatalizarea dentalei [n].

Consoanele palatale sînt deci în acest dialect /ḱ, ǵ, ń, ʃ', ʒ'/ (lipsesc palatalele /ĉ, ĝ, ḱ, y/).

5.222. Subtipul B. Se caracterizează prin repalatalizarea consoanelor /ʃ, ʒ/ (66 a) şi înlocuirea vocalelor /ə, ɨ/ cu /e, i/ după /ʃ', ʒ'/ (66 b). Subtipul B este reprezentat de punctele 130, 192, 182 (sudul Ardealului); 899, 928, 705, 728, 723, 769, 784 (Muntenia); 987, 682 (Dobrogea); 886, 876, 812, 848 (Oltenia).

Subtipul B are două varietăţi :

a. Unde consoanele /c, s, z/ nu determină înlocuirea vocalelor /e, i/ cu /ə, ɨ/; punctele : 130, 192, 182 (sudul Ardealului); 899, 928, 705, 728, 723, 679 (Muntenia); 987 (Dobrogea).

b. Unde consoanele /c, s, z/ sînt urmate numai de vocalele /ə, ɨ/ şi nu de /e, i/; punctele: 682 (Dobrogea); 784 (Muntenia); 886, 876, 812 (Oltenia).

Fiecare din varietăţile *Ba*, *Bb* se subdivide în două subvarietăţi:

Baα unde, prin palatalizarea labialelor, apar fonemele /ĥ, y, ń/ alături de celelalte foneme palatale (130, 192, 769, 762, 723, 705).

Baβ unde fonemele /ĥ, y, ń/ nu apar fie din cauză că labialele nu se palatalizează (182, 987), fie din cauză că palatalizarea nu are rezultatul /ń, ĥ, y/, ci numai /mń, pĥ, by/ (899, 928, 728).

Bbα unde, prin palatalizarea labialelor, apar fonemele ń, ĥ/ (682); /y/ nu apare, deoarece rezultatul palatalizării lui /v̂/ este /ǵ/;

Bbβ unde fonemele /ĥ, y, ń/ nu apar fie din cauză că labialele se conservă intacte (886, 876, 812, 848), fie din cauză că rezultatul palatalizării este /mń, pĥ, by/ (784).

5.3. GRUPUL DIALECTELOR DE TIP MOLDOVEAN

5.31. În dialectele de tip moldovean apar, după perioada lor de comunitate, următoarele inovaţii.

5.311. Majoritatea dialectelor de tip moldovean se caracterizează şi ele (ca şi dialectele de tip muntean) prin depalatalizarea consoanelor /*ʃ′, *ʒ′/ (58). Spre deosebire de dialectele din prima categorie, această depalatalizare se produce în dialectele de tip moldovean *mai tîrziu*.

Cronologia acestei schimbări este în raport cu schimbarea (67), prin care [ĉ, ĝ] se transformă în [ʃ′, ʒ′], în legătură cu

apariţia fonemului /ɨ/ în dialectele aparţinînd acestui tip şi în legătură cu monoftongarea [e̯á] . . . [e] > [é] . . . [e] (65).

Depalatalizarea consoanelor [*ʃ′, *ʒ′] trebuie să fie, în mod necesar, *anterioară* schimbării (67), deoarece evoluţia fonetică a consoanelor primare [*ʃ′, *ʒ′] este diferită de evoluţia fonetică a consoanelor secundare [ʃ′, ʒ′] (= rezultate din (67)): [*ʃ′, *ʒ′] primari s-au depalatalizat, în timp ce [ʃ′, ʒ′] secundari şi-au păstrat caracterul palatal pînă astăzi. În cazul în care am admite cronologia inversă, cele două serii de palatale (primare şi secundare) ar fi trebuit să se confunde:

(67) [ĉ, ĝ] > [ʃ′, ʒ′]

(11′) [*ʃ′, *ʒ′], [ʃ′, ʒ′] > [ʃ, ʒ].

Or, situaţia rezultată din (11′) nu este atestată în nici un dialect dacoromân.

Am arătat însă (cf. **5.21**) că, în secolul al XVI-lea, [*ʃ′, *ʒ′] nu se depalatalizaseră încă în dialectele de tip moldovenesc.

Todoran (1965, p. 380) a arătat că [ĉ, ĝ] > [ʃ′, ʒ′] (67) *se produsese* la începutul secolului al XVIII-lea (cf. mai jos, **5.315**), ceea ce înseamnă că depalatalizarea consoanelor [*ʃ′, *ʒ′] se produsese *înainte de începutul secolului al XVIII-lea*.

În mod provizoriu putem fixa aproximativ ca dată a depalatalizării consoanelor [*ʃ′, *ʒ′] perioada dintre secolul al XVI-lea şi sfîrşitul secolului al XVII-lea.

Luînd în consideraţie şi un alt fenomen legat de depalatalizarea celor două consoane, şi anume apariţia fonemului /ɨ/ în dialectele aparţinînd grupului moldovenesc, putem determina mai strîns perioada de timp în care depalatalizarea s-a produs.

Ca şi în dialectele de tip muntenesc, depalatalizarea celor două consoane a determinat deplasarea articulaţiei vocalelor anterioare [e, i] precedate de [ʃ, ʒ] depalatalizaţi, în re-

giunea centrală; ca urmare a acestei deplasări [e] > [ə] iar [i] > [ɨ] (58). După cum am arătat şi în legătură cu dialectele de tip muntenesc, (58) determină apariţia fonemului /ɨ/, distinct de /ə/. Mecanismul apariţiei acestui fonem este identic în cele două grupuri dialectale. Deosebirea constă numai în *cronologie*: în dialectele moldoveneşti /ɨ/ apare mai tîrziu

Textele moldoveneşti din secolul al XVII-lea notează cu destulă consecvenţă /e, i/ după /ʃ, ʒ/:

VARLAAM: *šedě* (338/15), *šěde* (373/8), *šěptѧ* (353/7), *šěse-šase, ši* (333/2,3);

DOSOFTEI: шєѕѕ (1ʳ/18), шн (4ᵛ/5), шѧсє (2ʳ/27), оушѧ (11ᵛ/1);

NOUL TEST.: шн (46ᵛ/32), шєѕѕ (55ᵛ/35), dar шъдѣ (48ʳ/31);

VARLAAM: *želanïe* (354/6), *žitïa* (354/6), dar *žъrtvѧ* (434/28);

DOSOFTEI: жєратєкь (20ᵛ/2), жигънїнлє (31ʳ/16 — 17), жѧлє (27ᵛ/14);

NOUL TEST.: жидовїн (49ᵛ/11) dar жъртвїѧ (60ʳ/12).

Textele care reflectă graiuri de tip moldovean din secolul al XVIII-lea prezintă o situaţie asemănătoare:

EC. STUP.: съ ашєзє (185/17), шн (123/20), dar ашъзарѣ (105/6);

CALENDAR 1733: ашєзаре (14,11) сфършат (18/9);

EC. STUP.: гнижнрѣ (159/2) dar жъфѕєск (113/16), гнижа (173/16);

CALENDAR: 1733: внжелїє (8/10) dar сѧѕжаскъ (1/6).

În acelaşi timp, textele care au la bază un dialect de tip muntean (Bibl. Buc.) manifestă preferinţă pentru notaţiile /ʃə, ʒə/, deşi apare notat şi /ʃe, ʒe/:

BIBLIA BUC.: нєашъзаре (79ᵛ/30), дєшърцн (621ᵇ/48), dar мишєн (635ᵇ/38); жъфѕнтъ (615ᵃ/35), жъцѕл (629ᵃ/44), dar жндовиме (623ᵃ/19).

Aceeaşi este situaţia şi în secolul al XVIII-lea:

PRAV. COND. жълѕєцє (73/24), мѕмбашърь (34/20), оушъ (10/10), шъдєрѣ (41/3), dar шн (4/12), мѕмбашнр (25/25), дєсъвжршитъ (30/17).

Se observă că atît textele muntenești cît şi textele moldoveneşti cunosc forme alternante. Deosebirea constă în faptul că, în textele moldoveneşti, apar cu predilecţie fonetismele [ʃe, ʒe, ʃi, ʒi], în timp ce în textele muntenești apar cu predilecţie fonetismele [ʃə, ʒə, ʃɨ, ʒɨ].

În aceste condiţii, e greu de presupus că fonetismele [ʃe, ʒe, ʃi, ʒi] din textele moldoveneşti ar reprezenta tradiţia impusă de „modelul muntean". În acest caz, aceeaşi „tradiţie" s-ar cuveni să fie respectată şi în Muntenia, ceea ce, după cum se vede, nu e cazul.

Rezultă deci că, în perioada de care ne ocupăm, se conservă calitatea palatală a consoanei.

Situaţia prezentată poate fi interpretată în două feluri:

(a) În secolele al XVII-lea — al XVIII-lea, depalatalizarea consoanelor /ʃ', ʒ'/ nu se produsese încă. În acest caz, faptele de grafie coincid întru totul cu realitatea stadiului de evoluţie fonetică şi fonologică.

Această presupunere pare a fi confirmată de o observaţie a lui Petru Maior: în timpul adolescenţei sale, în graiul bătrînilor, nu a auzit niciodată sunetul [ɨ]; în locul lui era folosit numai sunetul [ə]. Această observaţie apare într-o lucrare din 1819, *Ortographia romana sive latino-valachica*, p. 3, apărută la Buda (cf. Avram, 1964, p. 53).

Ar rezulta deci, aşa cum consideră şi Avram (*loc. cit.*) că, în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, *existau* încă, vor-

bitori care nu făceau distincţia între /ə/ şi /ɨ/. Urmează deci că fonemul /ɨ/ apare cam în această perioadă.

(b) În perioada de care ne ocupăm, depalatalizarea consoanelor se produsese, însă textele nu o reflectă, deoarece se conformează unei anumite tradiţii stilistice, *alta* decît cea muntenească.

Aceasta este tradiţia dialectului de tip moldovean *scris*. Am văzut că, în secolul al XVI-lea, cînd, prin apariţia primelor texte, se constituie tradiţia limbii scrise, consoanele /ʃ′, ʒ′/ erau palatale şi nu puteau fi urmate de vocale din seria centrală. Este posibil ca limba scrisă din secolele următoare să se conformeze *acestei* tradiţii.

În favoarea interpretării propuse poate fi invocată aceeaşi observaţie a lui Petru Maior : el observă că distincţia dintre /ə/ şi /ɨ/ nu era făcută *de cei bătrîni*. Ceea ce poate să însemne că cei tineri o făceau.

Se poate deci presupune că, în prima jumătate a secolului al XVIII-lea, fonemul /ɨ/ *apăruse*, însă el era caracteristic unui anumit stil, neliterar, unde se produsese inovaţia. Stilul arhaic şi literar nu cunoştea această distincţie fonematică.

Este vorba deci de coexistenţa a două sisteme fonologice distincte : cel literar şi arhaic, caracterizat prin *absenţa fonemului* /ɨ/ şi prin caracterul palatal al consoanelor /ʃ′, ʒ′/ şi cel neliterar şi inovator, caracterizat prin *prezenţa fonemului* /ɨ/ şi depalatalizarea consoanelor /ʃ′, ʒ′/.

Observaţia lui Petru Maior trebuie interpretată deci nu ca datînd *apariţia* fonemului /ɨ/ ci ca *generalizare* a uzului neliterar.

După cum am văzut, mutaţia /ĉ, ĝ/ > /ʃ′, ʒ′/ *se produsese* la începutul secolului al XVIII-lea. Dat fiind că depalatalizarea consoanelor /ʃ′, ʒ′/ precedă în timp această mutaţie, trebuie să

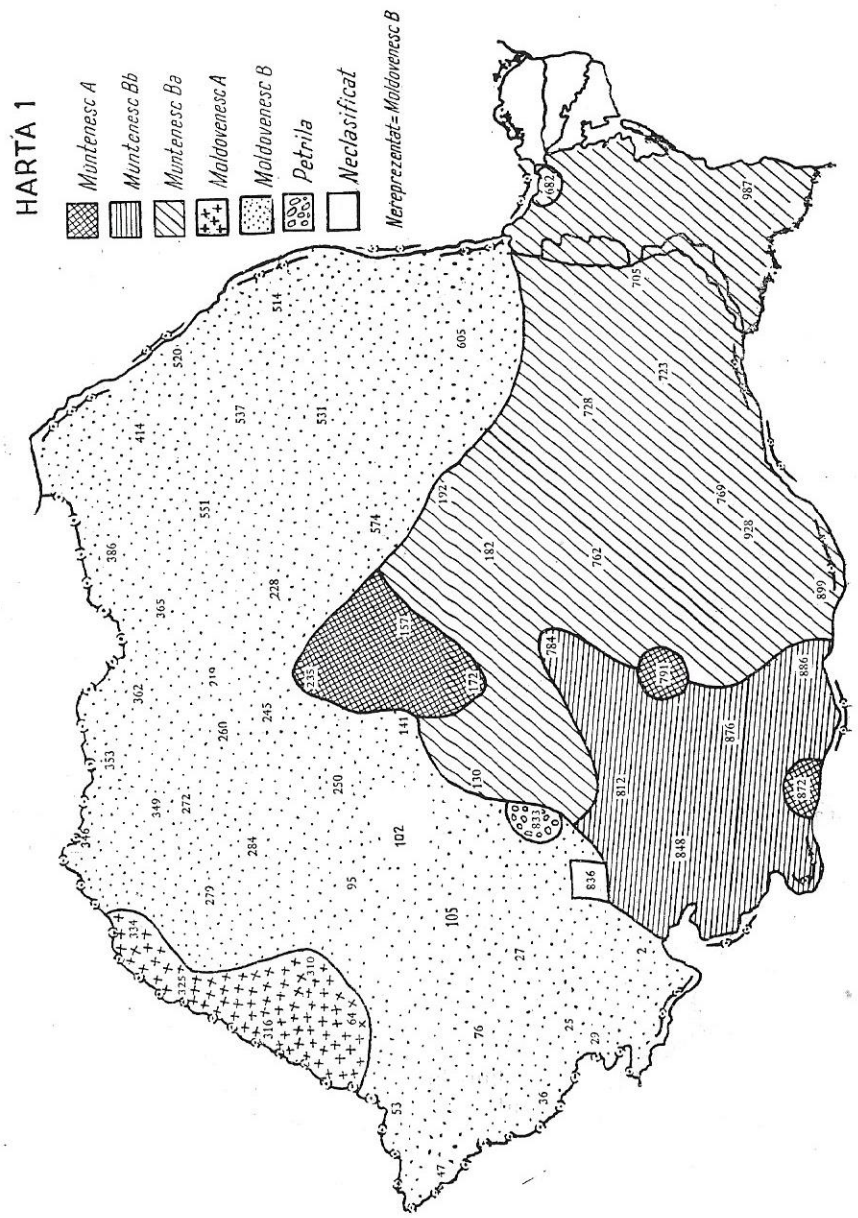

HARTA 2

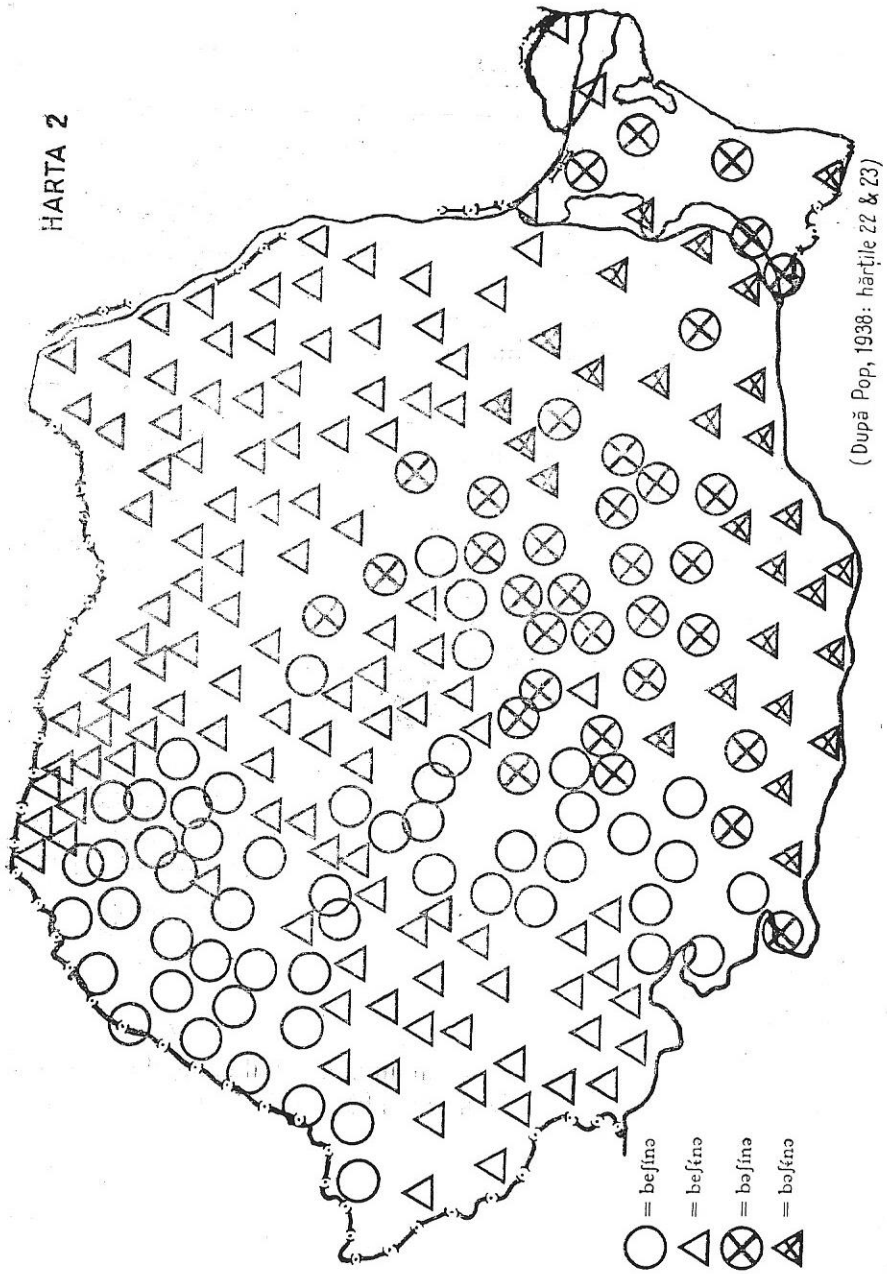

admitem că depalatalizarea s-a produs aproximativ în prima jumătate a secolului al XVII-lea.

Depalatalizarea consoanelor [*ʃ′, *ʒ′] este o schimbare care caracterizează marea majoritate a dialectelor care aparțin grupului moldovenesc; punctele: 2, 29, 36, 47, 25, 27, 76, 53,105, 95, 141, 250, 284, 279, 245, 260, 272, 349, 346, 353, 362, 219, 365, 228, 386, 551, 414, 520, 537, 574, 531, 514, 605.

Pe o arie restrînsă din nord-vestul teritoriului dacoromân se conservă stadiul arhaic: 64, 310, 316, 325, 334.

Așa cum rezultă din harta nr. 2, se mai poate stabili existența unor arii de o extindere redusă pe care se vorbesc dialecte de tip moldovenesc care conservă stadiul arhaic, cu palatalitatea conservată (aria marcată prin O în vestul, nord-vestul și nordul Olteniei). Diferențele dintre harta nr. 1 și harta nr. 2 se explică prin faptul că delimitarea ariilor s-a făcut în primul caz pe baza datelor oferite de Petrovici (1943), în cel de-al doilea, pe baza hărților lui Pop (1938).

(Un comentariu mai larg în legătură cu diferențele de această natură, vezi la Vasiliu, 1966 a, p. 92—93.)

5.312. *Fonemul* /ɨ/. O dată cu depalatalizarea consoanelor /*ʃ′, *ʒ′/ apare și fonemul /ɨ/ prin substituția vocalică (58) (= = [e, i] > [ə, ɨ] după [ʃ, ʒ]). Conform cu ipoteza formulată sub **5.31**, trebuie să considerăm că dialectele de tip moldovenesc ajung în prima jumătate a secolului al XVII-lea să aibă un sistem vocalic identic cu cel al dialectelor de tip muntean:

i	ɨ	u
e	ə	o
	a	

Fig. 9

Sistemul nu apare reflectat în textele datînd din această epocă, deoarece caracteriza un stil considerat ca neliterar.

Pentru dialectele în care depalatalizarea consoanelor [*ʃ′, *ʒ′] nu se produce, trebuie să presupunem că apariţia fonemului /i̯/ este determinată fie de schimbarea [i] > [i̯] după [r̄] (cf. mai sus, **3.24.15,** (13), **4.111,** 3°), fie prin închiderea [ə] > [i̯] (atunci cînd [ə] nu era în poziţie de alternanţă), închidere care, conform cu ipoteza lui Avram, 1964, p. 46—58, ar fi determinat apariţia lui /i̯/ în *toate* dialectele dacoromâne. (Comentariul critic al acestei ipoteze a fost făcut sub **4.1121,** cf. şi Vasiliu, 1966 a.)

5.313. Monoftongarea diftongului [e̯a]. Dacă admitem, aşa cum am făcut sub **5.31,** că /ʃ′, ʒ′/ s-au depalatalizat în dialectele de tip moldovean în prima jumătate a secolului al XVII-lea, trebuie să admitem că, cel puţin în dialectele de acest tip, depalatalizarea a fost precedată de încheierea procesului de monoftongare a lui /ea/ în poziţie/-/e/ (65).

Numai cu condiţia acceptării acestei cronologii se pot explica formele caracteristice tipului moldovean /ʃə̯pte, ʃə̯rpe, ʃə̯de/.

Datorită încheierii procesului (65), diftongul /ea/ a fost exclus de dinaintea unei silabe care conţinea un /e/ şi a fost înlocuit cu /e/.

În felul acesta, vechile forme /*ʃ′eápte, *ʃ′eárpe, *ʃ′eáde/ au devenit /ʃ′épte, ʃ′érpe, ʃ′éde/. Prin depalatalizarea fricativelor /ʃ′, ʒ′/ se ajunge la /ʃépte, ʃérpe, ʃéde/ şi, ulterior, prin (58), la /ʃə̯pte, ʃə̯rpe, ʃə̯de/. Dacă depalatalizarea s-ar fi produs înainte, s-ar fi ajuns la forme identice cu cele din dialectele de tip muntean /ʃápte, ʃárpe, ʃáde/.

Ceea ce deosebeşte perioada de care ne ocupăm (prima jumătate a secolului al XVII-lea) de perioada imediat precedentă (secolul al XVI-lea) este, din acest punct de vedere, faptul că forma de manifestare a neutralizării opoziţiei /ea/ : /e/ este *excluderea* diftongului din poziţia de neutralizare; în

secolul al XVI-lea, neutralizarea se manifesta prin variaţia liberă a celor doi termeni.

Urmează de aici că, în această perioadă, notaţia ѧ, ѣ pentru /e/ trebuie interpretată ca datorată unei tradiţii grafice. Ivănescu, 1948, p. 243—258, în special, p. 244, 245, 253, semnalează şi el dezacordul dintre grafie şi pronunţie, însă consideră că această situaţie este caracteristică şi pentru epocile anterioare (sec. al XVI-lea). La fel şi notaţia *a* după *š*, care mai apare uneori, se datoreşte şi ea unei tradiţii grafice : după *š* care nota o consoană palatală se putea scrie *a* sau *ě*, ѧ, atunci cînd *ě* şi ѧ notau un diftong, /ea/; se putea deci scrie *šase*, *šěse*, sau *šѧse*, toate cele trei grafii reprezentînd aceeaşi realitate fonetică : /ʃ′e̯áse/ (pentru această interpretare, cf. Ivănescu, 1948, p. 247); eventual, ultimele două puteau nota o realitate fonetică diferită : /ʃ′ése/.

În secolul al XVII-lea, norma ortografică este păstrată, deşi, înainte de o silabă conţinînd un /e/, nu mai poate apărea diftongul /ea/.

5.314. Vocalele /e, i/ şi /ə, i̯/ după /c, s, z/. Am arătat (**3.2414, 5.22**) că înlocuirea vocalelor din seria anterioară : /e, i/ cu vocale din seria centrală : /ə, i̯/ după /c, s, z/ sau /ḍ/ (12) este un fenomen care, sporadic şi cu unele restricţii, se producea şi în secolul al XVI-lea (probabil, şi mai înainte). Textele din secolul al XVI-lea oferă atestări în acest sens.

În secolele următoare (al XVII-lea şi al XVIII-lea) textele oscilează între notarea unor vocale din seria anterioară şi a unor vocale din seria centrală în această poziţie.

Exemple : вницей (640ᵇ/42), вїицъ (621ª/5), BIBL. BUC.; семнице (42/16), вердѣцъ (59/10), CALENDAR 1733; брацеле (68ᵛ/10) / цѫрмѕре (47ᵛ/6), NOUL TEST.; цепенитъ (175/8) / ѳцълеций (161/15), EC. STUP.;

цинѣ (68r/19) / цънѹт (67v/30), дѹмнеѕеѹ (2v/7), дѹмнеѕъѹ (5r/19), NOUL TEST.

După cum se observă, situaţia nu diferă sensibil în raport cu aria dialectală la care aparţin diversele texte.

După cum am arătat, schimbarea fonetică de care ne ocupăm (12) reprezintă un proces fără îndoială început în secolul al XVI-lea (eventual chiar mai înainte) şi în continuu progres pînă în zilele noastre (cf. Ivănescu, 1948, p. 264—272).

Faptul că textele din secolele al XVII-lea — al XVIII-lea nu marchează un stadiu de evoluţie tranşant deosebit faţă de perioada precedentă se poate explica în două feluri :

(a) Procesul reprezentat de (12) se găsea în perioada de care ne ocupăm în acelaşi stadiu ca în secolul al XVI-lea ; stadiul actual a fost atins abia *după* secolul al XVIII-lea.

(b) Procesul era în progres în secolul al XVII-lea — al XVIII-lea, însă acest lucru nu apare în texte datorită restricţiilor impuse de respectarea unei *tradiţii a limbii scrise*, aceeaşi tradiţie care a împiedicat notarea în scris a depalatalizării consoanelor /ʃ', ʒ'/ (cf. **5.31**).

Cea de-a doua explicaţie pare mai verosimilă pentru următoarele motive :

1°. Este mai greu de admis că un proces de evoluţie fonetică se va fi menţinut în acelaşi stadiu incipient timp de trei secole pentru ca să se generalizeze ulterior în mai puţin de un secol.

2°. Textele scrise nu atestă nici mai tîrziu (în secolele al XIX-lea şi al XX-lea) decît tot inconsecvent această schimbare fonetică, chiar în cazul unor scriitori care folosesc în opera lor o serie de particularităţi ale dialectelor de tip moldovean.

Dacă invocarea unei tradiţii a limbii scrise a fost necesară pentru explicarea faptului că depalatalizarea consoanelor

/ʃ', ʒ'/ nu apare notată în texte, aceeaşi tradiţie (deci acelaşi principiu explicativ) poate fi invocată pentru faptul aici în discuţie.

Adoptînd cea de-a doua explicaţie propusă, putem considera că schimbarea (12) se generalizase în interiorul perioadei de care ne ocupăm, însă că pronunţarea rezultată din această schimbare era caracteristică vorbirii neliterare şi, în consecinţă, nu apărea decît sporadic în scris. Această pronunţare era folosită şi de cei care *au scris* textele aparţinînd acestei epoci : dovada o face faptul că ea apare uneori notată, în ciuda restricţiilor impuse de tradiţia limbii scrise. Este vorba deci, şi din acest punct de vedere, de coexistenţa a două stiluri : stilul limbii scrise, în care opoziţia /e, i/ ~ /ə, ɨ/ nu se neutralizează după /c, s, z/ şi stilul limbii vorbite, în care această neutralizare se produce, datorită schimbării (12).

5.315. Consoanele /ĉ, ĝ/. Înainte de /o, u/ textele moldoveneşti atestă pronunţarea [ĝ] în cuvintele de origine latină, în opoziţie cu dialectele munteneşti, care atestă pronunţarea [ʒ] în această situaţie.

Textele care reflectă un dialect de tip moldovenesc notează uneori *žos*, *žude*, alături de *ǧos*, *ǧude*, care sînt de aşteptat.

În cuvintele de altă origine apare grafia *ž* : *župănul*, *župăneasa* (DH XI, 490, nr. 610, ap. Rosetti, 1966, p. 248).

Pornind de la ideea că pronunţarea caracteristică a dialectelor moldoveneşti era [ĝ] şi nu [ʒ], Al. Rosetti (1966, p. 248) consideră că notaţia *ž* este un simplu fapt de grafie.

În sprijinul acestei păreri vine situaţia actuală a dialectelor vorbite în Moldova, unde fie că se conservă stadiul [ĝ], fie că acest [ĝ] a inovat trecînd la o continuă palatală, [ʒ'], distinctă de continua nonpalatală [ʒ].

Reţinem deci faptul că, în secolul al XVI-lea, [ĝ] înainte de /o, u/ nu trecuse la [ʒ′] în cuvintele latineşti, şi că aceeaşi pronunţie, [ĝ], apărea şi în cuvintele de altă origine, cum ar fi [ĝupɨn] etc.

Aceeaşi situaţie o avea şi [ĝ] înainte de /e, i, a/, în sensul că *nu fusese substituit în aceste poziţii prin* [ʒ′]. Această ipoteză trebuie admisă în ciuda faptului că există cîteva (ce e drept foarte puţine) situaţii în care apare notaţia *ž* în aceste situaţii : *Žurža* (= Giurgea), *Goržešti* (azi *Horgeşti*), *aržintu*, *leže*, *služile*, *dežetele* (Rosetti, 1966, p. 249).

Există două argumente puternice care pledează în favoarea ipotezei formulate aici.

(a) Mutaţia /ĉ, ĝ/ > /ʃ′, ʒ′/ nu poate fi decît *posterioară* depalatalizării consoanelor /ʃ′, ʒ′/. Aceasta deoarece, în caz contrar, nu s-ar putea explica faptul că /ʃ′, ʒ′/ secundari (= proveniţi din /ĉ, ĝ/) au rămas distincţi de /ʃ′, ʒ/ primari în dialectele de tip moldovean.

(b) Dacă admitem că grafia *ž* notează o realitate fonetică, bazîndu-ne pe faptul că *astăzi* dialectele moldoveneşti au un /ʒ′/ secundar în loc de /ĝ/, atunci trebuie să găsim o explicaţie pentru faptul că /ĉ/ nu devenise /ʃ′/ în secolul al XVI-lea, deşi *astăzi* schimbarea lui /ĝ/ în /ʒ′/ este paralelă cu schimbarea lui /ĉ/ în /ʃ′/ (Coteanu, 1966, sugerează că este posibilă disocierea celor două schimbări).

În special ţinînd seamă de (a) trebuie să admitem că o grafie ca *aržintu* nu corespunde unei realităţi fonetice ; aceasta cu atît mai mult cu cît, în cazul în care /ĝ/ se afla înainte de /o, u/, am văzut că grafia fluctuează între *ĝ* şi *ž*.

Faptul semnalat de Todoran, 1965, p. 380, că grafia ж în locul grafiei ѫ este mai frecventă în secolele al XV-lea şi al XVI-lea (prima jumătate), şi că începînd cu a doua jumătate a secolului al XVI-lea, grafia ѫ devine mai frecventă, susţine

ipoteza formulată : evoluţia grafiei de la ж la ѫ este în dezacord cu evoluţia fonetică (de la [ĝ] la [ʒ]).

La începutul secolului al XVIII-lea putem considera — după cum a arătat R. Todoran (*loc. cit.*) — că avem atestări pentru schimbarea

(67) /ĉ, ĝ/ > /ʃ′, ʒ′/

Dat fiind că (67) trebuie să se fi produs *după* depalatalizarea consoanelor primare /ʃ′, ʒ′/ **(5.31)**, iar această depalatalizare s-a produs aproximativ în secolul al XVII-lea (**5.31**), urmează că cronologia schimbării (67) poate fi aproximată mai precis : este probabil că atestările relevate de R. Todoran coincid în mare măsură cu apariţia fenomenului.

Nu avem deci a face, cum consideră R. Todoran (*loc. cit.*), cu o evitare a notării în scris a fenomenului impusă de tradiţia limbii scrise, ci cu *absenţa* lui în secolul al XVI-lea şi, probabil, în prima jumătate a secolului al XVII-lea.

În acest fel, ipoteza propusă de R. Todoran explică numai faptul că, la apariţia lui, fenomenul este foarte rar atestat : schimbarea (67) nu apare în texte decît foarte rar, deoarece este considerată ca incompatibilă cu tradiţia limbii scrise.

Schimbarea fonetică (67) se produce în mod exclusiv în dialectele care aparţin tipului moldovean, însă *nu în toate* aceste dialecte : ea nu se produce în punctele 346, 353, 362 (unde [ĉ, ĝ] sînt conservaţi) precum şi în dialectele unde [ĉ] se conservă iar [ĝ] > [ʒ].

De asemenea, trebuie avut în vedere faptul că fricativele rezultate din (67) sînt diferite ca realizare fonetică în raport cu două arii dialectale :

— în Banat fricativele palatale sînt [ś, ź] (notaţia ALR şi Petrovici, 1943) ;

— în Moldova fricativele palatale sînt [ŝ, ẑ] (aceeaşi notaţie).

În cele de mai sus am preferat să nu reprezentăm în transcripție această distincție deoarece, după cum vom vedea mai jos, distincția [ś—ŝ], [ź—ẑ] nu are nici o semnificație la nivelul fonologic.

5.316 În nord-vestul teritoriului dacoromân (punctele: 334, 325, 279, 316, 64, 310, 95, 102, 141, 284, 272, 349), schimbarea (67) are o formă diferită, în sensul că ea afectează numai membrul sonor al seriei, africata surdă rămînînd intactă:

(67′) [ĝ] > [ʒ]

Pe această arie se pronunță, de ex., [ĉer] dar [ʒenúɲk] sau [ʒənúɲk].

Statutul consoanei fricative rezultate din (67′) este diferit, după cum urmează:

(a) În punctele 334, 325, 316, 64, 310, 279 și 141 fricativa rezultată din (67) are același statut pe care îl are și africata din care provine: este urmată de vocalele /e, i, a, o, u/ și niciodată de /ə, ɨ/.

(b) În punctele 95, 102 fricativa secundară [ʒ] (rezultată din (67′)) determină uneori înlocuirea vocalelor din seria anterioară /e, i/, cu vocale din seria centrală /ə, ɨ/. Variația liberă dintre cele două serii vocalice se manifestă fie prin apariția alternativă a unei vocale din seria anterioară sau a vocalei corespunzătoare centrale în *același cuvînt* (tipul [fuʒít — fuʒɨt]), fie prin apariția unei vocale centrale într-un cuvînt și apariția unei vocale anterioare, într-altul (tipul: [léʒə] (*lege*) / [d′ẹʒet] (*deget*)).

(c) În punctele 349, 272 și 284, după [ʒ] secundar apare în mod consecvent o vocală cu un timbru intermediar: *între* timbrul anterior (= [e, i]) și timbrul central (= [ə, ɨ]).

În punctul 53 două exemple atestă un [ʒ] nepalatal: [ʒənúnc] (=genunchi,), [bləʒ] (pl. de la *blagă*, „bogăție, comoară")

Este de observat că, în aceste puncte, cu excepția punctului 53, „posteriorizarea" vocalelor anterioare după [ʒ] secundar coexistă cu posteriorizarea aceleiași vocale după [ĉ, ĝ], conform cu

(68) [e, i] > [ə, ɨ] după [ĉ, ĝ].

Cele arătate sugerează următoarele observații în legătură cu cronologia schimbării (67′).

În punctele de sub (a), schimbarea s-a produs *după* depalatalizarea consoanelor primare [ʃ′, ʒ′] și după schimbarea (58) (= posteriorizarea vocalelor /e, i/ după /ʃ, ʒ/ depalatalizați). Cum această depalatalizare s-a produs, probabil, în prima jumătate a secolului al XVII-lea, urmează că (67′) s-a produs *după* prima jumătate a secolului al XVII-lea, eventual către începutul sec. al XVIII-lea, ca și schimbarea (67).

În punctele de sub (c) situația poate primi două explicații:

(α) Schimbarea (67′) s-a produs *înainte* de depalatalizarea consoanelor /ʃ′, ʒ′/, astfel încît, atunci cînd /ʒ′/ primar a fost depalatalizat, /ʒ′/ secundar, provenit din (67′), a fost depalatalizat o dată cu cel dintîi:

I [fuĝít] > [fuʒ′ít]

II [iŋgriʒ′ít, fuʒ′ít] > [iŋgriʒít, fuʒít] (67′) > [iŋgriʒɨt, fuʒɨt].

(β) Schimbarea (67′) s-a produs în aceeași perioadă, ca și în dialectele din grupa (a) (deci după depalatalizarea consoanei primare [ʒ′], după prima jumătate a secolului al XVII-lea) însă a fost precedată de o altă schimbare fonetică: posteriorizarea vocalelor anterioare după /ĉ, ĝ/ (68).

Exemple: [ĉer, ĝer, munĉít, fuĝít] > [ĉər, ĝər, munĉɨt, fuĝɨt].

Admițînd această cronologie, urmează că prezența unei vocale centrale după un [ʒ] secundar, provenit din (67′), se

explică prin (68) şi nu printr-un proces de depalatalizare a consoanei secundare [ʒ′]:

[ĝer, fuĝít] > [ĝər, fuĝɨ́t] (68) > [ʒər, fuʒɨ́t] (67′).

Cea de-a doua ipoteză ni se pare mai probabilă, deoarece nu presupune două cronologii diferite ale aceluiaşi fenomen pe o arie compactă şi pune în evidenţă relaţia de fapt dintre schimbarea (68) şi posteriorizarea vocalelor anterioare după un /ʒ/ secundar.

Acceptarea celei de-a doua ipoteze explicative presupune, după cum se observă, şi o anumită cronologie a schimbării (68). Această schimbare trebuie să se fi produs *înainte* de (67′). Dacă admitem că (67′) trebuie să se fi produs cam în aceeaşi perioadă cu (67), urmează că (68) s-a produs, după toate probabilităţile, înainte de începutul secolului al XVIII-lea (dată la care este atestată schimbarea (67)).

Punctele 95, 102 reprezintă aria în care cele două sisteme, (a) şi (c), intră în conflict, de unde oscilaţia între pronunţarea cu şi fără posteriorizare a vocalelor anterioare după /ʒ/.

În 53, prezenţa unui [ʒ] secundar nepalatal poate fi eventual explicată prin influenţa dialectelor din 95 şi 102. Numărul mic de atestări nu permite o caracterizare mai precisă.

5.317. În partea de vest şi nord-vest a teritoriului dacoromân apare fenomenul de palatalizare a dentalelor:

(69) [t, d, n, l] > [ǩ, ǵ, ń, l′] înainte de [e, i, ę, j].

Punctele: 53, 64, 95, 102, 228, 219, 235, 272, 279, 284, 310, 316, 325, 334, 349, 353, 362.

În Banat, palatalizarea oclusivelor /t, d/ are ca rezultat africatele /ĉ, ĝ/ (fonetic: [ć, đ], în notaţia ALR):

(69′) [t, d, n, l] > [ć, đ, ń, l′] înainte de [e, i, ę, j].

Punctele: 2, 27, 29, 36, 47, 76, 250, 260.

În ce priveşte cronologia schimbărilor (69) şi (69′) se impun următoarele observaţii. Schimbarea (69′) s-a produs

după începutul secolului al XVIII-lea, cînd /ĉ, ĝ/ s-au transformat în fricative palatale (67). Această cronologie se impune, deoarece, dacă am admite ordinea inversă, /ĉ, ĝ/ secundari, proveniţi din (69′), ar fi trebuit să se transforme în /ʃ′, ʒ′/, o dată cu /ĉ, ĝ/ primari, prin (67). Limita superioară în timp a schimbării (69′) nu poate fi precizată: se poate să se fi produs în secolul al XVIII-lea sau mai tîrziu.

Cronologia schimbării (69) nu poate fi stabilită. Palatalizarea consoanelor /t, d/ nu este atestată nici în primele texte, nici mai tîrziu; nefiind în legătură directă cu vreo altă schimbare fonetică, nu se poate stabili nici cronologia ei relativă. Se poate presupune că schimbarea este veche sau de dată recentă.

5.318. În nordul teritoriului dacoromân există o arie caracterizată prin confuzia dintre /ǩ, ǵ/ şi /ĉ, ĝ/, datorită schimbării

(70) /ǩ, ǵ/ > /ĉ, ĝ/.

Exemple: /ǩem/, /ǵácə/ > /ĉem, ĝácə/; punctele: 219, 228, 250, 260.

Dialectele caracterizate prin (70) aparţin tot tipului moldovean.

Această arie dialectală este caracterizată în acelaşi timp şi prin (67) (transformarea africatelor /ĉ, ĝ/ în fricative palatale).

Evident că (70) s-a produs *după* (67), deoarece /ĉ, ĝ/ secundari, rezultaţi din (70), nu au devenit /ʃ′, ʒ′/ prin (67), ci au rămas distincţi de aceştia. Urmează deci că (70) s-a produs, ca şi (69′), tot *după începutul secolului al XVIII-lea*, fără însă să putem preciza cît de tîrziu după această dată.

5.319. Palatalizarea labialelor. Pe o arie vastă a teritoriului ocupat de dialectele aparţinînd grupului moldovenesc se produce fenomenul de palatalizare a labialelor.

Forma de palatalizare variază de la arie la arie, după cum urmează (cf. Petrovici, 1943) :

(a) [(p)ḱ, (b)ǵ, (m)ń, ḱ, y], punctele : 102, 141 ; 272 : nu este atestată palatalizarea consoanelor [f, v]; 279 : nu este atestată palatalizarea consoanei [v]; 310, 325 : idem pentru [b, f, v]; 334 : idem pentru [b, v];

(b) [(p)ḱ, (b)ǵ, (m)ń, ḱ, ǵ] sau [y], punctele : 95 ; 346 : nu este atestată palatalizarea consoanei [v]; 284 : idem pentru [f]; 349 : idem pentru [p, b, v];

(c) [(p)ĉ, (b)ĝ, (m)ń, ŝ, ẑ], punctele : 219, 250, 365, 514 ; 228 : nu este atestată palatalizarea consoanei [f];

(d) [(p)ḱ, (b)ǵ, (m)ń, ŝ, ẑ], punctele : 260, 386, 537, 551 ; 235 : nu este atestată palatalizarea consoanei [b];

(e) [(p)ḱ, (b)ǵ, (m)ń, ś, ź], punctele : 362, 414 ; 353 : nu este atestată palatalizarea consoanei [b].

În punctele 520, 531 nu este atestată palatalizarea consoanelor [f, v]; în punctul 574 este atestată și palatalizarea în forma [h′] : [h′íe] (= fie) și în forma [ŝ]: [ŝir] (= fir) pentru [f].

Am arătat **(3.3463)** că, în secolul al XVI-lea, este atestată palatalizarea labialei /f/ în forma /h′/. Datorită acestei schimbări fonetice, dialectele de tip moldovean vorbite în estul teritoriului dacoromân (Moldova, Nordul și Estul Transilvaniei) au un sistem consonantic caracterizat prin prezența fonemului /h′/, inexistent în celelalte dialecte de tip moldovean.

Către sfîrșitul secolului al XVI-lea și începutul secolului al XVII-lea este atestată și palatalizarea celorlalți membri ai seriei labiale : /p, b, m, v/.

Este probabil că la începutul secolului al XVIII-lea sunetul [y] (provenit din palatalizarea lui [v]) apăruse în dialectele în care el apare și azi. O formă hipercorectă ca [loĝít],

discutată de R. Todoran, 1965, nu reprezintă numai o atestare a schimbării fonetice (67) ci și o atestare a palatalizării labialei /v/ în forma [ʒ′]. Cum însă [v] > [ʒ′] reprezintă un stadiu mai avansat de palatalizare decît [v] > [y], putem presupune că această din urmă formă apăruse încă înainte de începutul secolului al XVIII-lea, deci încă din secolul al XVII-lea.

5.32. Schimbările fonetice discutate sub **5.311—5.319** au ca rezultat apariția unui număr de sisteme fonologice diferite de sistemul fonologic originar al dialectelor care aparțin grupului moldovenesc.

5.321. Depalatalizarea consoanelor [*ʃ′, *ʒ′] (58) determină apariția a două sisteme fonologice distincte :

A. în care cele două consoane continue aparțin seriei palatale (împreună cu /ḱ, ǵ, ĉ, ĝ/). Acest sistem fonologic reprezintă tipul arhaic, cel mai apropiat de stadiul de evoluție al românei comune ;

B. în care cele două consoane aparțin seriei non-palatale (împreună cu /s, z/) și sînt opuse uneori (după cum vom vedea) corespondentelor palatale secundare /ʃ′, ʒ′/.

Acest sistem fonologic reprezintă tipul inovator și, în același timp, cel mai extins din punct de vedere geografic.

Dialectul A este reprezentat de punctele 64, 310, 316, 325, 334 (cf. mai sus, **5.311**) ; dialectul B este reprezentat de toate celelalte puncte (cf. **5.311**). Apariția celor două dialecte poate fi datată, conform celor arătate sub **5.311**, cam în prima jumătate a secolului al XVII-lea.

5.322. Schimbarea fonetică (67), prin care africatele [ĉ, ĝ] devin fricative palatele [ʃ′, ʒ′], determină o schimbare în structura sistemului fonematic. Indiferent de realizarea fonetică a fricativelor palatale ([ś, ź] în Banat, [ŝ, ẑ] în restul teritoriului), aceste fricative devin foneme autonome, opuse corespondentelor depalatalizate [ʃ, ʒ] : în dialectele în care [*ʃ′,

*3′] s-au depalatalizat, pluralul de la *pleș*, [pleʃ′i], devine prin (58) [pleʃ] (omonim cu singularul); pluralul de la *urs*, [urʃ̡i], devine [urʃ]. Prin (67), persoana a II-a de la *a pleca* devine [pleś] sau [pleŝ], iar persoana a doua de la *a urca* devine [urś] sau [urŝ]; în aceste condiții, se poate observa că [ś] sau [ŝ] (sunete secundare) contrastează cu [ʃ] rezultat din depalatalizare. În mod analog, [treʒ′i] (pl. de la *treaz*) devine prin (58) [treʒ], iar [intréĝ] (pl. de la *întreg*) devine prin (67) [intréź] sau [intréẑ]; în aceste condiții [ź] sau [ẑ] ajung în contrast cu [ʒ] rezultat din depalatalizare.

Pentru aceste dialecte se poate stabili deci corelația de palatalitate între fonemele palatale /ʃ′, ʒ′/ (realizate fonetic [ś, ź] în Banat și [ŝ, ẑ] în rest) și fonemele nonpalatale /ʃ,ʒ/.

Corelația /ʃ′, ʒ′/ — /ʃ, ʒ/ este caracteristică pentru aria reprezentată prin următoarele puncte:

— 2, 27, 29, 36, 76, 105 (Banat), 414 (Moldova) (fonetic [ś, ź] ~ [ʃ, ʒ]).

— 365, 386, 514, 520, 531, 537, 551, 574, 605, 228, 219, 250, 260 (fonetic [ŝ, ẑ] ~ [ʃ, ʒ]).

Sistemul fonologic caracteristic acestei arii apare, probabil, după cum am arătat **(5.315.)**, la începutul secolului al XVIII-lea.

Se observă că sistemul descris în acest paragraf este o ramificație a dialectului B; dialectul A nu cunoaște o astfel de ramificație.

5.323. Rezultă din cele arătate în paragraful precedent că nu toate dialectele moldovenești sînt de tip B: punctele 53, 141, 102, 95, 284, 279, 277 și 349 aparțin ramificației B însă nu sînt caracterizate prin schimbarea fonetică (67′)([ĉ, ĝ] > [ʃ′ ʒ′]), ci prin (67′):[ĝ] > [ʒ] (cf. **5.316.**).

În punctele 349, 272 și 284, schimbarea (67′) urmează după (68) (cf. **5.316**), astfel încît [ʒ] rezultat din (67′) se confundă cu [ʒ] depalatalizat, avînd aceeași distribuție cu acesta: apare înainte de [a, o, u, ə, ɨ] și niciodată înainte de [e, i].

În punctele 279 și 141, [ʒ] rezultat din [67′] are același statut cu africata din care provine: apare înainte de [e, i, a, o, u] și poate apărea înainte de vocalele centrale: [ə, ɨ]. Spre deosebire de acest [ʒ] secundar — care provine din (67′) — [ʒ] primar depalatalizat *poate* apărea înainte de [ə, ɨ] și nu apare niciodată înainte de [e, i]. Rezultă de aici că [ʒ] secundar și [ʒ] primar se află în distribuție complementară, ceea ce înseamnă că și în cazul acestei varietăți dialectale cei doi [ʒ] s-au confundat într-un singur fonem.

În punctele 95, 102 și probabil (cf. **5.316**) 53 variația liberă dintre vocalele anterioare: [e, i] și cele centrale: [ə, ɨ] după [ʒ] secundar demonstrează că [ʒ] secundar nu se caracterizează în mod constant prin caracterul palatal, astfel încît el nu poate fi opus fonetic în mod constant lui [ʒ] primar.

Rezultă din cele arătate în acest paragraf că, independent de faptul dacă [67′) este sau nu precedată de (68), deci independent de cronologia schimbării (67′), aceasta are *același rezultat în plan fonematic*, fuziunea lui [ʒ] secundar cu [ʒ] primar (depalatalizat) într-un singur fonem, [ʒ].

Acest dialect nu cunoaște corelația /ʃ′, ʒ′/ ~ /ʃ, ʒ/.

Punctele în care /ĉ, ĝ/ sînt conservați: 346, 353, 362 **(5.315)** reprezintă o a treia ramificație a dialectelor de tip moldovenesc.

Această ramificație se caracterizează prin absența corelației /ʃ′,ʒ′/ ~ /ʃ,ʒ/ și prin conservarea africatelor *primare* /ĉ, ĝ/.

5.324. Dialectul A (punctele 334, 325, 316, 310, 64) este caracterizat *în întregime* prin schimbarea (67′): [ʒ] secundar, rezultat din această schimbare, se confundă în aceste dialecte cu [ʒ] primar într-un singur fonem: /ʒ/.

5.325. Dialectele care sînt caracterizate prin (67) (= [ĉ,ĝ] > [ʃ′, ʒ′]) pierd consoanele primare /ĉ, ĝ/. Dialectele caracterizate prin (67′) pierd numai pe /ĝ/ primar conservîndu-l pe/ĉ/.

Seria consoanelor palatale este recompletată în unele arii prin apariţia unor africate secundare.

Schimbările care determină apariţia africatelor secundare sînt *palatalizarea dentalelor* în forma [ć, đ] (69′) (cf. **5.317**) şi *palatalizarea labialelor* în forma [(p)ĉ, (b)ĝ] cf. (**5.319**c).

În punctele 2, 27, 29, 36, 47, 76, 250, 260 africatele /ĉ, ĝ/ apar prin (69′) şi se realizează fonetic ca [ć, đ].

Prin (69′) forme ca [tẹámə, dẹa] (= *teamă*, (*să*) *dea*) devin [*ćẹámə, *đẹa] > [ćámə, đa], unde [ć, đ] contrastează cu [ḱ, ǵ] din [ḱámə, ǵácə], sau cu [t, d] din [táre, da]. Se poate deci considera că cele două sunete rezultate din palatalizare reprezintă două foneme distincte, dat fiind că, în aceste dialecte, fonemele primare /ĉ, ĝ/ au dispărut prin (67); diferenţa fonică dintre [ć, đ] şi africatele [ĉ, ĝ] nu este relevantă, astfel încît se poate considera că africatele secundare au ocupat locul vechilor africate (primare), şi astfel le putem nota fonematic în acelaşi fel /ĉ$_2$, ĝ$_2$/, unde indexul indică natura secundară a acestor sunete.

După cum am arătat (cf. **5.317**), schimbarea (69′) se produce după schimbarea (67) (= [ĉ, ĝ] > [ʃ′, ʒ′]) care, la rîndul ei, se petrece aproximativ la începutul secolului al XVIII-lea; urmează deci că apariţia africatelor secundare /ĉ$_2$, ĝ$_2$/ se petrece *după* începutul secolului al XVIII-lea, dată la care putem spune că apare această ramificaţie a dialectelor aparţinînd grupului în discuţie.

5.326. Punctele 250 şi 260 constituie o subramificaţie a dialectului descris mai sus, caracterizată prin absenţa oclusivelor palatale /ḱ, ǵ/, care se confundă, datorită schimbării fonetice (70), cu africatele /ĉ, ĝ/.

Dat fiind că aceste puncte se află situate în interiorul unei arii compacte în care palatalizarea dentalelor se realizează în forma /ḱ, ǵ/, cf. **5.317**, (69), putem considera că palatalizarea dentalelor în forma [ć, đ] se datorează unei cronologii speciale a schimbărilor (69) şi (70): schimbarea (69) se produce înainte de (70); de unde [tem, de] > [ḱem, ǵe] (69) > [ćem, đe] (70) o dată cu [ḱámə, ǵáćə] > [ćámə, đácə] (70). (Cf. Vasiliu, 1967.) Dialectul de care ne ocupăm se caracterizează prin prezenţa africatelor /ĉ$_2$, ĝ$_2$/ şi absenţa oclusivelor palatale /ḱ, ǵ/.

5.327. În punctele 219 şi 228 africatele secundare /ĉ$_2$,ĝ$_2$/ apar prin schimbarea fonetică (70), prin care /ḱ, ǵ/ primari devin africate secundare. În acelaşi timp, în acest dialect, apar prin (69)(= palatalizarea dentalelor [t, d] în forma [ḱ, ǵ]) două oclusive palatale secundare, /ḱ$_2$, ǵ$_2$/.

Acest dialect se caracterizează *şi* prin prezenţa oclusivelor palatale /ḱ$_2$, ǵ$_2$/, *şi* prin prezenţa africatelor /ĉ$_2$, ĝ$_2$/, ambele serii fiind secundare.

Este de presupus că schimbarea (70) a fost importată *din* acest dialect în dialectul 250, 260: schimbarea (70) s-a produs în dialectul reprezentat de 219, 228 *înainte* de (69); ea s-a p r o p a g a t cu întîrziere în punctele 250, 260, *după ce* dentalele se palatalizează (69) în această regiune. Rezultă că putem considera dialectul 219, 228 ca centru de iradiere al inovaţiei (70) (în felul acesta conceptul abstract de „ordine" diferită a regulilor fonologice, despre care se vorbeşte în Vasiliu, 1967, capătă o interpretare istorică concretă).

5.328. În punctele 228, 219, 250, 365 şi 514, prin palatalizarea labialelor [p, b] în forma [(p)ĉ, (b)ĝ] sistemul consonantic se completează prin apariţia africatelor secundare /ĉ$_2$, ĝ$_2$/, care înlocuiesc africatele primare dispărute prin schimbarea (67): [pjátrə, bjátə] > [*pĉjátrə, *bĝjátə] > [(p)ĉátrə,

(b)ĝátə] unde [(p)ĉ, (b)ĝ] contrastează cu [p, b] din [pátru, bátə], ceea ce înseamnă că [(p)ĉ, (b)ĝ] sînt reprezentantele unor foneme diferite de /p, b/. Realizarea fonetică a africatelor secundare /ĉ$_2$, ĝ$_2$/ este [pĉ, bĝ] sau [ĉ, ĝ].

În punctele 102, 141, seria fonemelor consonantice palatale este completată prin apariția fonemelor /ḱ, y/ rezultate din palatalizarea labialelor (**5.319** (a); pentru condițiile în care se produce fonologizarea sunetelor rezultate din palatalizare, cf. **5.221**).

Nu putem afirma cu siguranță că punctele 272, 279, 310, 325 și 334 cunosc fonemele /ḱ, y/ deoarece materialul furnizat de Petrovici, 1943 nu atestă palatalizarea ambelor consoane în fiecare dintre aceste puncte.

În punctele 95, 349, 346 apare fonemul /h'/ prin palatalizarea consoanei /f/. Rezultatul palatalizării consoanei [v] este [y] *sau* [ǵ], cf. **5.319** (b), care sînt de cele mai multe ori în variație liberă, ceea ce ne împiedică să considerăm că în sistemul consonantic al acestor dialecte există un fonem /y/. În punctul 284 nu este atestată palatalizarea consoanei [f].

Dat fiind că punctele enumerate în acest paragraf formează o arie compactă, putem presupune că lipsa de atestări pentru palatalizarea consoanei [f] în unele puncte este pur accidentală și că, deci, în toate aceste puncte, există un fonem /h'/.

Rămîne neclar statutul fonologic al consoanei [y] în punctele 272, 279, 310, 325 și 334, deoarece lipsa atestărilor ne pune în imposibilitatea de a decide dacă palatalizarea labialei [v] are forma [y], forma [ǵ] sau dacă cele două forme de palatalizare coexistă.

Toate dialectele care cunosc palatalizarea dentalelor sau /și palatalizarea labialelor conțin în inventarul consonantic și fonemul /ń/ rezultat din palatalizarea dentalei [n] sau a labialei [m]. Realizarea fonemului /ń/ este [ń] sau [mń] în dialectele care cunosc palatalizarea labialelor:

În punctele în care [f, v] se palatalizează în forma [ś, ź] (362, 414 și 353) cele două sunete sînt reprezentante ale unor foneme diferite de [f, v]: [fjer] > [*śjer] > [śer] unde [ś] contrastează înainte de [e] cu [f] din [fel]; [vjérme] > [źjérme] > [źérme], unde [ź] contrastează cu [v] înainte de [e] din [vérde].

În felul acesta, în punctele menționate, se creează corelația de palatalitate /ś, ź/ ~ /s, z/.

În 353 și 362 această corelație nu este dublată de corelația /ʃ', ʒ'/~/ʃ, ʒ/ (deoarece aici nu se produce schimbarea (67) cf. **5.323**); în 414 /ś, ź/ ~ /s, z/ apare paralel cu corelația /ʃ', ʒ'/ ~ /ʃ, ʒ/.

5.329. Cele arătate sub **5.321** — **5.328** sugerează următoarea clasificare genetică a dialectelor aparținînd grupului moldovenesc.

5.3291. Dialectul A (în care [*ʃ', *ʒ'] sînt conservați) se caracterizează prin următorul inventar consonantic:

/p, b, m, f, v, t, d, ń, n, c, s, z, ĉ, ʃ, ʒ, k, ǵ, k, g, h, r, l/.

Se observă absența africatei /ĝ/ și conservarea africatei /ĉ/. Consoana /ʃ/ se realizează fonetic ca palatală, consoana /ʒ/ ca neutră din punctul de vedere al distincției palatal — nonpalatal (datorită confuziei dintre [ʒ'] primar și [ʒ] secundar, provenit din (67')).

Dialectul A are două ramificații:

A I (punctele: 334, 325, 310), în care apare corelația de palatalitate /h'/ ~/h/ prin palatalizarea consoanei [f];

A II (punctele: 316, 64), în care corelația de palatalitate /h'/ ~ /h/ nu apare, deoarece [f] nu se palatalizează; sistemul consonantic al acestei ramificații nu cunoaște consoana /h'/.

Ramificația A a dialectelor moldovenești apare, probabil, în prima jumătate a secolului al XVII-lea (cf. **5.311, 5.321**).

5.3292. Dialectul B, cea de-a doua ramificație a dialectelor de tip moldovenesc, apare o dată cu depalatalizarea consoanelor primare /*ʃ′, *ʒ′/ în dialectele de tip moldovenesc, deci în prima jumătate a secolului al XVII-lea (cf. aici mai sus **5.3291**).

Inițial, acest dialect este caracterizat prin următorul sistem cosnonantic :

/p, b, m, f, v, t, d, ń, n, c, s, z, ĉ, ĝ, ʃ, ʒ, ḱ, ǵ, k, g, h, r, l/.

5.32921. La începutul secolului al XVIII-lea — în cazul în care admitem cronologia propusă sub **5.315, 5.316** — datorită schimbării fonetice (67) (= [ĉ, ĝ] > [ʃ′, ʒ′]) sau (67′) (= [ĝ] > [ʒ]), apar 3 ramificații ale dialectului B :

Ba (punctele : 346, 353, 362), care nu cunoaște nici schimbarea (67) nici (67′) și deci conservă stadiul mai arhaic (inventarul fonematic este identic cu cel indicat mai sus în acest paragraf).

Bb (punctele : 2, 27, 29, 36, 47, 76, 105, 365, 386, 514, 520, 531, 537, 551, 574, 605, 228, 219, 250, 260), caracterizat prin schimbarea (67). Inițial, acest dialect a fost caracterizat prin următorul sistem consonantic :

/p, b, m, f, v, t, d, ń, n, c, s, z, ʃ′, ʒ′, ʃ, ʒ, ḱ, ǵ, k, g, h, r, l/.

Se observă că, spre deosebire de stadiul arhaic sau de dialectul Ba, acest dialect inovează, pierzînd africatele primare /ĉ, ĝ/ și creînd opoziția /ʃ′, ʒ′/ ~ /ʃ, ʒ/.

Bc (punctele : 53, 141, 102, 95, 284, 279, 272, 349), caracterizat prin schimbarea (67′) (= /ĝ/ > /ʒ/). Acest dialect conservă africata /ĉ/ și transformă africata /ĝ/ în /ʒ/ care se confundă cu /ʒ/ primar.

Inventarul fonematic al acestui dialect este identic cu cel al dialectului A II :

/p, b, m, f, v, t, d, ń, n, c, s, z, ĉ, ʃ, ʒ, ḱ, ǵ, k, g, h, r, l/.

Deosebirea dintre *A II* și *Bc* nu apare la nivelul *inventarului* fonematic, ci la nivelul *distribuției* fonemelor : în A II, /ʃ/ se realizează ca sunet palatal și nu tolerează după el vocalele centrale /ə, ɨ/ ; în *Bc*, /ʃ/ se realizează ca sunet non-palatal și nu admite după el vocalele seriei centrale : /e, i/.

5.32922. În raport cu prezența sau absența fonemului /h′/ și, implicit, a corelației /h′/ ~ /h/, dialectele *Ba* și *Bc* se clasifică după cum urmează :

Ba I (punctul : 346) în care, prin palatalizarea labialei /f/, alături de fonemele enumerate sub **5.3292**, apare și fonemul /h′/.

Ba II (punctele : 353, 362), în care nu apare fonemul /h′/. Apar, în schimb, aici fonemele palatale /ś, ź/ (rezultate din palatalizarea labialelor /f, v/), opuse fonemelor /s, z/.

Bc I (punctele : 102, 141, 95, 284, 279, 272, 349), în care apare fonemul /h′/ care se adaugă fonemelor enumerate sub **5.32921**, *Bc*.

În punctele : 102 și 141, alături de /h′/ apare și corespondentul său sonor, /y/, rezultat din palatalizarea labialei /v/. În celelalte puncte care atestă prezența fonemului /h′/, nu este sigură prezența fonemului /y/ (cf. **5.328**).

Bc II (punctul : 53), în care inventarul consonantic nu conține consoana /h′/ ; inventarul consonantic este identic cu cel descris sub **5.32921**, *Bc*.

5.32923. O parte a dialectelor de tip Bb, caracterizate prin corelația /ʃ′, ʒ′/ ~ /ʃ, ʒ/ și prin dispariția africatelor primare /ĉ, ĝ,/ își recreează o serie, secundară, de africate,

/ĉ$_2$, ĝ$_2$/. Procesele fonetice care duc la apariția acestor africate secundare diferă de la o arie la alta.

O altă parte conservă stadiul mai arhaic, fără africate secundare (descris sub **5.3292,** *Bb*).

Notăm prima ramificație (mai arhaică) prin *Bbα* și cea de-a doua (în care apar africatele secundare) prin *Bbβ*, urmînd ca, în interiorul ramificației *Bbβ* să distingem diverse subramificații, în raport cu procesele fonetice care au dus la apariția africatelor secundare. Distincția între *Bbα* și *Bbβ* apare după începutul secolului al XVIII-lea, dacă admitem cronologia propusă sub **4.317, 5.318.**

Dialectul *Bbα* este reprezentat de punctele 105, 386, 514, 520, 531, 537, 551, 574, 605. Dialectul *Bbβ* este reprezentat de punctele 2, 27, 29, 36, 47, 76, 365, 228, 219, 250, 260, 514.

Ramificațiile dialectului *Bbβ* sînt următoarele:

Bbβ I (punctele: 2, 27, 29, 36, 47,76), în care africatele secundare /ĉ$_2$, ĝ$_2$/ apar prin palatalizarea dentalelor /t, d/.

Bbβ II (punctele: 365, 514), în care /ĉ$_2$, ĝ$_2$/ apar prin palatalizarea labialelor /p, b/.

Bbβ III (punctele: 228, 219, 250, 260), în care /ĉ$_2$, ĝ$_2$/ apar prin (70) (= /ǩ, ǵ/ > /ĉ, ĝ/).

Acest dialect are două ramificații:

Bbβ III 1 (punctele: 228, 219) în care, prin palatalizarea dentalelor /t, d/, apare o serie secundară de oclusive palatale /ǩ$_2$, ǵ$_2$/, în locul seriei primare, care se transformă în /ĉ$_2$, ĝ$_2$/. Inventarul fonemelor consonantice al acestui dialect este deci:

/p, b, m, f, v, t, d, ń, n, c, s, z, ĉ$_2$, ĝ$_2$, ʃ′, ʒ′, ʃ, ʒ, ǩ$_2$, ǵ$_2$, k, g, h, r, l/.

Bbβ III 2 (punctele: 250, 260), în care oclusivele palatale secundare /ǩ$_2$, ǵ$_2$/, rezultate din palatalizarea dentalelor /t, d/, se transformă în africate secundare /ĉ$_2$, ĝ$_2$/ *împreună* cu oclusivele palatale primare /ǩ, ǵ/. În felul acesta, din inventarul consonantic al acestui dialect oclusivele palatale /ǩ, ǵ/ lipsesc:

/p, b, m, f, v, t, d, ń, n, c, s, z, ĉ$_2$, ĝ$_2$, ʃ′, ʒ′, ʃ, ʒ, k, g, h, r, l/.

6. ÎNCHEIERE

În cele ce urmează vom încerca să indicăm pe scurt principalele rezultate ale cercetării noastre.

1°. S-au adus unele precizări în ce privește condițiile în care accentul fix din limba latină se „fonologizează" în limba română: deplasarea accentului pe o silabă penultimă scurtă și reducerea finalei de cuvînt. În felul acesta, cele două restricții care *determină* locul accentului în latină, conferindu-i statutul de element fără funcție distinctivă, dispar în limba română: accentul poate sta pe o silabă penultimă independent de cantitatea acesteia (cantitatea a dispărut sau a devenit nerelevantă), sau pe o silabă finală.

2°. Au fost aduse unele puncte de vedere diferite de cele existente pînă acum în ce privește sistemul fonematic al latinei tîrzii:

(a) se poate afirma cu siguranță că în latina tîrzie corelația vocalică de cantitate a dispărut; nu se poate spune însă că ea a fost înlocuită cu o corelație de grad de deschidere;

(b) diftongarea vocalelor [ĕ, ē] > [i̯e] precedă metafonia vocalelor accentuate, cel puțin în romanica balcanică;

(c) un [n] intervocalic (deosebit de [n̄] < [nn]) nu a putut împiedica diftongarea vocalelor [ĕ, ē], deoarece, în epoca în care diftongarea s-a produs (perioada romanică), [n] intervocalic nu putea nazaliza și închide vocala precedentă;

această proprietate fonetică a nazalei slabe apare mai tîrziu, în româna comună, deoarece este specifică limbii române.

3°. S-a stabilit sistemul fonematic al românei comune, prin compararea dialectelor dacoromâne, istroromâne, aromâne şi meglenoromâne şi prin stabilirea cronologiei diverselor schimbări fonetice.

Un loc important îl ocupă în această ordine de idei determinarea statutului fonologic al consoanelor palatale [*ś', *ʒ'] (care vor juca un loc primordial în evoluţia ulterioară a dialectelor româneşti), al vocalei centrale [ə] şi al africatelor.

4°. Prin analiza cronologică a diverselor schimbări fonetice şi a consecinţelor pe care aceste schimbări le au la nivel fonematic se ajunge la concluzia că, în trecerea de la româna comună la actualele dialecte dacoromâne, *nu a existat* o perioadă de comunitate a dialectelor dacoromâne, o aşa-numită dacoromână comună. De la faza română comună se trece direct la cele două grupuri dialectale existente în prezent : grupul moldovenesc şi grupul muntenesc. Se poate vorbi deci de o 'munteană comună' şi o 'moldoveană comună', din care derivă dialectele dacoromâne de astăzi. În felul acesta se ajunge, prin considerarea unor elemente de evoluţie strict internă, la confirmarea ideii formulate de Philippide a existenţei a două ramuri dialectale dacoromâne.

Ceea ce obişnuim să numim „dacoromână" sau „graiuri dacoromâne" nu reprezintă aşadar o unitate genealogică ci o noţiune geografică şi un caz de 'uniune lingvistică' realizată prin contactul strîns dintre idiomele vorbite pe acest teritoriu. Dialectele dacoromâne, heterogene din punct de vedere genealogic, ajung să evolueze către un 'tip dacoromân'. Evoluţia este deci de la diversitatea genetică spre unificarea tipologică.

5°. În ultimul capitol se face o clasificare a dialectelor dacoromâne din punct de vedere istoric (genetic). Rezultatul

acestei clasificări este diferit de clasificările existente, întrucît derivă dintr-un principiu strict genetic. În acelaşi timp, clasificarea propusă reprezintă o continuare a ideii sugerate de Al. Philippide, în sensul deducerii tuturor consecinţelor logice ale acestei idei şi al detalierii rezultatelor.

Trebuie remarcat faptul că situaţia specială în care se găsesc aceste dialecte (cf. mai sus sub 4°) explică suprapunerea aproape perfectă a clasificării genetice şi a celei structurale : 'regulile' în termenii cărora pot fi descrise diversele dialecte dacoromâne sînt în mare măsură comune tuturor acestor dialecte (cf. Vasiliu, 1966 a, b ; 1967) ; ceea ce diferă este *ordonarea* lor.

Regulile comune se explică prin *contact* iar ordonarea lor diferită, prin *durata procesului* de iradiere.

REFERINȚE

Avram, 1964 = Andrei Avram, *Contribuții la interpretarea grafiei chirilice a primelor texte românești*, București, 1964, extras din SCL, XV, 1964, fasc. 1—5.

Bourciez, 1946 = Edouard Bourciez, *Eléments de linguistique romane*, 4 ed., Paris, 1946.

Gr. Brîncuș, 1961 = Gr. Brîncuș, *Originea consoanei* h *din limba română*, SCL, XII, 1961, nr. 4, p. 471—477.

Bröndal, 1948 = Viggo Bröndal, *Substrat et emprunt en roman et en germanique*, Copenhague — București, 1948.

Candrea, 1916 = I.-A. Candrea, *Psaltirea Scheiană, comparată cu celelalte Psaltiri din sec. XVI și XVII traduse din slavonește*, I—II, București, 1916.

Capidan, 1925 = Th. Capidan, *Megleno-Românii*. I. *Istoria și graiul lor*, București, 1925.

Capidan, 1932 = Th. Capidan, *Aromânii. Dialectul aromân*, București, 1932.

Capidan, 1936 = Th. Capidan, *Megleno-Românii*. III. *Dicționar megleno-român*, București [1936].

Coteanu, 1966 = I. Coteanu, *Cînd apar fricativele moldovenești* ș *și* z, LR, XV, 1966, nr. 3, p. 306—308.

Coteanu, 1961 = I. Coteanu, *Elemente de dialectologie a limbii române*, București, 1961.

Densusianu, 1926, 1938 = Ovide Densusianu, *Histoire de la langue roumaine*. I–II, Paris, 1926, 1938.

Godel, 1953 = Robert Godel, *Les semi-voyelles en latin*, „Studia linguistica", VII, 1953, p. 90–114.

Graur, 1948 = A. Graur, *Notes roumaines*, BL, XVI, 1949, p. 129–145, *L'article* -u, p. 132–134.

Graur & Rosetti, 1947 a = A. Graur et A. Rosetti *Sur le traitement de lat.* l *double en roumain*, în A. Rosetti, *Mélanges de linguistique et de philologie*, Copenhague-București, 1947, p. 259–266.

Graur & Rosetti, 1947 b = A. Graur et A. Rosetti, *Sur le traitement des groupes lat.* ct *et* cs *en roumain*, I–V, *ibid.*, p. 267–300.

Haudricourt & Juilland, 1949 = A. Haudricourt et A. Juilland, *Essai pour une histoire structurelle du phonétisme français*, Paris, 1949.

Horecký, 1949 = Horecký, *Fonologia latinčiny*, Bratislava, 1949.

Hall, 1958 = R. A. Hall, recenzie la Lüdtke, în „Language", 34, 1958, p. 420–423.

Ivănescu, 1948 = G. Ivănescu, *Problemele capitale ale limbii române literare*, Iași, 1948.

Jakobson, 1957 = R. Jakobson, *Principes de phonologie historique*, în Troubetzkoy, *Principes de phonologie*, traduit par J. Cantineau, Paris, 1957.

Lüdtke, 1956 = Helmut Lüdtke, *Die strukturelle Entwicklung des romanischen Vokalismus*, Bonn, 1956.

Macrea, 1936–1938 = Dimitrie Macrea, *Palatalizarea labialelor în limba română*, DR, IX, 1936–1938, p. 92–160.

Malmberg, 1963 = B. Malmberg, *Gémination, force et structure syllabique en latin et en roman*, în *Etudes romanes dédiées à Andreas Blinkenberg à l'occasion de son soixante-dixième anniversaire*, Copenhague, 1963.

Martinet, 1955 = André Martinet, *Economie des changements phonétiques*, Berne, 1955.

Meillet, 1921 = A. Meillet, *Linguistique historique et linguistique générale*, Paris, 1921.

Meillet, 1924 = A. Meillet, *Introduction à l'étude comparative des langues indo-européennes*, Paris, 1924.

Meillet, 1925 = A. Meillet, *La méthode comparative en linguistique historique*, Oslo, 1925.

Meyer-Lübke, 1890 = W. Meyer-Lübke, *Grammatik der romanischen Sprachen*, I, Leipzig, 1890.

Meyer-Lübke, 1921–1922 = W. Meyer-Lübke, *Palatalizarea labialelor*, DR, II, 1921–1922, p. 1–19.

Neiescu, 1957 = P. Neiescu, *O problemă de fonetică istorică. Originea lui „u final" în limba română*, CL, II, 1957, p. 159–179.

Neiescu, 1963 = P. Neiescu, *Un arhaism în fonetismul din graiul bănățean*, CL, VIII, 1, 1963, p. 45–57.

Papahagi, 1963 = Tache Papahagi, *Dicționarul dialectului aromân general și etimologic. (Dictionnaire aroumain (Macédo-Roumain) général et étymologique)*, [București] 1963.

Petrovici, 1943 = Emil Petrovici, *Texte dialectale* (Supliment la Atlasul lingvistic român, vol. 2), Leipzig-Sibiu, 1943.

Petrovici, 1952 = Em. Petrovici, *Corelația de timbru a consoanelor rotunjite și nerotunjite în limba română*, SCL, III, 1952, p. 127–186.

Petrovici, 1956 = Emil Petrovici, *Influența slavă asupra sistemului fonemelor limbii române*, București, 1956.

Petrovici, 1957 = E. Petrovici, *Fenomene de sinarmonism în fonetica istorică a limbii române*, CL, II, 1957, p. 97–124.

Philippide, 1927 = A. Philippide, *Originea Românilor*, II, Iași, 1927.

Procopovici, 1924–1926 = Al. Procopovici, *Din istoria raporturilor noastre interdialectale*, DR, IV_1, 1924–1926, p. 29–66.

Procopovici, 1928 = Al. Procopovici, *Din morfologia și sintaxa verbului românesc*, „Revista Filologică", II, nr. 1–2, 1928, p. 1–48.

Procopovici, 1929–1930 = Al. Procopovici, recenzie la Rosetti, 1926, DR, VI, 1929–1930, p. 395–419.

Pușcariu, 1920–1921 = S. Pușcariu, recenzie la Iorgu Iordan, *Diftongarea lui* e *și* o *accentuați în pozițiile* ă, e, în DR, I, 1920–1921, p. 377–396.

Pușcariu, 1921–1922 = S. Pușcariu, *Din perspectiva dicționarului III. Despre legile fonologice*, DR, II, 1921–1922, p. 19–84.

Pușcariu, 1922–1923 = S. Pușcariu, *Contribuțiuni fonologice*, DR, III, 1922–1923, p. 379–397.

Pușcariu, 1926 = Sextil Pușcariu, *Studii istroromâne*, II, București, 1926.

Pușcariu, 1937 = Sextil Pușcariu, *Etudes de linguistique roumaine*, București, 1937; *Essai de reconstruction du roumain primitif*, p. 64–120.

Roceric-Vasiliu, 1964 = Alexandra Roceric-Alexandrescu și Em. Vasiliu, *The Phonemic Status of the Affricates in Common Rumanian*, RRL, IX, 1964, p. 497–501.

Romeo, 1963 = Luigi Romeo, *Structural Pressures and Paradigmatic Diphlongization in East Romance*, Word, XIX, 1963, nr. 1, p. 1–19.

Rosetti, 1926 = A. Rosetti, *Recherches sur la phonétique du roumain au XVIe siècle*, Paris, 1926.

Rosetti, 1947 = A. Rosetti, *Mélanges de linguistique et de philologie*, Copenhague — București, 1947.

Rosetti, 1948 = A. Rosetti, *Les changements phonétiques. Aperçu général*, Copenhague — Bucarest, 1948.

Rosetti, 1964 = Al. Rosetti, *Considerații asupra foneticii și fonologiei limbii române în secolul al XVI-lea*, SCL, XV, 1964, p. 127–133.

Rosetti, 1964 I, II, III = Al. Rosetti, *Istoria limbii române*, I, *Limba latină*, Ediția a IV-a; II, *Limbile balcanice*, Ed. a IV-a; III, *Limbile slave meridionale* (sec. VI–XII), Ediția a V-a, București, 1964.

Rosetti, 1966 = Al. Rosetti, *Istoria limbii române*, IV, *Româna comună*, Ediția a II-a; V, *Limbile vecine: maghiara, ucraineana, polona, slovaca, albaneza, bulgara, sîrbo-croata. Expansiunea limbii române*; VI, *Din secolul al XIII-lea pînă la începutul secolului al XVII-lea*, Ediția a IV-a, București, 1966.

Sala, 1964 = Marius Sala, *Romania occidentală și Romania orientală. În legătură cu tratamentul sonantelor*, SCL, XV, 1964, p. 169–179.

Sandfeld, 1930 = Kr. Sandfeld, *Linguistique balkanique. Problèmes et résultats*, Paris, 1930.

Saussure, 1931 = F. de Saussure, *Cours de linguistique générale*, Paris, 1931.

Tiktin, 1884 = H. Tiktin, *Studien zur rumänischen Philologie*, Leipzig, 1884.

Tiktin, 1904 = H. Tiktin, *Die rumänische Sprache*, extras din Gustav Gröber, *Grundriss der romanischen Philologie*, Strassburg, 1904, p. 564–607.

Todoran, 1965 = R. Todoran, *Un problème de la dialectologie historique: ĉ>ŝ et ĝ > ẑ dans les parlers moldaves*, RRL, X, 1965, p. 375–386.

Vasiliu, 1954 = Em. Vasiliu, *O mutație analogică: u > o sub accent*, SCL, V, 1954, p. 87–92.

Vasiliu, 1965 a = Emanuel Vasiliu, *Fonologia limbii române*, București, 1965.

Vasiliu, 1965 b = Em. Vasiliu, *Fonemele /ĝ, ʒ/ în limba română*, în „Omagiu lui Alexandru Rosetti", p. 977–978.

Vasiliu, 1966 a = Em. Vasiliu, *Towards a Generative Phonology of Daco-Rumanian Dialects*, „Journal of Linguistics", vol. 2, nr. 1, p. 79–98.

Vasiliu, 1966 b = Em. Vasiliu, *On the History of Central Vowels in Daco-Romanian Dialects*, RRL, XI, 1966, p. 15–19.

Vasiliu, 1966 c = Em. Vasiliu, *Some Remarks on the Chronology of the Change* [en] > [in] *in Romanian*, RRL, XI, 1966, p. 255–257.

Vasiliu, 1967 = Em. Vasiliu, *Considérations typologiques sur la phonologie transformationnelle des dialectes daco-roumains*, în „Cahiers de linguistique théorique et appliquée", IV, 1967, p. 253–260.

SUMAR

Pag.

Prefață 5

1. Noțiuni generale

1.1. Conceptul de fonologie istorică (evolutivă) 7
1.2. Conceptul de „schimbări fonetice'' ca ipoteză explicativă. 15
1.3. Cronologia 21

2. Metoda 23

3. Sistemul fonolog'c al românei comune. Evoluția de la romanica balcanică la româna comună 29

3.1. Accentul 29
3.11. Accentul în latină 29
3.12. Deplasări de accent în faza romanică 30
3.13. ,,Fonologizarea'' accentului în faza romanică 31
3.14. Evoluția tipului romanic de accentuare în limba română. . . 32
3.2. Vocalismul 36
3.21. Sistemul vocalic latin 36
3.22. Sistemul vocalic al romanicei balcanice 37
3.23. Sistemul vocalic al românei comune 43
3.231. Caracteristicile sistemului vocalic al românei comune în comparație cu sistemul romanic balcanic. 44
3.232. Caracteristicile sistemului vocalic al românei comune în comparație cu sistemele vocalice ale dialectelor române contemporane 45
3.24. Schimbări fonetice care determină apariția vocalismului românei comune 45

3.241. Vocala /ə/. 45
3.2418. Fonemicizarea vocalei [ə]. 58
3.242. Vocala /i̯/. 60
3.25. Diftongii și triftongii 65
3.251. Diftongii /ea, oa/. 65
3.252. Diftongul /i͡e/. 68
3.253. Diftongii în [-j] și [-w]. 68
3.254. Triftongii [jea, jew]. 70
3.26. Restricții în distribuția vocalelor 71
3.261. Vocale în poziție nazală 71
3.262. Vocale în poziție neaccentuată 77
3.27. Statutul fonologic al semivocalelor și al vocalelor finale /i, u/ în româna comună 79
3.271. Semivocale 79
3.272. Vocalele /i/ și /u/ în poziție finală 80
3.3. Consonantismul 86
3.31. Consonantismul limbii latine 86
3.32. Sistemul consonantic al latinei vulgare și al latinei tîrzii. . . 86
3.321. Consoanele /b/ și /v/. 86
3.322. Consoanele geminate 88
3.323. Consoana /h/. 89
3.324. Palatalizarea velarelor. 89
3.325. Semivocala /j/. 90
3.326. Palatalizarea dentalelor. 91
3.327. Grupurile [kw, gw] 91
3.328. Grupuri de consoane 92
3.329. Sistemul fonematic al romanicei balcanice 95
3.33. Sistemul consonantic al românei comune 97
3.34. Schimbări fonetice care au determinat apariția sistemului consonantic al românei comune 98
3.341. Africatele în româna comună 98
3.3412. Statutul fonematic al africatelor în româna comună . 101
3.342. Consoanele /*ʃ′,*ʒ′/ 103
3.3423. Consoanele /ʃ′ ʒ′/ foneme palatale 106
3.343. Consoanele /l′, n′/. 109
3.344. Evoluția consoanelor „fortes” /r̄, l̄, n̄/ 113
3.345. Consoana /h/. 117
3.346. Restricții în distribuția consoanelor 118
3.3461 Finala de cuvînt . . . 118. 3.3462. Velarele înainte de dentale . . . 118. 3.3463. Palatalizarea labialelor . . 119

4. Evoluția sistemului fonologic român comun în dialectele de nord (istroromân și dacoromân) 123

4.1. Dialectele dacoromâne 124

4.11. Sistemul vocalic 124
4.1121. Apariția vocalei /i̯/ . . . 126. 4.1122. Distribuția vocalismului /e, e̯a/ după labiale . . . 128. 4.1123. Vocalele /e, i/ după /ʃ, ʒ/ . . . 130. 4.1124. Vocalele /e, i/ după /r̄/ . . . 130. 4.1125. Vocala /ə/ în poziție de alternanță . . . 130. 4.1126. Vocala /ə/ în poziție nazală. . . 132
4.12. Sistemul consonantic 133
4.121. Consoanele /*ʃ′, *ʒ′/ 133
4.122. Consoanele /n′, l′/. 133
4.123. Consoanele /r̄, n̄/. 135
4.124. Consoanele /k′, ǵ/. 139
4.13. Două grupuri dialectale dacoromâne 140
4.131. Grupul dialectal muntean. 141
4.132. Grupul dialectal moldovean. 143
4.2. Dialectele istroromâne (în comparație cu grupul dialectal moldovean) 144

5. Evoluția dialectelor dacoromâne 152

5.1. Inovații care apar în ambele grupuri dialectale 152
5.2. Grupul dialectelor de tip muntean 158
5.3. Grupul dialectelor de tip moldovean 164

6. Incheiere 193

Referințe 197